KARS VE ÇEVRESİ
KRAL ABAS (928 -953) DÖNEMİ KİLİSELERİ:
'SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ'
VE
'KÜMBET KİLİSE'

Güner Sağır

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2008

KABUL VE ONAY

Güner Sağır tarafından hazırlanan "Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise' " başlıklı bu çalışma, 28 Ocak 2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. M. Sacit PEKAK (Başkan-Danışman)

Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN

Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ

Doç. Dr. Sema DOĞAN

Doç. Dr. S.Mustafa AKPOLAT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

■ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

28 Ocak 2008

GÜNER SAĞIR

Güner Sağır

ÖZET

SAĞIR, Güner. *Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise'",* Doktora Tezi, Ankara, 2008.

"Kars ve Çevresi, Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: "Surp Arak'elots Kilisesi" ve "Kümbet Kilise" başlıklı tezin konusunu, 10. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin mimarisi oluşturmaktadır. Bu dönem hakkında ilk bilgiler 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başında yaşamış olan Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabından alınmıştır. Böylece dönem kaynakları ve araştırmalar ışığında Kars'ın içindeki Surp Arak'elots Kilisesi'ni Kral Abas'ın yaptırdığı kesin olarak saptanabilmiştir. Kars kentinin 10 km. güneybatısında inşa edilmiş olan Kümbet Kilise'nin ise, dönem kaynaklarında yer almasa da, mimari veriler ışığında Kral Abas tarafından yaptırıldığı belirlenebildiği için tez kapsamına alınmıştır.

Bu çalışmayla, 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen iki kilise ayrıntılı belgelenerek tanıtılmış, sorunları ortaya konularak çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Ayrıca Kral Abas döneminin mimari gelişimi, siyasi ve kültürel etkinlikler çerçevesinde irdelenerek değerlendirilmiştir. Belirlenen bölgenin ve dönemin tarihi, siyasal ve kültürel ortamın mimariye etkisi, bölge mimarisi ve çevre kültürlerle etkileşimi, kiliselerin plan tipinin gelişimi gibi konular tez kapsamı içinde incelenmiştir. Kral Abas dönemi mimarisi değerlendirilirken, toplumsal ve askeri koşulların, farklı bölge ve kültürlerin mimariye etkisi gibi sorunlara ilişkin kapsamlı bir araştırma yapılmış, toplanan veriler karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Ani'nin Ermeni Krallığı'nın başkenti olmasından önceki Kral Abas dönemini doğrudan ilgilendiren bir araştırmanın olmaması, kaynakların çoğunda yapıların tanıtımının yetersiz kalması, dönemin tarihinin de kilise mimarisi ile birlikte bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmiştir.

Sonuç olarak, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise ile Kral Abas dönemi mimarisi, her iki yapının Ermeni mimarisi için ünik ve tipik özellikleri, çevre kültürlerdeki kilise mimarisi benzer ve farklı yönleri ortaya konularak değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmeye göre, her iki kilise de görülen plan tipinin bölgesel özellik gösterdiği, Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında yer alan figürlerin Ermeni sanatında ünik olduğu, yine aynı kilisede batıdaki pencere üstünde yer alan yılanlı figürün çok ender bir uygulama olarak karşımıza çıktığı, her iki kilisenin tromplarında bulunan kabartma tekniğindeki İncil yazarlarının sembollerinin sadece Kral Abas dönemi yapılarında görüldüğü, Surp Arak'elots kilisesinde kubbeye geçiş uygulamasının özel bir yere sahip olduğu, yapıların girişleri, cephe düzenlemeleri, kubbe ve kasnak düzenlemelerinin ise Ermeni mimarisi için tipik olduğu saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler

Kars, Ermeni, Abas, Arak'elots, Kümbet, Kilise, Krikor, Bagratlı, Surp, Anania

ABSTRACT

SAĞIR, Güner. *Churches Surp Arak'elots and Kümbet Kilise in and around Kars during the Reign of King Abas (928-953),* Ph. D. Dissertation, Ankara, 2008.

The churches of Surp Arak'elots and Kümbet Kilise, constructed during the first half the 10th century make up the subject matter of our thesis titled "Churches Surp Arak'elots and Kümbet Kilise in and around Kars during the Reign of King Abas (928-953)". The historical source, written by the Armenian historian Stephanos Asoğik Daronetsi who lived between the end of the 10th and the beginning of the 11th century, supplies the primary information on this era. Depending on historical sources and results of recent research works, it becomes convincing to identify, with certainty, the church of Surp Arak'elots as one of the churches built by King Abas. Though not mentioned in written sources, the Kümbet Kilise situated close to the center of Kars can also be identified as belonging to King Abas by means of architectural data.

Both churches have been documented and thoroughly described, characteristics, common features as well as unique applications have been presented and discussed. Moreover, architectural achievements during King Abas have been evaluated within the framework of social and cultural activities. History of the region, probable influence of political and cultural millieu on the architecture of the era, interaction of the local architecture with the neighbouring cultures and the gradual development of this specific plan type applied in both of the churches make up the main issues of the presented discussions. During evaluation of King Abas' architecture, a comparative study of the data gathered through extensive research on topics related to or caused by social or military conditions, the probable influence of various cultural or geographical regions on the architecture have also been taken into consideration.

Due to lack of research results directly related to the era of King Abas before the declaration of Ani as a capital and because of contradictory information in

publications on some of the edifices, it becomes obligatory to include studies on the history of the period within our architectural investigations.

Therefore, the architecture of King Abas' period has been evaluated by means of presentation of typical Armenian features as well as specific characteristics and through comparison of similarities and differences between nearby cultures. For instance, our investigation results indicate that the plan-type applied in both churches displays regional features, whereas the entrances, the blind-arcaded façades and drums can be described as typically Armenian. The transition from the central bay to the drum in Surp Arak'elots Church and the application with figural sculptures on its drum are unique, while the figure with serpents placed above the western window of the same church as well as the symbols of the Evangelists placed on the squinches of both churches seem to be a rare application in Armenian religious architecture.

Key Words

Kars, Ermeni, Abas, Arak'elots, Kümbet, Kilise, Krikor, Bagratlı, Surp, Anania

İÇİNDEKİLER

ÖZET…… i
SUMMARY…… iii
İÇİNDEKİLER…… v
KISALTMALAR …… viii
HARİTA LİSTESİ…… ix
ÇİZİM LİSTESİ…… x
LEVHA LİSTESİ…… xi
ÖNSÖZ…… xxii
1. GİRİŞ…… 1
2. BÖLGE TARİHİ…… 5
2.1. SINIRLAR…… 5
2.2. KARS KENTİ…… 6
2.3. TARİHÇE…… 8
2.3.1. Kral Abas Dönemi Öncesi…… 8
2.3.2. Kral Abas Dönemi…… 16
2.3.3. Kral Abas Dönemi Sonrası…… 20
3. ERMENİ KİLİSESİ TARİHİ…… 24
4. KRAL ABAS DÖNEMİ KİLİSELERİ…… 40
4.1. SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ…… 45
4.1.1. YAYINLAR…… 45
4.1.1.1. Kaynaklar…… 46
4.1.1.2. Seyahatnameler…… 52
4.1.1.3. Araştırmalar…… 53
4.1.2. YAPI TASVİRİ…… 72
4.1.2.1. Plan…… 72
4.1.2.2. İç Tasvir…… 74
4.1.2.3. Dış Tasvir…… 78
4.1.3. MALZEME VE TEKNİK…… 82
4.1.4. BEZEME…… 85
4.1.4.1. Figürlü Bezeme…… 85

4.1.4.2. Geometrik Bezeme…… 92
4.1.4.3. Bitkisel Bezeme…… 96
4.2. KÜMBET KİLİSE…… 97
4.2.1. YAYINLAR…… 97
4.2.1.1. Kaynaklar…… 97
4.2.1.2. Seyahatnameler…… 97
4.2.1.3 Araştırmalar…… 98
4.2.2. YAPI TASVİRİ…….. 102
4.2.2.1. Plan …… 103
4.2.2.2. İç Tasvir…… 103
4.2.2.3. Dış Tasvir…… 104
4.2.3. MALZEME VE TEKNİK…… 105
4.2.4. BEZEME…….. 106
4.2.4.1. Figürlü Bezeme…….. 106
4.2.4.2. Geometrik Bezeme…… 107
4.2.4.3. Bitkisel Bezeme…….. 107
5. KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME……. 108
5.1. İŞLEV - ORİJİNAL İSİM – İTHAF…… 108
5.2. PLAN TİPİ…… 111
5.2.1. Ermeni Mimarisindeki Uygulamalar…… 112
5.2.2. Gürcü Mimarisindeki Uygulamalar…….. 119
5.2.3. Köken, İlk Uygulamalar ve Dağılım…… 122
5.3. GEÇİŞ SİSTEMİ - KASNAK – KUBBE…… 126
5.4. CEPHE DÜZENLEMESİ…… 132
5.4.1. Giriş ve Pencereler…….. 132
5.4.2. Kasnak…… 135
5.5. MİMARİ BEZEME…… 136
5.5.1. Figürlü Bezeme…… 136
5.5.1.1. Kasnak figürleri…… 137
5.5.1.2. Pencere Üstündeki Yılanlı Figür…… 139
5.5.1.5. Tromp Figürleri…….. 141
5.5.1.4. Aslan Figürü…… 143

5.5.2. Geometrik ve Bitkisel Bezeme…… 143
5.6. ŞAPEL YA DA VAFTİZHANE?..... 144
5.7. MALZEME VE TEKNİK…… 145
5.8. TARİHLENDİRME…… 147
6. SONUÇ…… 153
KAYNAKÇA…….. 156
EKLER…… 182
EK 1. SÖZLÜK…….. 182
EK 2. DÖNEM KAYNAKLARININ ERMENİCE ORİJİNAL METİNLERİ….. 187

KISALTMALAR

bkz. : bakınız
böl. :bölüm
c. : cilt
çev. : çeviren
çiz. : çizim
dip. : dipnot
haz. : hazırlayan
rest. : restorasyon
s. : sayfa
süt. : sütun
t.y. : tarih yok
yay. : yayına
yor. : yorumlayan

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Ermenistan, M. S. 750-885 (www.armenica.org.), 2007.

Harita 2: Bagratlı Dönemi, 885-1064 (Hewsen, 2001).

Harita 3: Kars İl Genel Haritası (www.kars.gov.tr/haritalar.html), 2008.

Harita 4: Bagratlı Dönemi, 884-928/961-1045 (Hewsen, 2001).

Harita 5: Ermenistan'da Bagratlı Dönemi, 962-1064 (www.armenica.org), 2007.

Harita 6: Şirak Bölgesi, Kilise ve Manastırlar (Kevorkian, 2001).

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1: Surp Arak'elots Kilisesi, Rölöve Plan
Çizim 2: Surp Arak'elots Kilisesi, Rölöve Plan (renkli)
Çizim 3: Surp Arak'elots Kilisesi, Restitüsyon Plan
Çizim 4: Surp Arak'elots Kilisesi, Rölöve Plan, A-A Kesit
Çizim 5: Surp Arak'elots Kilisesi, Restitüsyon Plan, A-A Kesit
Çizim 6: Surp Arak'elots Kilisesi, Rölöve Plan, B-B Kesiti
Çizim 7: Surp Arak'elots Kilisesi, Restitüsyon Plan, B-B Kesiti
Çizim 8: Surp Arak'elots Kilisesi, Batı Cephe-Rölöve
Çizim 9: Surp Arak'elots Kilisesi, Batı Cephe-Rölöve (renkli)
Çizim 10: Surp Arak'elots Kilisesi, Kuzey Cephe-Rölöve
Çizim 11: Surp Arak'elots Kilisesi, Doğu Cephe-Rölöve
Çizim 12: Surp Arak'elots Kilisesi, Güney Cephe-Rölöve
Çizim 13: Surp Arak'elots Kilisesi, Doğu Mekan Plan-Rölöve
Çizim 14: Surp Arak'elots Kilisesi, Batı Giriş Mekanı-Rölöve
Çizim 15: Surp Arak'elots Kilisesi, Kuzey Giriş Mekanı-Rölöve
Çizim 16: Kümbet Kilise, Rölöve Plan
Çizim 17: Kümbet Kilise, Restitüsyon Planı

LEVHA **LİSTESİ**

Levha 1:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, genel görünüş (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, batıdan genel görünüş (2004)

Levha 2:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, apsis (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra (2005)

Levha 3:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra ve minber (2004)

Levha 4:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, tromp ve eksedra kemerleri ile kubbe (2007)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, üst seviyede kuzey eksedra ve tromplar (2004)

Levha 5:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, tromplar, kasnak ve kubbe (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbe (2005)

Levha 6:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, kapı ve pencere (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, yastık ve pencereler (2004)

Levha 7:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, prothesis, batıdan doğuya bakış (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, prothesis, doğudan batıya bakış (2006)

Levha 8:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, doğu mekan, güneyden kuzeye bakış (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, doğu mekan, kuzeyden güneye bakış (2006)

Levha 9:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı giriş mekanı, güneye bakış (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı giriş mekanı orta bölümün örtüsü (2006)

Levha 10:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, ikonastasis (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, ikonastasis (2004)

Levha 11:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra ve mihrap (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneybatı köşe ve minber (2006)

Levha 12:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe (2005)

Levha 13:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe (2006)

Levha 14:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, doğu cephe (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, doğu cephe (2006)

Levha 15:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe (2006)

Levha 16:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüş (2007)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, güneybatıdan kasnak ve kubbe (2005)

Levha 17:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batıdan kasnak ve kubbe (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeybatı tromp (2005)

Levha 18:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, güneybatı duvar (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, diakonikon, güney duvar (2005)

Levha 19:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, doğu eksedra, pencere (2006)

Levha 20:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, doğu mekan, güney duvar (2006)

Levha 21:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeydoğu tromp, insan başı (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneydoğu tromp, insan başı (2004)

Levha 22:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneybatı tromp, kartal (2007)

b-Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeybatı tromp, boğa başı (2004)

Levha 23:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, insan yüzü (2004)

b Surp Arak'elots Kilisesi, içten, insan yüzü (2004)

Levha 24:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, boğa başı (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, koçbaşı (2004)

Levha 25:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, batıdan kubbe kasnağı (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, güneydoğudan kubbe kasnağı (2005)

Levha 26:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, birinci figür (yılanlı figür)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, birinci figür (yılanlı figür), çizim

Levha 27:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, ikinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, ikinci figür, çizim

Levha 28:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, üçüncü figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, üçüncü figür, çizim

Levha 29:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dördüncü figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dördüncü figür, çizim

Levha 30:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, beşinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, beşinci figür, çizim

Levha 31:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, altıncı figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, altıncı figür, çizim

Levha 32:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, yedinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, yedinci figür, çizim

Levha 33:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, sekizinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, sekizinci figür, çizim

Levha 34:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dokuzuncu figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dokuzuncu figür, çizim

Levha 35:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, onuncu figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, onuncu figür, çizim

Levha 36:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, on birinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, on birinci figür, çizim

Levha 37:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, on ikinci figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, on ikinci figür, çizim

Levha 38:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere, yılanlı figür

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere, yılanlı figür

Levha 39:

a- Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere üstü kuş figürü

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere üstü kuş figürü, çizim Surp

Levha 40:

a- Arak'elots Kilisesi, güney cephe, aslan figürü

b- Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe, aslan figürü, çizim Surp

Levha 41:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbeye geçiş, istiridye motifleri

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, doğu yastık

Levha 42:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, batı yastık

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra, kuzey yastık

Levha 43:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra, güney yastık

b- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra, batı yastık

Levha 44:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra, doğu yastık

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kubbe

Levha 45:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbe eteğindeki boyamalar

b- Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, batı eksedra madalyonlar ve haç

Levha 46:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, sekiz kollu yıldız motifi

b- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, sekiz kollu yıldız motifi, çizim

Levha 47:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, güney cephe, madalyon

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, kuzey cephe, madalyon

c- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, kuzey cephe, madalyon, çizim

Levha 48:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, güney cephe, haç motifi

b- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, güney cephe, haç motifi, çizim

c- Surp Arak'elots Kilisesi, merkezi kare bölüm, güneybatı cephe, haç motifi

d- Surp Arak'elots Kilisesi, merkezi kare bölüm, güneybatı cephe, haç motifi, çizim

Levha 49:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, batı cephe, haç motifi

b- Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, doğu cephe, haç motifi

c- Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, doğu cephe, haç motifi, çizim

Levha 50:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, merkezi bölüm, güneydoğu cephe, haç motifi

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, batı cephe, haç motifi, çizim

c- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, batı cephe, haç motifi

Levha 51:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, pencere (2004)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe, güney pencere (2005)

Levha 52:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, pencere (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe, batı pencere (2005)

Levha 53:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe, doğu pencere (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, pencere (2005)

Levha 54:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe, batı pencere (2005)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, çifte sütunceler (2005)

c- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, çifte sütunceler (2006)

Levha 55:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2004)

c- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2004)

d- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2004)

e- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2004)

f- Surp Arak'elots Kilisesi, saçak silmesi (2005)

Levha 56:

a- Surp Arak'elots Kilisesi, apsis penceresi, kör kemer (2006)

b- Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, kör kemerler (2004)

Levha 57:

a- Kümbet Kilise, güneydoğudan genel görünüş (2004)

b- Kümbet Kilise, güneyden genel görünüş (2005)

Levha 58:

a- Kümbet Kilise, kuzeybatıdan genel görünüş (2005)

b- Kümbet Kilise, güneydoğudan genel görünüş (2006)

Levha 59:

a- Kümbet Kilise, güneyden yıkılmış bölümlere bakış (2005)

b- Kümbet Kilise, içten, batı eksedra ve tromplar (2004)

Levha 60:

a- Kümbet Kilise, içten, kuzeybatı köşe ve kuzey eksedra (2004)

b- Kümbet Kilise, içten, geçiş sistemi (2005)

Levha 61:

a- Kümbet Kilise, içten, kapı (2005)

b- Kümbet Kilise, batı eksedra ve pencere (2006)

Levha 62:

a- Kümbet Kilise, içten, kuzey eksedra ve pencereler (2004)

b- Kümbet Kilise, içten, niş (2005)

Levha 63:

a- Kümbet Kilise, batı cephe (2006)

b- Kümbet Kilise, kuzey cephe (2004)

Levha 64:

a- Kümbet Kilise, doğu cephe (2006)

b- Kümbet Kilise, güney cephe (2006)

Levha 65:

a- Kümbet Kilise, dıştan, kapı (2005)

b- Kümbet Kilise, dıştan, güneydoğu köşe paye ve kaplama taşları (2006)

Levha 66:

a- Kümbet Kilise, dıştan, güney eksedra, kaplama taşları (2006)

b- Kümbet Kilise, dıştan, güneybatı, dolgu malzemesi (2006)

Levha 67:

a- Kümbet Kilise, güneydoğu tromp, insan yüzü (2004)

b- Kümbet Kilise, güneybatı tromp, aslan başı (2004)

Levha 68:

a- Kümbet Kilise, kuzeybatı tromp, boğa başı (2006)

b- Kümbet Kilise, kuzeydoğu tromp (2006)

Levha 69:

a- Kümbet Kilise, güneydoğu köşe saçak silmesi (2006)

b- Kümbet Kilise, apsis cephesi üst seviyede madalyon (2006)

Levha 70:

a- Kümbet Kilise, içten, köşe sütuncesi, yastık (2004)

b- Kümbet Kilise, içten, yastık, yaprak motifi (2004)

Levha 71:

a- Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

b- Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

Levha 72

c- Artik Surp Sarkis Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

d- Haricavank Surp Grigor Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

Levha 73:

a- Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, kubbe (Kazaryan, 2007)

b- Surp Hripsime Kilisesi (Kazaryan, 2007)

Levha 74:

a- Mren Kilisesi, kubbe (2006)

b- Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, kuzeybatı cephe (Kazaryan, 2007)

Levha 75:

Kars Surp Arak'elots Kilisesi, güneybatı cephe (Strzygowski, 1918)

Levha 76:

a- Marmasen Ana Kilise, kapı (Strzygowski, 1918)

b- Ani Surp Amenaprkich Kilisesi, kapı (2007)

Levha 77:

a- Tatev Manastırı, yılanlı figür (Thierry-Donabedian, 1987)

b- Tatev Manastırı, yılanlı figür (2006)

ÖNSÖZ

"Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Klisesi' ve 'Kümbet Kilise'" başlıklı doktora tezi çalışmalarımda hepsinin adlarını burada anamadığım pek çok kişinin yardımını ve desteğini gördüm.

Öncelikle lisans tezimden itibaren birlikte çalıştığım, beni yetiştiren ve destekleyen değerli danışmanım Doç. Dr. Sacit PEKAK'a, bu çalışmaya başladığım günden itibaren hep yanımda olan, tezimin tamamıyla ilgilenen ve gücünü her zaman arkamda hissettiğim sevgili hocam Doç. Dr. Mine KADİROĞLU'na en içten teşekkürlerimi sunarım.

Doktoraya başlamam konusunda beni cesaretlendiren değerli hocam Prof. Dr. Aliye ÖZTAN'a ve doktora boyunca manevi desteğini benden esirgemeyen sevgili hocam Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN'e verdikleri güç için minnetlerimi sunuyorum. Ayrıca tüm bölüm hocalarıma bütün öğrenim hayatım boyunca verdikleri emekleri için teşekkür ediyorum.

Bu tezin gerçekten iyi bir temele oturması, İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Kıdemli Peder Dr. Krikor DAMADYAN ve Vağarşag SEROPYAN'ın Ermenice dönem kaynakları ve yayınlarını çevirmeleri ile mümkün olabilmiştir. Ayrıca tezin tamamını gözden geçirmişler, isimler, yer adları, Ermeni Kilisesi tarihi ve konsilleri gibi pek çok konuda yardımlarını esirgememişlerdir. Bana gösterdikleri alaka için onlara çok teşekkür ediyor ve saygılarımı sunuyorum. Patriklik personelinden Sayın Nurhan KAZANCIYAN, Janet DONEL, Hovhannes BAYRAM, Viktorya PEKMEZCİ ve kütüphane sorumlusu Sarven DANE'ye yakın ilgilerinden dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca tezime katkıları azımsanmayacak, Halle-Wittenberg Üniversitesi'nden Prof. Dr. Haçik GAZER ve Prof. Dr. Hermann GOLTZ'e, Leipzig Üniversitesi'nden Ischchan TSCHIFTDJIAN'a da bir kez daha teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tezin kapsamını oluşturan Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin çizimleri konusunda, Doç Dr. Musa KADIOĞLU ve eşi Mimar Nurcihan KADIOĞLU'na 2005 yılındaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Ama yapıların asıl çizimlerini büyük bir özveriyle yapan ve benim bütün huysuzluklarıma katlanan sevgili Yüksek Mimar ve Restoratör Evren ÇOLAK'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

2004 ve 2005 yıllarındaki arazi çalışmalarımda yapıların fotoğraflarını çeken sevgili Bülent İŞLER'e, 2006 yılındaki çalışmamda beni yalnız bırakmayan Can AVCI ve Dr. Fahriye BAYRAM'a, bana cesaret ve güç veren başta değerli arkadaşım Asuman ARSLAN'a, Şube Müdürüm Nilüfer ERTAN ve Olcay KABAR olmak üzere çalışma arkadaşlarıma ve adlarını sayamadığım tüm dostlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Bugün cami olarak kullanılan Surp Arak'elots Kilisesi'deki çalışmalarımda her türlü kolaylığı sağlayan Kars İl Müftüsü İlyas SERENLİ, İl Müftülüğü Şube Müdürleri Mesut TAŞ ve Ercan KARAMAN ile imam Mehmet ALTUN'a teşekkür ederim.

Askeri sınır bölgesinde yer alan Horomos Manastırı, Taylor Kilise, Çoban Kilise, Kilittaşı (Bagaran) ve Çetindurak'daki (Başşüregel) çalışmalarım sırasında gösterdikleri ilgi ve kolaylıktan dolayı, Kars 14. Mekanize Tugay Komutanlığı'ndan Kara Pilot Kurmay Albay Yusuf Asan ve Topçu Yüzbaşı Hudut Subayı Erdinç Odabaşı'na, Esenkent 1. Hudut Bölük Komutanı Piyade Yüzbaşı Cengiz Cankurt ve Sıhhıye Uzman Çavuş Sayın Abuzer TUNÇ'a, Akyaka Bölük Komutanlığı'ndan Piyade Yüzbaşı Sayın Tuncay AKTAŞ'a, Digor Bölük Komutanlığı'ndan Piyade Yüzbaşı Sayın Tevfik ABAŞLIOĞLU ile Piyade Uzman Çavuş Sami ÇOLAKOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca Kars Müze Müdürü Necmettin ALP'e, Kars Kuzeydoğu Gazeteciler Cemiyeti Başkanı Sayın Yücel Sezer'e dostluğu, misafirperverliği ve yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, bütün öğrenim hayatım boyunca maddi manevi her tür sıkıntıma ve sevincime ortak olan, bana tüm güçleriyle destek veren canım anneme ve babama, sevgili kardeşlerime, enişte lerime ve tezimin bitmesini dört gözle bekleyen yeğenlerime minnetlerimi sunuyor ve bu tezi onlara ithaf ediyorum.

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, Ermeni Kralı Abas'ın (928-953) Kars'ı başkent yaptıktan sonra inşa ettirdiği iki kiliseyi belgelemek, tanıtmak, Ermeni ve diğer kültürlerin mimarisi içindeki yerlerini belirlemek, yayınlar ve arazi çalışmaları sırasında elde edilen verileri yorumlamak ve değerlendirmektir. Kiliselerden biri, Ermeni Kralı Abas'ın kendisinin yaptırdığı belirlenen Kars Surp Arak'elots Kilisesi, diğeri dönem kaynaklarınca desteklenmemekle beraber, mimari veriler değerlendirildiğinde onun tarafından yaptırıldığı saptanabilen Kümbet Kilise'dir.

Çalışmamızın ilk aşaması kütüphane araştırmasıyla başlamıştır. İstanbul Ermeni Patrikliği Ormanyan Kütüphanesi, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Beytepe Kütüphanesi ve Halle-Wittenberg Üniversitesi Kütüphanesi'nde sürdürülen araştırmalarımızda konuyla ilgili dönem kaynakları ve yayınlar taranmıştır.

Arazi çalışmalarına 2004 yılından itibaren ağırlık verilmiş, Kars ilindeki iki kilisede ve çevresinde toplam beş sezonda gerçekleştirilen çalışmalar sırasında bölgede bulunan yapılar incelenmiş ve belgelenmiştir. Kral Abas döneminde yapılan Kars Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin 'total station' ile ölçüleri alınmış, fotoğrafları çekilmiştir. Kızıl Kilise (Karmirvank/Dprevank), Oğuzlu Kilise, Bagnayr (Kozluca) Manastırı, Ani kenti ve Tercan'daki Aparank Manastırı, ayrıca askeri bölge içinde kalan Ani yakınlarındaki Horomos Manastırı, Taylor Kilise ve adı bilinmeyen bir kilise, Akyazı ilçesi, Çetindurak'taki bir kilise, Digor'daki Mren Kilisesi Genelkurmay Başkanlığı'ndan alınan izinle incelenmiş, fotoğraflarla belgelendirilmiştir.

Araştırmamız kapsamında, Ermenice dönem kaynaklarının, özellikle Kral Abas ile ilgili ilk bilgileri veren 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başında yaşamış Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının çevirisi için İstanbul

Ermeni Patrikiği'yle bağlantı kurulmuş, araştırdığımız dönem için önemli diğer Ermenice dönem kaynakları ve yayınların Türkçe'ye çevrilmeleri konusunda yardım alınmıştır. Dönem kaynaklarının farklı kopyaları ayrı ayrı çevirilmiş, farklı bilgiler konu ile ilgili bilim adamları ve Patriklik yetkilileri ile tartışılmıştır. Ermeni kilisesi liturjisi gibi pek çok konuda da Patriklik sorumlularının yardımına başvurulmuştur. Ayrıca Ermeni mimarisi, sanatı, tarihi, liturjisi konularında çalışan yerli ve yabancı bilim adamları ile iletişime geçilmiştir.

Batı dillerinde farklı biçimlerde yazılan Ermenice yer adları, özel isimler ve terimlerin ortak bir dil oluşturabilmesi için bugün İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kullandığı Batı Ermenicesi kullanılmıştır. Ermenice kelimelerin yazılışlarının son kontrolleri İstanbul Ermeni Patrikliği'nde yapılmıştır. İslami isimler İslam Ansiklopedisi'ne Bizans isimleri için Ostrogorski'nin Fikret Işıltan tarafından yapılan Türkçe çevirisine başvurulmuştur.

Beş ana başlıkta ele alınan çalışmamızın ilk bölümü Ermeni dönem kaynakları ve günümüz yayınlarından derlenen bilgilerle hazırlanan bölge tarihine ayrılmıştır. Öncelikle Kral Abas dönemi Ermeni Krallığı'nın sınırları yaklaşık olarak belirlenmiş, Kral Abas döneminde Ermeni Krallığı'nın başkenti olan Kars'ın adının kaynağı ve kısaca tarihçesine değinilmiştir.

Bölgenin tarihçesi "Kral Abas Öncesi", "Kral Abas Dönemi ve "Kral Abas Sonrası" olmak üzere üç alt başlık altında toplanmıştır. Bu kısımda, Ermeni Krallığı'nın kurucusu olan Aşot'un tarih sahnesine çıktığı 8. yüzyıldan itibaren 10. yüzyılın ortalarına kadar bölge tarihi ayrıntılı aktarılmıştır. Dönem kaynakları ve yayınlardan kısıtlı bilgiye ulaşılan Kral Abas dönemi (928-953) hakkında mevcut bilgilerin tamamına metin içinde yer verilmiştir. Kral Abas'ın ölümünden sonra III. Aşot dönemi, Ani'nin 961 yılında başkent olması ve Ermeni Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu topraklarına katılmasına kadar geçen süreç önemli olaylarıyla aktarılmış, devamında hanedanlık mensuplarının Bizans topraklarına yerleştirilmeleri, Kilikya Ermeni Krallığı'nın kurulması, gelişimi ve Memluklar tarafından yıkılmasına kadar geçen süre kısaca anlatılmıştır. Ayrıca Kars

kentinin Ermeni Krallığı'nın son bulmasından sonra Cumhuriyet dönemine kadar geçirdiği tarihsel sürece de yer verilmiştir.

Ermeni dinsel mimarisi konusunda yapılacak bir araştırmanın Ermeni Kilisesi tarihi ve liturjisi bilinmeden gerçekleştirilmesinin mümkün olamayacağı görüşünden yola çıkılarak, ikinci bölüm "Ermeni Kilisesi Tarihi"ne ayrılmıştır. Ermeni Kilisesinin ismi konusuna açıklık getirildikten sonra, Ermenistan'a Hıristiyanlığı yaymak üzere giden havariler Bartolomeos (Բարթողոմէոս) ve Taddeos'a (Թադէոս) kısaca değinilmiş, Hıristiyanlığı Ermeniler arasında yayan Krikor Lusavoriç ve dönemin Arşaguni hanedanlığının kralı Drtad hakkında bilgi verilmiştir. Krikor Lusavoriç'in Kayseri Metropoliti Leontios tarafından Ermeni Piskoposu olarak takdis edilmesinden başlayarak 15. yüzyıl ortalarına kadar geçen süre içinde Ermeni kilisesi tarihi açısından önemli olaylar aktarılmıştır.

"Kral Abas Dönemi Kiliseleri" başlığını taşıyan üçüncü bölüm "Surp Arak'elots Kilisesi/Սուրբ Առաքելոց Եկեղեցի" ve "Kümbet Kilise"nin tanıtımına ayrılmıştır. Çünkü dönem kaynakları ve yayınlardaki bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda sadece Surp Arak'elots Kilisesi'nin Kral Abas tarafından yaptırıldığı kesin olarak saptanabilmiş, mimari verilerden de Kümbet Kilise'nin aynı döneme tarihlendirilmesi mümkün olabilmiştir. Ayrıca krallık sınırları içinde yapılan diğer kilise ve manastırlar ile manastırlardaki yaşam ve manastırların başında bulunan rahipler hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.

Bu bölümün temel içeriğini oluşturan Kral Abas'ın kendisinin yaptırdığı Surp Arak'elots Kilisesi'nin adının geçtiği dönem kaynakları, seyahatnameler ve araştırmaların tümü tanıtılmış, ardından kilisenin planı, iç ve dış tasviri yapılmış, malzeme ve duvar tekniği anlatılmış, bezemeleri ayrıntılı betimlenmiştir. Aynı yöntem dönem kaynaklarında yer almayan, çok az araştırmada kısaca bahsedilen Kümbet Kilise için de uygulanmıştır. Metin içinde gönderme yapılan harita, çizim ve levhalar anlatım akışına göre düzenlenmiştir.

Karşılaştırmalı değerlendirme bölümü Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin işlev-orijinal isim-ithaf, plan tipi, geçiş sistemi, kasnak ve kubbe, cephe düzenlemeleri, mimari bezeme, malzeme-teknik ve tarihlendirme başlıkları altında ele alınmıştır. Amaç, dönem kaynakları, yayınlar ve önceki araştırmalardaki bilgiler ışığında, incelemelerimiz sırasında elde ettiğimiz mimari verileri değerlendirmektir. Ayrıca her iki kilise hem birbirleri, hem bölgedeki Ermeni ve diğer kültürlerin kiliseleri ile benzer ve farklı yönleri açısından karşılaştırılmıştır.

Kaynakçada metin içinde doğrudan gönderme yaptığımız yayınlar yer almıştır. Kitap, makale ve araştırmalar yayınlandıkları dilde verilmiş, sadece Ermenice yayınlara Türkçe karşılıkları eklenmiştir.

Teze iki de ek bölüm eklenmiştir, biri liturji, mimari ve isimlerle ile ilgili Ermenice kelimelerin Türkçe karşılıklarını içeren bir sözlük, diğeri de Ermenice dönem kaynaklarının orijinal metinleridir.

2. BÖLGE TARİHİ

Bu bölümde, Kral Abas (Աբաս) Dönemi krallık sınırları, Araplar'ın bölgeye yerleşmesinden sonra yapılan düzenlemeler kapsamında çizilmeye çalışılmış ve Kars adının kökenine dair bilgiler kısaca aktarılmıştır. Kars'ın içinde bulunduğu bölgenin tarihi, araştırma yaptığımız Kral Abas dönemine göre üç bölüm, Kral Abas öncesi, Kral Abas dönemi ve Kral Abas sonrası olarak düzenlenmiştir. İlk dönem, Urartu krallıkları döneminden başlayarak M.S. 3. yüzyıla kadar kısaca aktarılmış, bu yüzyıldan sonra daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Kral Abas dönemi hakkında kaynaklardan ve yayınlardan derlenen bilgilerin tamamı aktarılmıştır. İzleyen dönem ise, önemli tarihsel olaylarla 12. yüzyıla kadar ayrıntılı anlatılmıştır. Ermeni Krallığı'nın bu yüzyıldan sonrası, Kilikya (Կիլիկիա) Ermeni Krallığı'nın 15. yüzyılda yıkılışına kadarki dönem ve Kars'ın 12. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadarki durumu özetlenmiştir.

2.1. SINIRLAR

Araplar'ın Ermenistan'ın bulunduğu bölgeye yerleşmesinde sonra, Abbasi Halifesi Harun al-Raşid (786-809) zamanında, Yukarı Aras Nehri, Kars Çayı ile Arpaçay boyları Dvin (Դուին) Emirliği'ne; Kura Irmağı boyu ile birlikte, Ardahan, Göle, Posof ve Çıldır bölgeleri Tiflis Emirliği'ne; Pasinler ile Karasu boyları da Erzurum (Karin/Kalıkala) Emirliği'ne bağlanmıştır[1]. Bu düzenleme 949 yılında Erzurum bölgesinin Bizanslıların eline geçmesine kadar sürmüştür (Kırzıoğlu 1953: 247) (Harita 1).

[1] Kur, Kür, Gür olarak da adlandırılan Kura ırmağı, Doğu Anadolu bölgesindeki Allahuekber dağlarının kuzey yamaçlarından doğan Kayınlıkdere, Türkmendere (Sarmi Deresi) ve Kür (Gür) Çayı'nın, Göle ovasının kuzeybatısında birleşmesiyle oluşur. Kür ya da Gür adı, bazı kaynaklarda ırmağın tümü için kullanılır. Uzun bir yol kat eden nehir, Türkiye-Gürcistan sınırında bir süre aktıktan sonra Kurtkale yakınlarındaki Tavşan Sırtı yöresinde Gürcistan'a oradan da Azerbaycan topraklarına ulaşır ve Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizine dökülür (Kura Irmağı. (t.y.). http: //www.ardahankulturturizm.gov.tr…). Kırzıoğlu, "kür" kelimesinin, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da, "hayırsız, işe yaramaz" anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Araştırmacı ayrıca, Dede Korkut Oğuznameleri'nde Kür ırmağına "Kanlısu" denilmesinin, Kafkaslar'ın kuzeyinden gelen akıncıların, ırmak boylarında yaptıkları kanlı savaşların neden olduğunu ve bölgede kullanılan anlamına da çok uyduğunu kaydeder (1983: 151).

Kralı Abas dönemindeki (928-953) krallık sınırları, tam olarak tespit edilememekle beraber, bugünkü Kars (Կարս) ilinin büyük bölümünü, Ardahan ve Erzurum illerinin bir kısmını içine aldığı anlaşılır. Kars'ın Arpaçay ile Elegez yerleşimi (Arakadz) çevresi, Göle, Ardahan ve Çıldır kazalarıyla Gürcistan'daki Ahılkelek, Loru, Tomanis ve Ermenistan'daki Pembek bölgeleri (Gugark eyaleti), Azerbaycan'da Gence bölgesi (Udik eyaleti), Ermenistan'da Sevan Gölü civarı (Gerdiman eyaleti) ile Eleşkirt (Ağrı yakınlarındaki yerleşim, Bagavan-Üçkilise) bölgeleri Kars'a bağlı feodal beylerin idaresindedir (Kırzıoğlu 1953: 281) (Harita 2).

Grousset, Ermeni tarihi ve sanatı için, Van bölgesinin (Vaspurakan/ Վասպուրական) önemi ne kadar fazla olursa olsun, Kars'ın da içinde bulunduğu Ararat (Արարատ) eyaletinin kültürünün her zaman daha ağır bastığını ifade eder (Grousset 2005: 29). Gerçekten de Ararat Eyaleti, Ermenistan'ın tarihi ve kültürel ortamının gelişimi açısından çok önemlidir. Bu eyalet Kars'ın da içinde bulunduğu bölge (Vanand/Vanant/Վանանդ), Kars'ın doğu ve güney kesimini ve Ani'yi (Անի) içine alan bölge (Şirak/Shirakավան), Gümrü/Leninagan'ın bulunduğu bölge (Aşots), Ani'nin doğusunu ve Alagöz Dağları'nı içine alan bölge (Arakadzodn), eski başkent Dvin (Դուին) ve çevresini içine alan bölge (Godayk), Kars'ın güneyindeki Digor ve Kağızmanderesi'ni içine alan bölgeyi (Arşarunik/Արշարունիք) kapsar[2].

2.2. KARS KENTİ

Kars şehri, askeri bir kale olarak 1750 metre yükseklikteki plato üzerine kurulmuştur (Harita 3-levha 1a).

[2] Kırzıoğlu, III. Drtad'ın (286-330) İran ordusuyla yaptığı savaşta kahramanlık gösteren ve bu savaşta kafatasının bir parçası koptuğu için "kam-sar" (eksik baş) diye adlandırılan Arşavir'in, 311 yılında, kralla birlikte Ermenistan'a gittiğini belirtir. Drtad, Aziz Krikor önünde Hıristiyanlığı kabul eden Arşavir'e Arpaçay kavşağından Aras Nehri'ne kadar olan Kağızman Deresi bölgesindeki toprakları bağışladığını, bu nedenle yöreye, "Arşavir-Uni'k" (Arşavir Hanedanları) kısaltması olan "Arşarunik" denildiğini ifade eder (Kırzıoğlu 1983: 175-176).

Urartu krallıkları döneminde (M.Ö. 860-665) “Diavehi Ülkesi” ya da “Akhuryan Ülkesi” olarak adlandırılan bölge, Aras Nehri’nden Çıldır’a kadar uzanmakta ve Ani’yi de içine alan Arpaçay Nehri’nin havzasını kapsamaktadır. Ermeniler döneminde, Kars Irmağı havzasının bulunduğu bölge Vanand/Vanant adıyla tarih kaynaklarında geçmektedir (Grousset 1947: 51, 53; Grousset 2005: 52-53).

Kars adının kaynağı hakkında iki görüş bulunmaktadır. İlki, Ermenistan-Gürcistan hududu üzerinde yer alması nedeniyle, Gürcüce kari (kapı), kelimesi ile alakalı olan karis-kalaki (kapı şehri)’den geldiği (Lynch 1901: 395; Kırzıoğlu 1953: 15), ikincisi M.Ö. 130-127 yılları arasında Kafkaslar’ın kuzeyindeki Dağıstan bölgesinden gelerek bölgeye yerleşen Bulgar Velentur (Valand-ur/Vanand) boyunun, Karsak oymağından geldiği düşüncesidir (Kırzıoğlu 1953: 15-16)[3].

Velentur/Vanand ismi bölge için yerleşik kalmış, Arpaçay ile Sarıkamış arasında eski idari bölgenin de ismi olmuştur. Bizans döneminde Kars adıyla anılan şehrin, Müslümanların fetihlerinden bahseden kaynaklarda da aynı şekilde yer aldığı görülmektedir (Kırzıoğlu 1953: 15).

Kırzıoğlu, “Kars/Karus-Kalak” adının ilk defa 771 yılında Levond’un tarih kitabında geçtiğini belirtir. Bu tarihten önce Kars bölgesinin Bulgar Türkleri’nden olan asıl yerlilerine göre hep Vanand/Vanant (Balang) sancağı olarak anıldığını, bu durumun Selçukluların şehri ele geçirmesine kadar devam ettiğini kaydeder (Kırzıoğlu 1953: 229; Kırzıoğlu 1983: 163-164).

Kars, 10. yüzyılda Bagratlı (Բագրատունի) yönetiminin merkezi olmuştur. 961 yılında Ani başkent yapılınca Kars’ın bulunduğu bölge Vanand Beyliği adını almış ve şehir de bu beyliğin merkezi olarak kalmıştır (Parsegian 1980: 14). Kent, Bagratlılar zamanında 9.-11. yüzyıllar arasında, Ani ve Arzen/Arcn ile

[3] Bölgenin “Vanand” ismiyle anılması konusunda ayrıca bkz. Khorenatsi, 1978, s. 135-136.

birlikte Bağdat ile Trabzon arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan önemli bir yerleşimdir (Manandian 1965: 144; Parsegian 1980: 14)[4].

2.3. TARİHÇE

2.3.1. Kral Abas Dönem i Öncesi

Kars, doğal koşullarının uygunluğu, askeri ve ticari önemi nedeniyle tarih boyunca yoğun bir yerleşmeye sahip olmuştur.

M.Ö. 860'dan itibaren Urartu hakimiyetinde uzun süre kalmış olan şehir, M.Ö. 665 yılında İskitler'in eline geçmiştir. M.Ö. 549-330 yılları arasında Pers İmparatorluğu hakimiyeti altında bulunan bölge, İmparator Darius tarafından "Armenia" adıyla 13. satraplık haline getirilmiştir. Bu satraplığın sınırlarına kuzeyde Aras Nehri'nden Yukarı Dicle Nehri'ne kadar olan bölge, güneyde Boton Çayı'na, Fırat ve Dicle havzasındaki eyaletler bağlanmıştır (Grousset 2005: 69, 72-74).

M.Ö. 331 yılında, Büyük İskender'in Pers İmparatoru III. Darius'u yenmesiyle bölge Makedonya İmparatorluğu'na dahil olmuştur. Büyük İskender, Sardes'in eski valisi Pers Mithrines'i 331 yılında Ermenistan'a satrap olarak göndermiştir. Büyük İskender ölünce eyaletler komutanlar arasında paylaşılmış, bu komutanlardan biri olan Neoptolemos 323 yılında Ermenistan satraplığını almıştır (Grousset 2005: 77).

Ermenistan, M.Ö. 319 yılında Pers satraplardan Orontes'in hakimiyetine geçmiştir. M.Ö. 319-228 yılına kadar bölgedeki gelişmeler hakkında bilgiler çok kısıtlıdır. M.Ö. 228 yılında bölgeye Selevkos II. Antiokhos Hieraks hakim olmuştur. M.Ö. 189 yılında Roma İmparatorluğu'na tabi olan bölge iki strategos

[4] Bagratlı dönemi Ermeni şehirlerindeki ticaret için bkz. H. A. Manandian, 1965, s. 143-172.

arasında bölünmüş ama yine Seleukoslar tarafından yönetilmiştir[5]. Strategosalardan biri, II. Antiokhos'un oğullarından Artaksias/Ardaşes, asıl Ermenistan'ı, diğeri, Zariadris/Zareh ise Sophane/Dzopk eyaletini (Harput/Elazığ) yönetmeye başlamışlardır (Grousset 2005: 77-81).

M.Ö. 189 yılında Ermenistan'da başlayan Artaksias Hanedanlığı yönetimi M.S. 2. yüzyıla kadar devam etmiştir. M.Ö. 140 yılından itibaren Ermenistan'ın bulunduğu bölge İran'da hakim olan Partlar ile Romalılar arasında savaş alanına dönmüştür. M.Ö. 2. yüzyıldan 53 yılına kadar bölge yabancı valilerce yönetilmiş, bu yıldan itibaren de Arsasid/Arşaguni (Արշակունի) Hanedanlığı bölgeye hakim olmuştur. M.S. 226 yılında Part İmparatorluğu son bulmuş, Sasani İmparatorluğu bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Sasaniler'in egemenliği sırasında Kars toprakları "Ararat Eyaleti" adı altında yaklaşık 200 yıl İranlılar'ın egemenliğinde kalmıştır (Grousset 2005: 81-102, 103-117; Anonim 1982-1983: c. 6, s. 4485).

M.S. 287 yılında Ermeni (Էրմէնի) tahtına oturan III. Drtad/Trdat (Տրդատ), 301 yılında Hıristiyanlığı resmen devlet dini olarak kabul etmiştir (Grousset 2005: 112-113)[6].

4. yüzyılın sonlarına doğru, Ermenistan'ın Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler arasında paylaşılmasından sonra, 5. yüzyılın ikinci yarısı ve 6. yüzyıl boyunca Bizanslılar ve Sasaniler arasında bölgedeki çatışmalar devam etmiştir. Ancak bu dönem Ermeni kültür tarihi açısından önemli yeniliklerin olduğu yaratıcı bir dönemdir (Parsegian 1981: 23).

M.S. 428 yılında Ermenistan'daki Arsasid/Arşaguni Hanedanlığı dönemi bitmiştir. Bu tarihten itibaren bölge Pers İmparatorluğu'na bağlı marzbanlar ya da Bizans İmparatorluğu'na bağlı generaller tarafından idare edilmiştir[7]. Bu

[5] Strategos: Eski Yunan, Roma, Bizans ve Mısır'da askeri ve sivil yönetimin başkanı ya da kumandanına verilen isimdir (Grousset 2005: 78).
[6] Ayrıntılar için bkz. Ermeni Kilisesi Tarihi bölümü, s. 24-39.
[7] Marzban, Sasani İmparatorluğu'nda vilayetlerin valilerine özellikle "hudut eyaletleri muhafızları"na verilen unvandır. Kelime Farsça hudut bölgesi anlamına gelen "marz"dan

idarecilerden Ermeniler'in önde gelen feodal beylerinden Mamikonian sülalesi M.S. 564 yılına kadar Persler'e bağlı olarak Ermenistan'ı yönetmişlerdir[8]. M.S. 564-642 yılları arasında bölge Bizans İmparatorluğu ve Pers İmparatorluğu arasında yeniden bölünmüştür[9]. M.S. 591-705 yılları arasında Ermenistan'ın bir kısmı Bizans İmparatorluğu'nun görevlileri tarafından yönetilmiştir[10].

Bizans ve Sasaniler arasındaki savaşlarda harap olan Ermenistan'a M.S. 640 yılından itibaren Arap akınları başlamıştır. Pers İmparatorluğu'nun 652 yılında yıkılmasında sonra, 661-750 tarihleri arasında bölgeye Emeviler, 750 yılından itibaren Abbasiler hakim olmuştur[11]. M.S. 654-851 tarihleri arasında bölge Araplar'ın egemenliği altında vostikanlar ve hükümet generalleri tarafından yönetilmiştir[12]. 6. yüzyıl sonları ve 7. yüzyılın tamamında Araplar'ın saldırıları bölgenin ekonomik gelişimini olumsuz etkilemiştir. Sonuç olarak Ermenistan, büyük imparatorluklara bağlı sınırlı durumdaki feodal yapısını koruyarak Abbasi Halifesi'nin hakimiyetini kabul etmiştir (Manandian 1965: 129; Parsegian 1981: 24).

---

türemiştir. Farsça'da marzbān, marzabān, marzavān, Arapça'da marzuban, marzüban, Ermenice'de Marzban veya marzavan şeklinde kullanılmıştır (Kramers 2001: 787).

[8] Ardsruniler, Mamikonlar, Orbelianlar, Rştuniler ve Bagratuniler Kafkaslar'ın en tanınmış Ermeni sülaleleridir ve tarih boyunca bölgenin idaresinde önemli roller üstlenmişlerdir (Lang 1985: 36).

[9] Ermeniler, Bizans İmparatorluğu ile Pers İmparatorluğu arasındaki savaşlarda Bizanslılar'ın yanında yer almış, 571'deki Persler'in zaferinden sonra, Ermeni asillerin çoğu, arazilerini bırakarak, başlarında Vardan Mamikonian, Ermeni Katolikosu ve piskoposlarla birlikte İstanbul'a gitmiş, ayrıca asillerin bir kısmı da Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz girişine yerleştirilmiştir (Charanis 1963: 13).

[10] Charanis, Ermeniler'in, 7. yüzyıl boyunca Bizans ordusunun önemli unsurları olduklarını, 9.-11. yüzyıllar arasında Bizans İmparatorluğu'nun askeri ve politik hayatını çok etkilediklerini ve İmparatorların çoğunun kökeninin Ermeni olduğunu ifade etmektedir (Charanis 1963: 18, 34-35).

[11] Bölge tarihi çalışmalarında, tarih yayınlarının çoğunda Kafkaslar'da çok güçlü olan ve düzenli orduya sahip Hazarlar'dan fazlaca bahsedilmediği görülmüştür. Ancak, Bizanslılar ve Araplar arasında devamlı el değiştiren Gürcistan ve Ermenistan'ın bulunduğu bölgelere sık sık saldıran Hazarlar dönemin iki büyük imparatorluğunu da çok uğraştırmıştır. Hatta Hazarlar'ın 730 yılında Gürcistan ve Ermenistan'ı talan ederek güneye doğru ilerledikleri, Musul ve Diyarbakır'ı alarak Emevi halifelerinin başkenti Şam'a kadar yaklaştıkları bilinmektedir. Ayrıca Hazarlar'ın ilginç bir durumları daha bulunmaktadır: Hazar hanı M.S. 740 yılında Yahudiliği resmi devlet dini olarak kabul etmiştir (Koestler 1993: 11, 29).

[12] Vosgan ya da osgan olan kelimenin kökeni eski bir Pers kelimesidir. Kelimenin orijinal anlamı "kapı dikmesi" dir. Doğu'daki kullanımında, krallığın ilk kapısı anlamında kullanılmıştır. Daha sonra krallıkla bağlantılı hükümet adamlarına ya da generallere unvan olarak verilmiştir (Yeğişe 1987: 100).

Bizans İmparatorluğu ve Araplar arasındaki savaşlar 8. yüzyıl ortalarında yeniden başlamıştır. Bu savaşlar nedeniyle 772 yılında, Çoruh Nehri, Sarısu, Dicle Nehri, Zap Suyu ve Aras Nehri boylarına yayılmış ve ticaretle zenginleşmiş olan Ermeni Bagratlı sülalesinin bir kolu, merkezleri Doğu Beyazıt (Daruynk/Դարոյք) olan Kars'ın güneydoğu bölgesine yerleşmişlerdir[13]. Başlarında Aşot (Աշոտ) Mısager'in bulunduğu diğer bir kol da Ermenistan ticaretinin önemli merkezi ve Arap emirlerinin oturduğu Dvin şehrine yakın olan Kars'ın doğu bölgelerine yerleşmeye karar vermiştir[14]. Aşot Mısager, Kağızmanderesi'nin gümüş madenlerini işletmek için Kamsarakan (Կամսարական) sülalesine ait Kağızmanderesi ve Digor (Arşarunik bölgesi) ile Şüregel (Şirak bölgesi) bölgelerinin bir kısmını satın almıştır. Yine Kamsarakan sülalesine ait olan Kilittaşı'nı da (Pekran/Bagaran/Բագարան) kendine merkez yapmıştır. Aşot Mısager ayrıca, Malazgirt (Manazkert) Emiri Cahhaf'dan (772-813) Kağızmanderesi ve Digor ile Şüregel bölgelerininin kalan bölümlerini satın alarak tamamen kendi arazisi haline getirmiştir. Kuzeyde sınırını Akbaba (Aşoçlar) nahiyesini alarak Çıldır-Gökçedağ ile Anlağan'a değin uzatmıştır (Kırzıoğlu 1953: 232, 251; Kırzıoğlu 1983: 191; Grousset 2005: 316-319, 326).

9. yüzyıl başlarında Abbasi İmparatorluğu zayıflamaya başlamıştır. Aşot Mısager'e, 806 yılında Halife Harun al-Raşid'in emriyle, Dvin Emirliği'ne bağlı kalmak koşuluyla "Ermenistan Prensler Prensi" unvanı vermiştir. Aşot, 826 yılında ölümüne kadar bu unvanı taşımıştır (Kırzıoğlu 1953: 250; Grousset 2005: 326).

---

[13] Lang, "Bagarat" kelimesinin, kesin olmamakla birlikte, Persler'in eski Bagadates/Bagadata "tanrı verdi" isminden gelmiş olabileceğine değinir (1985: 35). Edwards, Doğu Beyazıt'ın, Ermeni Krallığı'nın Ayrarat Eyaleti'nin Kogovit bölgesinde olduğunu, kaynaklarda adının, Darunk Daroynk' Kalesi, Dariwnk', Darewnic', Darōnik, Dariunk' veya Drewnik Berd geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca, bu yerleşimin 7. yüzyılda Bagratlı prenslerin resmi yönetim ve gömü yeri olduğunu, Araplar'ın sık baskınları nedeniyle Bagratlılar'ın 8. yüzyıl ortalarında bölgeyi terk ettiklerini, kalenin mülkiyetinin Ardzruniler'e ya da onların vasallarına geçtiğini, 10. yüzyıl sonlarına doğru piskoposluk merkezi olduğunu da eklemektedir (Edwards 1984: 436-437).

[14] Aşot'a verilen Mısager lakabı, "cesur" ya da "etle beslenen/et yiyen" anlamındadır. Aşot'a bu lakabın verilmesinde düşman orduları karşısında gösterdiği başarı ön plana çıkmaktadır (Grousset 2005: 326). Kırzıoğlu, Aşot'un, perhiz günlerinde yasaklanan eti yediğinden dolayı "et yiyen" lakabını aldığını kaydeder (Kırzıoğlu 1983: 191).

826 yılında Aşot ölünce kurmuş olduğu prenslik iki oğlu Bagarat (Բագարատ) ve Sımbat (Սմբատ) arasında paylaşılmıştır. Bagarat, Muş civarındaki (Daron/ Տարօն , Sasun/Սասուն ve Khoyt/Խոյթ) topraklarına, Sımbat babasının başkenti Kilittaşı (Bagaran) ve Aras boylarına (Arşarunik ile Şirak) sahip olmuştur. Babası Aşot öldüğü zaman Halife'nin yanında rehin olan Sımbat'a Halife tarafından "Büyük Isbarabed/Սպարապետ" (başkomutan) unvanı verilerek Ermenistan'a gönderilmiştir (Grousset 1947: 349-350; Kırzıoğlu 1953: 253; Grousset 2005: 333).

Sımbat, Batı Siunik (Nahçivan-Gökçegöl arası) Beyi Sahak'la anlaşarak Dvin Beyi Halid'e suikast hazırlamış, ancak başarısız olmuştur. Bu olaydan sonra, Halife'nin emriyle 830 yılında Sımbat'ın ağabeyi olan ve Daron/Taron (Muş) Bagratlıları sülalesini kuran Bagarat Bey'e 851 yılına kadar sürdüreceği "Ermenistan'ın İşkhanlar İşkhanı" (Իշխաաց իշխա) unvanı verilmiştir (Kırzıoğlu 1953: 255; Grousset 2005: 333) [15].

Araplar'ın baskısından kurtulmaya çalışan Ermeniler ve Gürcüler Bizans İmparatorluğu'nun başarısı için çaba göstermişlerdir. 851 yılında Ermeniler'in çıkardığı isyan nedeniyle aralarında Sımbat ve Bagarat'ın da bulunduğu bütün Ermeni asilleri (nakhararlar/Նախարար) Araplar tarafından tutsak edilerek Samarra'ya götürülmüştür[16]. Emir Boğa, Sımbat'ı Samarra'ya götürürken yerine oğlu Aşot'u prens olarak bırakmıştır. Ancak Bizans ordusunun hızla ilerleyişi Araplar'ın Ermenilere karşı uzlaşmacı bir politika izlemesine neden olmuştur. Halife'nin güvenini kazanan Sımbat'ın oğlu Aşot, babasının 856 yılında Samarra'da ölmesinden sonra babasının unvanı olan Isbarabedliğe yükseltilmiştir. 861/862 yılında Halife Al-Mutavakkil (822-861) ya da Halife Al-Musta'in (862-866), Aşot'u "Ermeni Prensler Prensi" ilan etmiştir (Arpee: 1946: 83; Grousset 1947: 394-397; Kırzıoğlu 1953: 259; Der Nersessian 1969: 33;

[15] Bölgede yaşayan topluluklar, beylikler halinde yaşam sürdürmüştür. İşkhanlar İşkhanı unvanı, bütün beyliklerin başı anlamında olmalıdır. İşkhan (prens) yada nakharar (asil/bey) (Lang 1985: 44).

[16] Atabekian, "nakharar" teriminin Ermenice'deki "nah" ve "arar" kelimelerinin birleşimiyle oluşturulduğunu, 'ilk yaratılan' ya da 'ilk doğmuş' anlamında kullanıldığını belirtir (t. y.). Ermeni asillerin Samarra'ya götürülmesi konusu, Abû'l Farac'ın tarih kitabında da kısaca yer almıştır (1999: c. I, s. 232).

Lang 1985: 38; Cowe 2000: 78; Bournoutian 2003: 83; Grousset 2005: 334-353).

885 yılında Halife Al-Muta'mid (870-892) tarafından Aşot'a bir krallık tacı gönderilmiştir[17]. Aşot, 878 yılında ölen Katolikos (Կաթողիկոս) Zakarya'nın yerine geçen Garnili II. Kevork/Gevorg (878-898) tarafından kutsanarak taç giyme merasimi yapılmıştır. Aynı zamanda Bizans İmparatoru I. Basileos da (867-886) Aşot'a bir taç ve değerli hediyeler göndererek krallığını tanımıştır. Bu tarihten sonra Bagratlı Krallığı'nın yükseliş dönemi başlamıştır. Kral I. Aşot döneminde Ermeni Krallığı, komşuları Gürcü Prensliği ve Vaspurakan Prensliği ile uyumlu yaşamışlardır[18]. I. Aşot'un krallık başkentinin Arpaçay kenarındaki, babasının yerleşimi Kilittaşı (Bagaran) olduğu bilinir (Grousset 1947: 379-381; Kırzıoğlu 1953: 261-263; Toumanoff 1966: 612-613; Vasiliev 1968: 104-105; Der Nersessian 1969: 33; Kaşgarlı 1985: 324; Lang 1985: 38; Ostrogorsky 1991: 221; Cuneo 1988: 845; Cowe 2000: 78; Bournoutian 2003: 83; Grousset 2005: 373-374)[19].

Halife Al-Muta'mid döneminde (870-892) Abbasi İmparatorluğu'ndan ayrılan sınır beylikleri yeni eyalet hükümetleri kurmuşlardır. Bunlarda biri olan Sacoğulları da (872-930) Azerbeycan'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Ermenistan topraklarında 40 yıldan fazla hakim olan bu beyliğin merkezi Dvin şehridir (Kırzıoğlu 1953: 261-262).

Kral I. Aşot zamanında, Araplar'ın yerleşimlere verdiği zararlar giderilmeye, yapılar onarılmaya, şehir ve kasabalar eski hallerine getirilmeye çalışılmıştır. Aşot, Kars'ın bulunduğu Vanand bölgesi merkez olmak üzere Gugark/Kukark sınır eyaletini kardeşi Abas'a emanet etmiştir. 888 yılında başında Abas'ın

---

[17] Grousset, Aşot'u Ermeni kralı yapmak için, Ermeni işhan ve nakhararlarının anlaşarak Ermeni takvimiyle 334 (M.S. 885) yılında Abbasiler'in Emiri Vostigan Ahmet aracılığıyla durumu halifeye ilettikleri ve bu isteğin halife tarafından kabul edildiğini yazar. Bu olayın Vartan'ın tarih kitabında ayrıntılı aktarıldığı da belirtir. Ayrıca Laurent'in kitabında, genel kanının aksine Aşot'a krallık tacı gönderilmediğini öne sürdüğünü ifade eder (2005: 373).

[18] Vaspurakan Van Gölü'nün doğusunda, Ermeni Ardsruni Hanedanlığı topraklarına verilen isim.

[19] Arpee, Aşot'un Şirakavan'da Arpaçay kenarında bulunan Ani'yi kendine ikamet yaptığını öne sürmektedir (1946: 83). Bu bilgiye diğer yayınlarda ya da dönem kaynaklarında rastlanmamıştır.

bulunduğu Gugark/Kukark eyaleti ayaklanmış, Kral I. Aşot bölgedeki isyanı bastırması için oğlu Sımbat'ı göndermiştir. Sımbat görevini başarıyla yerine getirip 890 yılında babasının ölümü üzerine Kilittaşı'na geri dönmüştür (Grousset 2005: 375-376)[20].

Kral I. Aşot'un ölümünden sonra toprakları oğulları Bagarat Taron ve Sımbat arasında paylaşılmıştır. Bagarat Taron, yukarı Fırat vadisini, Sımbat, Ani ve Kars'ı içine alan Şirak bölgesini ve babasının başkenti Kilittaşı'nı almış, ama 772 yılından beri atalarının merkezi olan Kilittaşı'nı bırakıp kendisine Başüregel'i (Şirakavan/հրակաւան) merkez yapmıştır. Gürcü Küropolatı II. Adernese, Sımbat'ı Ermenistan'ın meşru kralı olarak tanıdığını ilan etmiştir[21]. Sımbat, Vanand bölgesini idare eden amcası Abas'ın isyanına son verdikten sonra Halife Al-Mu'tażid (892-902) tarafından Ermenistan kralı olarak resmen tanınmıştır. Halife adına Sımbat'a krallık tacı Azerbaycan Valisi Emir Saci Afşin tarafından gönderilmiştir. Katolikos Garnili II. Kevork/Gevorg'un yönettiği taç giyme töreni Başüregel'de (Şirakavan) Sımbat'ın yeni inşa ettirdiği Surp Prgiç Kilisesi'nde 892 yılında yapılmıştır. 893 yılında da Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), babası I. Basileos gibi, "şehit/martir" lakabıyla anılan I. Sımbat'a taç gönderip krallığını tanımıştır (Arpee: 1946: 83; Grousset 1947: 344, 376; Kırzıoğlu 1953: 265-266; Cuneo 1988: 847; Grousset 2005: 377-378). 903 yılında Dvin Emirliği'nin başında olan Sacoğlu Yusuf, I. Sımbat'ın oğlu veliaht prens Aşot'a 'İşkhanlar işkhanı' unvanı vermiştir (Grousset 2005: 425).

Kral I. Aşot krallığı döneminde Vaspurakan'da yerleşik olan Ardzruniler'in (Արծրունի) desteğini almış, ancak Sımbat yanlış politikaları nedeniyle bu desteği kaybetmiştir. Vaspurakan Ardzruni Prensi Haçik Gagik'e, Avnik kalesiyle ilgili sorunu hallettikleri için Azerbaycan Emiri Yusuf'un aracılığıyla Halife Al-Muktafi (902-908) ya da Al-Muktadir (908-932) tarafından 908 yılında taç gönderilmiş ve krallık unvanı verilmiştir. Böylece Ermeniler arasında iki ayrı,

[20] Grousset, Kral I. Aşot'un ölünce Bagaran'daki aile mezarlığına gömüldüğünü de ekler (2005: 376).
[21] Kuropolat unvanı, Bizans İmparatorluğu'na özgü genellikle saray muhafızlarının komutanına verilen bir rütbedir. Bu rütbeyi elde eden kişi imparatorluğun yetkilerini kullanır ve ileri rütbeden en yükseği sayılırdı.

kuzeyde Bagratuni, güneyde Ardzruni krallıkları oluşmuştur (Kırzıoğlu 1953: 273; Toumanoff 1966: 613; Der Nersessian 1969: 35; Yıldız 1985: 39-40; Lang 1985: 38; Cuneo 1988: 847).

I. Sımbat hakimiyet sınırlarını, batıda Erzurum (Garin) şehrine, kuzeyde Tao-Klarjet'ten (Penek-Ardanuç) Hazar Denizi'ne, Acarlar'a (Kolhis/Egerya) ve Kafkaslar'ın eteğindeki Kukark/Gugark eyaletine, Çanarlar'dan (Karakalkan dağları) Alanlar Kapısı'na (Daryal Geçidi), Kura Nehri'nden Tiflis kentine ve Udi (Gence bölgesi) eyaletine kadar genişletmiştir (Kırzıoğlu 1953: 267; Grousset 2005: 380).

I. Sımbat Ermenistan'ın feodal yapısını değiştirmek için herhangi bir şey yapmamıştır. Grousset, Stephanos Asoğik Daronetsi'nin bu konuda krallarının sözlerini hatırlatarak;

> *"her biri kendi incir ağacının gölgesinde dinleniyordu"* der ve ekler *"nüfus ve zenginlik arttıkça çiftlikler kasabalara, kasabalar şehirlere dönüşüyordu, o kadar ki çobanlar ve öküz bakıcıları bile ipek tunikler giyiyorlardı"*

(Grousset 2005: 380).

I. Sımbat, Sacoğlu Yusuf ve Vaspurakan Kralı Gagik Ardzruni ile 914 yılında yaptığı savaşta tutsak edilmiş ve Dvin'e götürülerek işkence ile öldürülmüştür[22]. Sacoğlu Yusuf'un ordusu Bagratlı Krallığı'nı yok etmek için savaşmaya devam etmiş, ama I. Sımbat'ın yerine geçen oğlu II. Aşot Yergat, etrafında toplanan nakhararlarla birlikte mücadelesini sürdürmüştür. Vaspurakan Kralı Gagik, I. Sımbat'ın öldürülmesiyle Sacoğlu Yusuf'la yaptığı ittifakı bırakıp savaştan desteğini çekmiştir. Ermeniler'in birkaç yıl süren mücadelesine Kafkas halkları ile Gürcüler destek vermiştir. Hatta I. Sımbat tarafından 899 yılında krallık unvanı verilen Gürcü kralı II. Adernese 915 yılında Ermeni Krallığı tacını kendi eliyle Sımbat'ın oğlu II. Aşot'a (914/915-928) giydirmiştir. Dönemin Katolikosu V.

[22] Kırzıoğlu, Simbat'ın Hıristiyanlık'tan Müslümanlığa dönmediği için öldürüldüğünden dolayı Şehit (Nahadak) diye anıldığını yazar (1953: 275).

Hovhannes (Յովհաննէս)'in (899-931) çabalarıyla, Ermeni Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasında iyi ilişkiler kurulmuştur. Aşot'un Bizans İmparatoru'nun davetiyle İstanbul'a gittiği ve büyük bir onurla karşılandığı, dönüşünde de yüklü hediyelerle ve bir askeri birlik refakatinde Ermenistan'a ulaştığı kaynaklarda yer almıştır. Ayrıca İstanbul'u ziyareti sonrasında Aşot'a Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos (913-959) tarafından "Krallar Kralı" unvanı verilmiştir. Sacoğlu Yusuf'un yerine geçen Emir Nasr tarafından da Aşot'a krallık unvanı verildiği için diğer Ermeni krallıkları arasında konumu yükselmiştir (Grousset 1947: 442; Kırzıoğlu 1953: 259-307; Toumanoff 1966: 614; Der Nersessian 1969: 35; Der Nersessian 1970: 34; Yıldız 1985: 3-4; Cuneo 1988: 847).

Der Nersessian, krallık unvanına rağmen Ermeni Bagratlı Kralı II. Aşot'un "*primus inter pares*" (eşitler arasında birinci) statüsünden daha fazlasına sahip olmadığını öne sürer. II. Aşot'un otoritesinin krallık arazileri sınırları ötesine yayılmadığını, Ermenistan'ın feodal yapısında güç ve zayıflığın aynı zamanda mevcut olduğunu savunur (1969: 35).

2.3.2. Kral Abas Dönemi

II. Aşot'un 928/929 yılında ölümünden sonra, kardeşi Abas, Vaspurakan Kralı Gagik'in çağrısı üzerine bir araya gelen Ermeni asillerinin toplantısında Ermenistan'ın krallar kralı (Շահնշահ) olarak seçilmiştir (Grousset 2005: 457)[23]. Abas, babası Sımbat öldükten sonra, Gürcistan'a gitmiş, orada evlenmiş, kardeşi Aşot'un İstanbul'dan dönüşünden sonra ülkesine geri dönmüştür (Vardan 1989: 188). Abas (928-953) kral olunca ikameti olan Kars'ı Ermeni krallığının başkenti yapmıştır. Kars'ın, başkent olması şehrin gelişip büyümesine yol açmıştır. Kral Abas, Dvin'deki emirlerle iyi ilişkiler kurmuş, bu

[23] Bagratlılar döneminde, ölen kralın ünvanının ardılına miras yoluyla geçmesi zorunlu değildir. Romanos Lekapenos'un mektuplarından, Bizans İmparatorluğu'nda orijinal unvanların verilmesinin bir prensten diğerine kolayca değiştiği anlaşılır. Kostantine Porphyrogennetos'un De Ceremoniis ve Romanos Lekapenos'un mektuplarında "Krallar Kralı" ünvanının II. Aşot'tan sonra kardeşi Abas'a değil, Vaspurakan Kralı Gagik'e geçtiği belirtilmiştir (Hovhannes 1987: 22).

nedenle de Ermenistan'da geçmiş dönemlere oranla sakin bir ortam hakim olmuştur (Arpee 1946: 85; Grousset 1947: 464 472; Parsegian 1981; Grousset 2005: 457) (Harita 4).

Ermenistan'da Arap Emirlikleri ve Bizanslılar'ın yanı sıra Azerbaycan'daki Ravadish gibi İranlı Kürt sülalelerin de güçlerinin artmasının Abas'ı meşgul ettiği, kralın savunma ve egemenliğini güçlü tutmak için başkentini Kars'a taşıdığı öne sürülür. Bu dönemin en güçlü Ermeni lideri olarak Vaspurakan Kralı Gagik'e, kültürel ve politik merkez olarak da Vaspurakan Krallığı'na işaret edilir (Bournation 2003: 86)[24].

Kral I. Abas, işe Azerbaycan Emiri ile bir anlaşma imzalayarak başlamış ve karşılıklı esir değiştirmişlerdir. Barış ortamının hakim olduğu Ermenistan'da Kral Abas, ülkenin yapılanması, özellikle kent ve köylerin yeniden onarılmasıyla ilgilenmiş, diğer kentlerin yanı sıra başkent yaptığı Kars'ta yapıları onartmış, saray ve kilise yaptırmıştır. Kral Abas'ın krallık dönemi askeri açıdan, birkaç olay dışında, önceki dönemlere göre sakin geçmiştir. Bölgedeki olaylardan birinde, Kars şehrini ele geçirmeye çalışan Abhazlar'ı Ermeni ordusu yenmiş ve onların Gürcistan'ın (İberia) kuzeyine geri çekilmelerini sağlamıştır (Pasdermadjian 1949: 177; Cuneo 1988: 847).

Kral Abas, Kilittaşı'nda ikamet eden amcasının oğlu Aşot Şabuhyan'ın arkasında varis bırakmadan ölmesinden sonra onun topraklarına da sahip olmuştur. Zaten Aşot Şabuhyan, Kral II. Aşot'un halefliğine talip olmamış, ölümüyle de bölgedeki bir Ermeni prensliği daha tarihe karışmıştır. Ayrıca Siunik'teki (Uhtpp) Ermeni Prensliği de Abas'ın krallığını ve birincilliğini sorun çıkarmadan kabul etmiştir (Grousset 1947: 465).

Kral Abas kendi durumunu sağlama aldıktan sonra Abhazlar, Gürcüler, Sarmatalılar ve diğer Kafkasyalı halklar tarafından yapılan talan amaçlı istilalara karşı önlem alır. Ermeniler'in iç sorunlarından ve zayıflıklarından faydalanan bu

[24] Bournation, bu saptamasına dayanak olarak da Katolikosluk ikametinin Dvin'den Vaspurakan Krallığı sınırları içindeki Ahtamar Adası'na taşınmış olmasını gösterir (2003: 86).

halklar, sürekli Ermeni yerleşimlerine saldırır, talan ettikten sonra tekrar topraklarına dönerler. Başını Abhaz Prensi Ber'in çektiği bu gruplardan biri, Kral Abas'ın Kars'ta yaptırdığı katedralin Kadıköy Konsili (451) kurallarına göre kutsanması talebiyle Ermeni Krallığı'na saldırmıştır[25]. Ermeni ordusuyla saldırganlar arasında Kura Nehri yakınında çıkan meydan savaşında Ermeniler savaşı kazanınca tutsak edilen Kral Ber'in gözleri kör edilerek para karşılığında halkına teslim edilmiş ve Ermenistan'a saldırılmayacağına dair antlaşma imzalattırılmıştır[26]. Böylece Kral Abas sayesinde Ermenistan'da barış sağlanmıştır (Asoğik 1856: 157-159; Asoğik 1907: 125-126; Ormanian 1912: 1075-1076, böl.741; Grousset 1947: 472-473).

I. Abas, konumunu güçlendirmek için Abhaz Kralı II. Georgi'nin kızıyla evlenmiş ve bu sayede güçlü bir ordu kazanmıştır. Başında Kral Abas'ın olduğu Ermeni Krallığı, Abbasiler'e vergi ödeyen ama iç işlerinde bağımsız bir krallık olmuştur. Dönem kaynakları ve yayınlarda, Kral Abas dönemi Ermeni Krallığı'nda, yaşanan askeri ve politik dinginliğin kültür zenginliğiyle sonuçlandığı ve yoğun imar faaliyetlerinin olduğu belirtilmektedir. 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başında yaşamış Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi, Kral Abas'ın bölgeye barış ve zenginlik getirdiğini, Kars'ta katedral yaptırdığını kaydeder (Asoğik 1859: 157; Asoğik 1907: 125-126; Pasdermadjian 1949: 177; Thierry 1978: 3-4; Lang 1985: 39).

Kral Abas, Katolikos Anania (Ա ն ա ն ի ա) ile birlikte bölgede pek çok manastırın kurulmasına öncülük etmiştir. Savaşlar nedeniyle Ermenistan'ı terk edip Bizans İmparatorluğu topraklarına yerleşen halkın büyük çoğunluğu, Bizans'tan gelen baskılardan kaçarak Ermenistan topraklarına geri dönmüştür. Dönem tarihçileri, Kral Abas zamanında, Bizans İmparatorluğu'ndan gelen ve bölgeye yerleşen

---

[25] Brosset, Ber'in Abhaz kralı olmadığını, Abhaz kralının II. Giorgi (921-955) oluğunu, Ber'in muhtemelen Gregor'un genel idaresi altında ikinci bir Abhaz şefi olduğunu ifade etmektedir (1851: 172). Grousset de Brosset'ye dayanarak aynı bilgiyi yinelemektedir (1947: 472). Kral Abas ile Ber arasında geçen savaşın ayrıntılarına bu bölümde girilmemiştir. Savaşın konusu Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin açılışı ile ilgili olduğundan kilisenin tanıtıdığı bölümde daha geniş bilgi verilmiştir. Ayrıntılar için bkz. Surp Arak'elots Kilisesi bölümü s. 48-49.

[26] Brosset, Kral Abas ile Ber arasında geçen bu olayın tarihini 947 olarak vermektedir (1851: 171).

rahiplerin, manastırlar kurduklarını, "vartabed" (Վարդապետ) denilen öğretmenler aracılığıyla din biliminin öğretilmeye başlandığını kaydederler. Vartabedlerin dini eğitimin yanı sıra yapıların planlanmasında ve inşasında etkin oldukları, manastırlarda da Kayserili Aziz Büyük Basileos'un kurallarına göre yaşam sürdürüldüğü ifade edilmiştir[27]. Araştırmacılar, bu dönem için Ermeni sanatı rönesansından ve Bizans'ın bu sanata etkisinden bahsetmektedirler (Asoğik 1856: 157-166; Asoğik 1907: 125-131, Pasdermadjian 1949: 177; Thierry 1978: 3-4; Parsegian 1981).

Ormanian, Kral Abas'ın Kars'ta görkemli bir katedral inşa ettirdikten sonra Ermeni Katolikosu'nu Vaspurakan'dan Ararat'a geri getirmemeyi veya ona hasım bir katolikosluk oluşturmayı tercih etmemesini eleştirel gözle değerlendirmektedir. Bu durumun, Kral Abas'ın politik öngörüsünün en iyi kanıtı olduğunu, çünkü basit sorunlarla mevcut birliği zedelemek istemediğini gösterdiğini savunur. Ayrıca Vaspurakan Kralı Gagik'in de kendi himayesine girmiş katolikosluk makamının avantajlarını elinden çıkarmak istemeyeceğini, Abas'ın da görünen gerçekler karşısında savaşarak yeni heyecanlar yaratmasının anlamsız olduğuna söyler (1912; 1076).

Kral Abas döneminde, feodal beylerin ve yöneticilerin manastırlara yaptıkları bağışlar, satın alınan kasabalar, bağlar, ormanlar ve başkalarına ödenen büyük miktardaki paralar hakkında kaynak ve yayınlarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Kars 10. yüzyıldan önce önemli bir kaledir. Ayrıca 10. yüzyılda Ardanuç'tan Trabzon'a giden ticaret yolunun önemli duraklarından da biridir. Kral Abas bu yol güzergâhında seyahat eden tüccarların güvenliğini sağlayarak Kars'ı çok güçlü bir hudut şehri yapmıştır (Der Nersessian 1967: 427)[28]. Araştırmacılar, Kral Abas döneminde inşa edilen çok sayıdaki binanın bölgenin maddi zenginliğinin göstergesi olduğu savunmaktadırlar.

---

[27] Kayserili Büyük Basileos'un manastır kuralları hakkında bkz. J. Thomas -A.C. Hero, I-V cilt, 2000.

[28] Der Nersessian, Bagratlı Krallarının, çok önemli ticaret potansiyeline sahip olmalarına rağmen kendi adlarına bastırdıkları paraları olmadığını, ancak Arap ve Bizans paralarının bölgede geniş dolaşımı olduğunu da ekler (1967: 427).

Kral Abas'la birlikte, 10.-11. yüzyıllar arasında, Hağbat, Sanahin, Tat'ev manastırları gibi farklı bölgelerde pek çok manastır ve kilise inşa edilmiştir. Yeni inşa edilen manastırların kiliselerinde eski planlar, özellikle 7. yüzyılın yeniden uygulanmaya başlanmış merkezi plan tipinin çok çeşitli uygulamaları görülmüştür. Ayrıca mimaride eski uygulamalar yanında yeni planlar ve sistemler de geliştirilmiştir. Mimari süslemede de önemli değişiklikler olmuştur. 10.-11. yüzyılların üç tarihçisi, Katolikos V. Hovhannes, Stephanos Asoğik Daronetsi ve Aristakes Lasdiverttsi'nin (Արիստակէս Լաստիվերտցի) verdiği bilgiler sadece Ermenistan için değil, yakın doğu için de önemlidir (Der Nersessian 1967: 35-37).

Asoğik, kardeşi II. Aşot'un ölümünden sonra 24 yıl Ermeni krallığı yapan Abas'ın cesareti ve yumuşak kişiliğiyle ülkesinde barışı ve huzuru sağladığını, ülkenin her yerinde yeni imar faaliyetleri olduğunu vurgulamıştır. I. Abas'ın 953 yılında ölümüyle yerine oğlu III. Aşot başa geçmiştir (Asoğik 1859: 157, 166)[29].

2.3.3. Kral Abas Dönemi Sonrası

III. Aşot (953-977), Katolikos Anania başkanlığında, 40 piskoposun ve Ermeni asillerinin hazır bulunduğu bir törenle Ani'de taç giymiştir. Babasının ölümünden sonra ülkede çıkan karışıklıklarla uğraşmış, bölgede sükûneti sağlamaya çalışmış ve 961 yılında başkenti Kars'tan Ani'ye taşımıştır. Bölgenin sürekli karışık olması, kralın ölümünden sonra krallık topraklarının oğulları arasında paylaşılması ve krallık derecesine yükselen prenslerin hareketleri ülkenin müstakil devletlere ayrılmasına neden olmuştur. Bu koşullar altında III. Aşot, kardeşi Muşeğ'e (962-984) Kars'ın bulunduğu Vanand bölgesini bırakmak zorunda kalmış ve böylece Kars Bagratlıları Beyliği kurulmuştur (Arpee 1946: 85; Grousset 1947: 478-489; Pasdermadjian 1949: 177; Der Nersessian 1970:

[29] Grousset, Abas'ın ölümünü Asoğik'in verdiği Ermeni takvimine göre 402 yılına dayanarak, 2 Nisan 953 ya da 1 Nisan 954 olabileceğini ifade eder (Asoğik 1859: 165; Grousset 1947, 478).

108; Thierry 1978: 5; Der Nersesian 1978; Bournation 2003: 86; Grousset 2005: 469-489) (Harita 5)[30].

Vaspurakan krallığı 968 yılında üç kardeş arasında paylaşılmıştır. Bunlara bir de krallık derecesine yükselmiş Siunik ve Daron/Taron prenslikleri eklenmiştir. Ermenistan'da bölünmelere rağmen 10. yüzyıl boyunca ve 11. yüzyıl başlarında genellikle barış ve refah içinde bir dönem yaşanmıştır. Abbasiler ve Bizanslılar tarafından yapılan baskılardan az etkilenen Ermenistan'da ticari hayat canlılığını koruyabilmiştir (Arpee 1946: 85; Grousset 1947: 478-489; Pasdermadjian 1949: 177; Der Nersessian 1970: 108; Thierry 1978: 5; Der Nersesian 1978; Bournation 2003: 86; Grousset 2005: 469-489).

10.-11. yüzyıllarda Ermenistan Batı ve Doğu arasındaki değişimlerin çoğunun meydana geldiği tarafsız bir sahadır ve tüm Ermenistan'ı boydan boya geçen önemli ticaret yollarına sahiptir. Bu dönemde Bizanslılar ve Araplar arasındaki savaşlar nedeniyle bölgenin güneyindeki ticaret yolları kullanılamaz hale gelince, doğudaki ana ticaret yollarından biri Nahçıvan'dan (Նախիջեւան) Ermenistan içine ulaşıp buradan ikiye ayrılarak biri Hazar Denizi kıyısına, diğeri Karadeniz kıyısına ulaşır, öteki yol ise doğrudan Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içine gider. Bu durumda ticaret yollarının kesişme noktaları olan Dvin ve Nahçıvan gibi eski merkezlerin yanı sıra Ani, Kars ve Arzen/Arcn gibi yeni merkezler de gelişir (Der Nersessian 1967: 427).

III. Aşot 977 yılında ölünce, yerine büyük oğlu II. Sımbat (977-988) başkent Ani'de taç giyerek başa geçmiştir. II. Sımbat'ın krallığı döneminde Ani şehrinin etrafı ikinci kez surlarla çevrilmiş, birçok kilise inşa edilmiş ve katedralin temeli atılmıştır. Ani yakınlarındaki yerleşimlerde ve krallıklarda da yoğun imar faaliyetleri görülmüştür. II. Sımbat, bölgedeki Ermeni krallıklarını ve

[30] Abû'l Farac, 962/963 yıllarında Bizanslılar'la Araplar arasında yoğun savaşlar yaşandığını, bu savaşlar sırasında Bizanslılar'ın yanında yer alan Ermeniler'in topraklarının da istila edildiğini, Araplar'dan korkan Ermeniler'in Bizans sınırlarına, Kapadokya'daki Sebastia'ya (Sivas) yerleştirildiklerini ve bölgede çoğaldıklarını, daha sonra da Bizanslılar'ın Araplar'dan aldıkları Kilikya kalelerine gönderildiklerini kaydeder (1999: c.I, s. 260-263).

prensliklerini otoritesi altında tutmayı başarmıştır (Grousset 2005: 489-490, 506).

II. Sımbat'ın 988/989 yılında ölümünden sonra Ermeni Krallığı'nın başına kardeşi I. Gagik (989-1020) geçmiştir. I. Gagik'in himayesinde Bagratlı Ermeni krallığı ve başkent Ani iktidarının en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ermeni mimarisi altın çağına girmiş, Ani, "1001 kiliseli şehir" olarak ünlenmiştir (Der Nersesian 1978: 98-99; Grousset 2005: 507-508, 511-513, 525-529).

Kral I. Gagik'in ölümünden sona Ermeni Krallığı'nın başına oğlu III. Sımbat (1020-1040) geçmiştir. 1021 yılında Selçuklular Vaspurakan'a girince, Bizans İmparatorluğu doğu sınırını emniyete almak istemiş, Vaspurakan Beyliği'nin topraklarına el koymuştur. Vaspurakan Kralı Senekerim, Kapadokya Magistrosu unvanıyla Kayseri ve Sivas civarındaki topraklara yerleştirilmiştir (Hild-Restle 1981: 50; Grousset 2005: 540-543). Bizans İmparatoru Basileos Ermeni Kars ve Ani krallıklarını istediği için doğuya doğru ilerlemiştir. I. Gagik'in oğlu Sımbat yetkilerini Basileos'a devretmiştir. İmparator Basileos, Ani Kralı'na İstanbul'da saray ve Kayseri civarında topraklar hibe etmiş, Kars beyine de Amasya civarında topraklar vermiştir (Hild-Restle 1981: 50; Dostourian 1985: 30; Kaşgarlı 1991: 1093-1094).

1040 yılında Bizanslılar Bagratlı krallığının arazisini kesin olarak imparatorluk topraklarına katmıştır. 1045 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından Ani Bagratlıları Beyliği'ne son verilmiştir. Kral Gagik Abas, Kapadokya'da Tzanmantos'a yerleşmiştir[31]. 1054-1055 arası, Selçuklular şehre saldırarak tahrip etmiş, ancak Kars Kalesi'ne dokunmamıştır. 1064 yılında da Selçuklu Sultanı Alparslan Ani'yi ele geçirmiştir (Thierry 1978: 1-6; Nersessian 1978: 99; Kaşgarlı 1985: 327-328)[32].

---

[31] Tzamandos (Samandu, Simandu, Simandav, Symnada, Camndav), bugünkü adıyla Kuşkalesi, Kayseri'nin 64 km. doğusundadır. 1065 yılından itibaren Kars Kralı Gagik'in yerleşimi olmuştur. Ayrıntılar için bkz. F. Hild-M. Restle 1981, s. 300-301.

[32] Ani'nin Sultan Alp Arslan tarafından alınması Abû'l Farac tarihinde de kısaca anlatılmaktadır. Gregory Abû'l Farac, Ani'nin Araplar'ın kullandığı takvime göre 456 (M. 1063) yılında Alp Arslan tarafından alındığını kaydeder (1999: c. I, s.317-318).

1071'de Türklerin Bizanslılar'ı Malazgirt'te yenmesinden sonra, Bizans İmparatorluğu'na hizmet eden Ermeni aristokratları batıya göç etmiştir. Sivas'tan Antakya'ya kadar olan bölgede hakim olan Ermeniler, zamanla Kilikya'ya yayılmaya başlamışlar, 1129 yılından itibaren, Haçlıların yardımıyla, Kilikya'nın önemli kalelerini ele geçirmişlerdir. 1198'de Rupen hanedanından Levon zamanında, Kilikya Ermeni Krallığı resmen kurulmuştur. 1375 yılında Memluklular tarafından yıkılana kadar Kilikya Ermeni Krallığı, minyatür başta olmak üzere pek çok sanat dalında önemli eserler vermiştir (Langlois 1947: 12; Parsegian 1980: 29-32; Ostrogorsky 1991: 350).

Kars ve çevresine, 1045-1239 yılları arasında Selçuklular, 1200 yılından itibaren belli aralıklarla Gürcüler, 1239-1358 yılları arasında Moğollar, 1358'den 1380'e kadar İlhanlılar/Celayirliler, 1380'de Karakoyunlular, 1386-1467 yılları arasında Timurlular, 1467'den 1534 yılına kadar Akkoyunlular egemen olmuştur. I. Selim zamanında, 1534 yılında bölge Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu 1953: 308-517)[33].

1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi), Osmanlı İmparatorluğunu'nun yenilgisiyle sonuçlanmış, 3 Mart 1878 yılında Ruslarla Ay' Stefanos Antlaşması imzalanarak Kars, Batum ve Ardahan onlara bırakılmıştır. 1917 yılında Çarlık Rusyası dağılınca 3 Mart 1918 yılında Ruslar'la imzalanan Brest-Litowsk antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak 1918 yılında Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından istilası sırasında, Kars, Ardahan ve Batum'u, 1921 yılına kadar Ermeniler ve Gürcüler kontrolleri altında tutmuşlardır (Kırzıoğlu 1953: 551-555). Ruslar'la 16 Mart 1921'de Moskova'da, 13 Ekim 1921'de Kars'ta yapılan antlaşmalarla, Türkiye-Rusya sınırı çizilmiş, Kars ve çevresi Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu 1953: 559).

[33] Abû'l Farac, Araplar'ın kullandığı takvime göre 603 (M. 1206) yılında, Gürcüler'in (İberyalılar'ın) "Halat" sahası içinde bulunan Kars şehrini senelerce uğraştıktan sonra zaptettiklerini belirtir (1999: c.I, s.488-490).

3. ERMENİ KİLİSESİ TARİHİ

Ermeniler, Kilise'lerini "Hay Yegeğetziwյ Եկեղեց ի" (Ermeni Kilisesi) veya "Hayastanyaytz Yegeğetziwյաստաեայց Եկեղեցի " (Hayastan'ın Kilisesi) olarak adlandırmaktadır. Diğer Hıristiyanlar, ikinci kurucusunun adından dolayı, Ermeni Kilisesi'ne "Gregoryen Ermeni Kilisesi" adını verirken; Ermeniler kiliselerine, doktrin ismi olarak "Lusavorçagan (Aydınlatıcı) Ermeni Kilisesi" demektedir (Janin 1955: 336; Der Nersessian 1969: 80-81; Tuğlacı 1991: 4; Küçük 1997: 173). Ermeni kilisesi resmen "Hayastanyayts Arakelagan Yegeğetsiwյաստաեայց Առաքելական Եկեղեցի " (Resuli Ermeni Kilisesi) (Damadyan 2001) ya da "Hay Arakelagan Uğğapar Yegeğetsi" (Ermeni Resuli Ortodoks Kilisesi) adıyla tanınmaktadır (Uzunyan 2001: 22).

M.S. 43 yılında Havari Tadeos (Թադէոս Առաքեալ), 66-68 yılları arasında Havari Bartholomeos (Բարթողոմէոս Առաքեալ) Hıristiyanlığı yaymak için Ermenistan'a gitmişlerdir. Bunlardan ilki Güneydoğu Ermenistan'daki Artaz'da, diğeri Ağbak'ta (bugün Van sınırları içerisindeki Albayrak) şehit edilmiştir. M.S. 75 yılında Ermeni Arsasid/Arşaguni Hanedanlığı'ndan olan Kral Sanatruk kabul ettiği Hıristiyanlık'tan, diğer Ermeni prenslerinin korkusundan vazgeçmiştir. Kralın kızı Sandukht Hıristiyanlık'tan vazgeçmediği için şehit edilmiştir (Khorenatsi 1978: 174-176). Ermeni Kilisesi'nin Apostolik olduğu Havari Tadeos ve Bartholomeos'un Ermenistan'da vaaz vermeleri ve Hıristiyanlığı bu bölgede yayma çabalarıyla desteklenmektedir.

Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yayan, Arsasid/Arşaguni sülalesinden, daha sonra "Lusavoriç" sıfatıyla adlandırılan Krikor/Grigor'dur (240-325). Bugünkü Ermenistan sınırları içindeki Vağarşabat'ta doğan Aziz Krikor'a Suren ismi verilmiştir. Krikor'un babası Anak'ın Ermeni Prensi II. Drtad/I. Hosrov'u öldürmesinden sonra bakıcısı tarafından Kayseri'ye götürülmüş, burada vaftiz edilmiş ve Krikor/Grigor adını almıştır (Agathangelos 1976: 43-49; Vardan 1989: 160). Hıristiyanlığı kabul eden, Kapadokya'da büyüyen ve Ermeniler'in ilk piskoposu olan Krikor, Kayseri Metropoliti Leontios tarafından takdis edilmiş, 4.

yüzyılın başlarından itibaren de Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yaymaya başlamıştır (Ormanian 1955: 11; Chahin 1987: 253; Tchilingirian 1996; Grousset 2005: 118-122)[34].

Ermenistan'daki Hıristiyanlar'a zulmeden Ermeni kralı III. Drtad, kendisiyle evlenmeyi reddeden Hripsime ile Gayane'nin de aralarında bulunduğu kendilerini Hıristiyanlığa adamış bakireleri öldürtmüştür (Agathangelos 1976: 161, 179-181, 199, 211-215)[35]. Ancak Drtad bakireleri öldürdükten sonra ruhsal bir hastalığa tutulmuş, yaban domuzları gibi hareket etmeye başlamış ve hastalığına çare bulunamamıştır (Agathangelos 1976: 217)[36]. Drtad'ın hastalığına kızkardeşi Khosrovitukht'un gördüğü rüya çözüm olmuştur. Khosrovitukht rüyasında, Hıristiyanlara yapılan eziyetin durdurulmasının ve zindandaki kişinin çıkartılıp Artaşat kentine getirilmesinin kralın hastalığına çare olacağını görmüştür (Agathangelos 1976: 219). Zindandaki bu kişi, Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışırken Kral III. Drtad tarafından 286 yılında, 15 yıl kalacağı Artaşat Kalesi'ndeki derin bir kuyu-zindana attırılan Krikor Lusavoriç'tir (Գրիգոր Լուսաւորիչ) (Agathangelos 1976: 135, 219; Vardan 1989: 160-161)[37]. Khosrovituht, kardeşi Kral III. Drtad'ı, Krikor'u derin kuyudan

---

[34] Krikor/Grigor, Kayserili Davit'in kızı Maryam ile evlenmiş, Vırtanes ve Arisdages adında iki oğlu Kayseri'de dünyaya gelmiştir. Krikor Hıristiyanlığı vaaz etmek ve tamamen ruhani bir yaşam sürmek için eşiyle anlaşıp aile yaşantısını sonlandırmış, karısı Maryam ile küçük oğlu Aristages manastıra çekilmiş, büyük oğlu Vırtanes ise bakıcıya teslim edilmiştir (Agathangelos 1976; Khorenatsi 1978: 228-229; Vardan 1989: 160-161; Damadyan 2001).

[35] Babası, Krikor Lusavoriç'in babası tarafından öldürülen Drtad, putperest bir ortam içinde iyi eğitim alarak yetişmiştir. Drtad, imparator Aurelius'un yardımıyla babasının tahtını ele geçirmek üzere M.S. 274 yılında Ermenistan'a giderken Kayseri'ye uğramış ve burada Krikor'la karşılaşmıştır. Drtad ilk savaşta Part hükümdarı I. Behram'a yenilmiş, ama İmparator Dioklatianus'un desteğiyle M.S. 287 yılında tekrar Ermenistan'a gitmiş ve II. Behram'ı yenerek babasının tahtını ele geçirmiştir. Krikor, 274 yılından itibaren Drtad'ın yanından ayrılmamış, ona hizmet etmiştir (Khorenatsi 1978: 226-227; Damadyan 2001). Drtad tahtı ele geçirdiğinde Krikor'un Anahit heykeline tapınmasını istemiş, Krikor kabul etmemiş, bu sırada da Drtad Krikor'un babasını öldüren kişinin oğlu olduğunu öğrendiği için onu derin kör bir kuyuya attırmıştır (Agathangelos 1976: 61-63, 135-137). Anahit, Ermeni mitolojisinde Aramazt'ın kızıdır. Anahit kültü, M. Ö. 4. yüzyılda Küçük Asya'da ve Roma topraklarında oldukça yaygındır. Helenistik dönemdeki Artemis ve Roma dönemindeki Diana ile özdeşleşen Anahit, aynı zamanda ay tanrıçası olarak da bilinir. M. Ö. 1. yüzyılda Ermenilerin baş tanrıçası ve Artaşat kentinin koruyucusu olan Anahit adına pek çok tapınak yapılmıştır (Seropyan 2003: 99-100).

[36] Damadyan, Kral Drtad'ın Likantropi (lycanthropy) denilen bir hastalığa tutulduğunu belirtir (2001). Likantropi (lycanthropy), kişinin kendisini kurt olarak görmesine ve kurt gibi hareket etmek istemesine yol açan psikolojik bir rahatsızlıktır (Anonim 1992: 357).

[37] Artaşat ya da Artaksata kenti, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde, Aras Nehri'nin kıyısındaki bir tepede, I. Artaksias tarafından kurulmuş ve krallığın başkenti yapılmıştır (Kırzıoğlu 1983: 162-163).

çıkarmaya ikna etmiş, Krikor da kralın hastalığını iyileştirmiş, onu ve ailesini vaftiz etmiştir (Agathangelos 1976: 221-227, 267-269). Kral Drtad 301 yılında Hıristiyanlığı Ermenistan'da resmi din olarak ilan etmiştir[38]. 302 yılında Kapadokya'daki Kayseri Başpiskoposu Leontios'un takdis ettiği Krikor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi'nin ilk katolikosu olmuştur (302-325) (Ormanian 1955: 11-14; Chahin 1987: 254; Vardan 1989: 162; Grousset 2005: 122; Damadyan 2001).

Tarihçi Agathangelos'a göre, Krikor bir gün rüyasında İsa'nın gökyüzünden inip altın bir çekiçle Vağarşabat (Վաղարշապատ) şehrinde toprağa vurduğunu ve hemen arkasından da çekicin toprağa değdiği yerden ışıktan hatlarla bir Hıristiyan kilisesinin yükseldiğini görmüştür. Bunun üzerine halkın yardımlarıyla Santaramed Tapınağı yıkılarak yerine "Surp Eçmiadzin" (Tanrı'nın Biricik Oğlu'nun yere inişi) diye adlandırılan, ilk ve en eski Ermeni Kilisesi'nin temelini atmıştır (301-303) (Kaloustian 1969: 92)[39]. Krikor, Ermeni halkına İsa'nın ışığını getirdiği için "Lusavoriç" (Aydınatıcı) olarak anılır ve Ermeni Kilisesi'nin patron azizi olarak büyük saygı görür (Tuğlacı 1991: 27).

Agathangelos, Krikor Lusavoriç'in Kayseri'de muhtemelen 314 yılında piskopos olarak takdis edildiğini, ama ölmeden önce 325 yılında makamını oğlu Aristakes'e bıraktığını kaydeder. Ayrıca Krikor'un piskoposluk ikametinin Daron/Taron (Muş) eyaletindeki Aştişat'ta bulunduğunu belirtir. Krikor'un burada Ermeni kilisesi hiyerarşisini düzenlemeye başladığını da ekler (1976: xi)[40].

---

[38] Grousset, Ermenistan'ın Hıristiyanlığı resmi din kabul etmesi konusunda şimdiye kadar geleneksel olarak kabul gören 301 yılının Adonts'un hesabıyla 288 yılına aktarıldığını kaydeder (2005: 119, dipnot 11).

[39] Davies, 5. yüzyıl tarihçisi Agathangelos'a göre Krikor Lusavoriç'in ilk Ermeni Kilisesi'ni ünlü pagan tapınağının bulunduğu Fırat'taki (Euphrates) Aştişat'ta (Ashtishtat) kurduğunu ifade eder (1991: 5). Kherlobian, III. Drtad döneminde yıktırılan pagan tapınaklarının yerine Krikor Lusavoriç tarafından inşa ettirilen ilk kiliselerin tarihinin bilinmediğini belirtir (2001: 161). Surp Krikor Lusavoriç'in Vizyonu ve Ermenistan'da yapılan ilk kiliseler hakkında ayrıntılar için bkz. Agathangelos 1976, s. 273-331.

[40] Dadoyan, 4. yüzyıl başlarında Eçmiadzin'in (Vağarşabat) Ermeni Kilisesi'nin sembolik yeri, aynı zamanda da Arsasid/Arşaguni Hanedanlığı'nın başkenti olduğunu belirtir. Arsasid/Arşaguni Hanedanlığı'nın yıkılışından sonra topraklarının Bizanslılar ve Persler arasında bölündüğünü, 484 yılında, Katolikos I. Hovhan (478-489) zamanında katolikosluk ikametinin Dvin'e taşındığını ve Katolikos V. Hovhannes'in (898-929) 927 yılında katolikosluk ikametini Van'a taşımasına kadar da bu şehirde kaldığını belirtmektedir (2001: 24).

Surp Krikor, o dönemde Ermeniler'in alfabesi olmadığından, İncil'in gerek Yunanca gerek Süryanice öğrenilmesi için okullar kurdurmuştur. Grousset, Krikor'un vaaz verirken Ermenice konuştuğunu, Ermeni Kilisesi'nin dini kelimelerinin esasının Süryanice'den ya da eski İran dilinden alındığını belirtir (Grousset 2005: 121, dipnot 25)[41].

Krikor Lusavoriç'ten sonra katolikosluk makamına, İznik (Nicea) Konsili'ne de katılan oğlu Aristages (325-333) geçmiştir. Aristakes'ten sonra Krikor'un diğer oğlu Vırtanes (333-341), Vırtanes'in oğlu Husik (341-347) katolikos olmuştur. Katolikos I. Nerses (353-373), 356 yılında Ermeni Kilisesi'nin ilk konsilini Aştişat'ta toplamıştır[42]. Bu konsilde Ermeni kiliselerinin kuruluş düzenlemeleri ile liturjik uygulamalardaki uyumluluk konusunda hazırlıklar yapılmıştır. Ayrıca okul, hastane ve diğer hayır kurumlarının da inşa edilmesine karar verilmiştir (Grousset 1947: 641; Brentjes 1974: 207).

370'li yıllarda Ermeniler arasında Hıristiyanlık yayıldıkça Ermeni Kilisesi'nin Kayseri ile olan bağları kopmuş, ayrı bir kurum haline gelmiştir. Ancak güney ve batıyla olan dinsel bağlar kolay unutulmamıştır. Yunanca ve Süryanice olan ibadet dili, 406 yılında Ermeni alfabesinin oluşturulmasına kadar değişmeden kalmıştır. Tercüman sınıfı ve okuyucular, kilisenin resmi öğretilerini, dualarını günlük konuşma dillerinde halka anlatmışlardır. Bu durum kilisede iki farklı dili, iki farklı anlatış tarzını ortaya çıkartmıştır (Ormanian 1955: 19-21; Janin 1955: 334-335; Kherlobian 2001: 156; Grousset 2005: 167).

Katolikos I. Nerses'in oğlu Sahak Bartev, 387 yılında I. Sahak (387-439) olarak Ermeni Katolikosluğu makamına oturduğunda Mesrob Maşdots'u bir Ermeni alfabesi üzerinde çalışması için cesaretlendirmiştir[43]. Mesrob 406 yılında

---

[41] Surp Krikor Lusavoriç'in, Hıristiyanlığın Ermenistan'da yayılması için yaptıkları konusunda ayrıntılar için bkz. Agathangelos 1976, s. 149-161.

[42] Hewsen, Ermeniler'in ilk konsilinin Aştişat'ta 450 yılında, ikinci konsilin Dvin'de 505 yılında, üçüncü konsilin Dvin'de 555 yılında yapıldığını belirtmektedir (2001: 75). Ayrıca Ermeni Kilisesi konsilleri için bkz. N. Garsoïan, 1999, III. bölüm, s. 249-285; IV. bölüm, s. 99-112; V. bölüm, s. 39-79.

[43] Surp Mesrob Maşdots, Tchilingirian'a (1996) göre 355, Grousset (2005: 166) ve Brentjes'e (1974: 207) göre 361 yılına doğru Daron'daki (Muş) Hatsegats köyünde doğmuştur. 441 yılında

Ermeniler'in dil özelliklerine, dini ve özellikle etnik yapılarına uygun bir alfabe oluşturmuştur. Ermeni alfabesi tamamladıktan sonra Hıristiyanlık'la ilgili önemli kitapların Ermenice'ye çevirileri yapılmıştır[44]. Çeviri etkinlikleriyle beraber orijinal Ermeni metinlerinin de derlenmeye başlanmasıyla Ermeni yazınının altın çağı (Vosgetar) başlamıştır. Katolikos I. Sahak ölmeden önce de 433 yılında İncil'in Ermenice'ye çevirisi tamamlanmıştır. Ermenistan'da milli bir kilise kültürünün meydana gelmesi Ermeni yazısının icadı ve İncil'in Ermenice çevrilmesiyle pekişmiştir. Ayrıca Katolikos I. Sahak, 432 ve 435 yıllarında Aşdişad'da iki konsil toplamıştır. Bu konsillerde Nesturi mezhebi sapkın olarak mahkûm edilmiştir (Grousset 1947: 641; Ormanian 1955: 22-25, 27-28; Toumanoff 1966: 599; Agathangelos 1976; xiii; Ostrogorsky 1991: 52; Tchilingirian 1996; Kherlobian 2001: 156; Grousset 2005: 181)[45].

Ermeni alfabesinin icadından sonra ilk olarak İncil Süryanice'den Ermenice'ye çevrilmiştir[46]. Bundan sonra liturjik kitapların yazımı ile uğraşılmıştır. Ermeni Kilisesi liturjisinin organizasyonda, Kayserili kilise babalarının oluşturduğu liturjiden yararlanıldığı, ancak ona bağlı kalınmadığı ifade edilmektedir. Geleneksel inanışların, Hıristiyanlığa uygun olanlarından istifade edilerek, tamamen kendilerine ait bir din düzeni oluşturdukları, bu liturjileriyle de diğer kiliselerden ayrıldıkları savunulmaktadır (Grousset 1947: 172-177; Ormanian 1954: 14-19; Küçük 1997: 144).

---

vefat eden Aziz Mesrob, Arakadzodın'daki Oşagan köyüne gömülmüştür (Grousset 2005: 181). Mesrob, Ermenistan'daki eğitiminden sonra Antakya'ya gitmiş, burada Yunanca, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Ermenistan'a geri döndüğünde 394 yılına kadar sarayda yazıcı olarak çalışmış, daha sonra ayrılarak rahip olmuştur (Tchilingirian 1996). 36 harfi içeren ve 12. yüzyılda iki harf ilavesiyle 38'e ulaşan Ermeni alfabesi, mevcut karma kültürün ve yabancı dillerin bütün seslerini çıkarma özelliğine sahiptir. Değişik alfabelerden yararlanılarak oluşturulan "Ermeni Alfabesi", eklektik, karma ve uyarlamacı bir yapı taşımaktadır (Küçük 1997: 144).

[44] Eusebius, Katolikos Sahak ve Mesrob Maşdots'un yetenekli öğrencileri öğrenim görmeleri ve çeviriler için Yunanistan'a gönderdiğini belirtmektedir (Yeğişe 1987: x).

[45] Katolikos I. Sahak 5 Eylül 439'da Bagrevand'daki (Üçkilise/Diyadin) Plur Köyü yakınlarında vefat etmiş ve Daron'daki (Muş) Aşdişad'da aile mezarlığına gömülmüştür (Ormanian 1955: 27-28).

[46] İncil, Yunanca'dan Ermenice'ye, Süryanice çevirisinden 20 yıl sonra yapılmıştır (Kherlobian 2001: 156)

5. yüzyılda Ermeni yazısını kullanabilen din adamları ve tarihçiler Ermeni folkloru, mitolojisi ve Roma Edebiyatı konusunda deneyim kazanmışlardır. Bu grup, sözlü geleneği derlemiş, doğa tasviri, kişisel ilişkiler, mücadeleler ve savaşların epik tasvirleriyle zenginleştirerek yazmış ve bu kitapları tarihsel verilerin kaynağı olarak kullanmış, böylece Ermeni yazınının büyük bölümü tamamlamıştır. Bundan sonra çevirmenler, sözlü hikayeler, efsaneler, Suriye ve Roma'nın dinsel geleneği temel alan sentezlerle Ermeni liturjisinin külliyatını oluşturmaya girişmişlerdir (Kherlobian 2001: 156-158).

Ermeni Kilisesi liturjisinde şiir ve müzik özel bir sentezle birleşmiştir. Ermeni Kilisesi tarafından ayinler listesine alınan ve dini ayin sırasında seslendirilen bu şiirler Ermeni kilisesi liturjisine yenilik katmıştır. Mesrop Maşdots, Katolikos I. Sahak, Katolikos Hovhannes Mandakuni ve Movses Khorenatsi, dinsel içerikli şiirler yazan önemli kişilerdir (Kherlobian 2001: 158).

Katolikos I. Sahak'ın ölümünden sonra I. Hovsep (440-452) katolikos olmuştur. Bu dönemde toplanan Şahabivan ( ) Konsili'nde (7 Ağustos 444) Ermeni Kilisesi'nin en erken tarihli kanonları (kilise kanunları) oluşturulmuştur. Bu konsilde akraba evlilikleri ve bu evliliklerin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği tartışılmış ve kurallar getirilmiştir. 449 yılında, zerdüştlüğe (zoroastrianism) dönen Ermeniler konusunda Aştişat'ta bir konsil toplanmıştır (Ormanian 1955: 28-29)[47].

[47] Zoroastrianizm, Zerdüştçülük, Zerdüştilik, Mecusilik ya da yerel dilde Mazdayasna, dünyanın en eski dinlerinden biridir. Yaklaşık M.Ö. 3.500 yıl önce Zerdüşt tarafından İran'da kurulmuş, M.Ö. 600 ve M.S. 650 yılları arası Pers İmparatorluğu'nun resmi dini olmuştur. Ahura Mazda inanışını öğreten zerdüştlükte, inanların bedenlerinin öldükten sonra dirilip Ahura Mazda'nın huzuruna çıkacağına ve orada sorgulanacaklarına inanılır. Zerdüştçülüğün temelinde tanrı ve şeytanın savaşı yatar. Zerdüşt, yeryüzündeki kavganın tanrının ruhu Spenta Mainyu ile şeytanın ruhu arasında olduğuna inanır ve her inananın iyilik için savaşması gerekir. Zerdüşt, Gatalar denen dörtlükler yazmıştır. Bu dörtlükler Avesta denen kutsal kitapta toplanmıştır. Bu yazılar Zerdüşt'ün neye inandığını anlatan tek belgedir. Geleneksel olarak Zerdüştiler yeryüzünün insan kalıntılarıyla bozulmaması gerektiğine inanırlardı. Ölülerini defnetmek yerine üstü açık kulelerin kuyularına atıp, cesetleri akbabalara ve doğal etkenlere karşı korumasız bir şekilde bırakırlardı (Zoroastranizm. (t.y.), http: //www.trkaynak.com...). Zoroastrianism için ayrıca bkz. M. Boyce, 1975; M. Boyce 1982; J. R. Russell, 1987; J. R. Russell, 1993, s. 73-94.

Ermeni Kilisesi, Ortodoks ve Katolik Kilisesi nüfuzuna girmekten kaçınmıştır. İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) konsillerinin kararlarını kabul eden Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsili (451) kararlarını reddetmiştir (Ormanian 1955: 29; Küçük 1997: 162-163)[48].

451 yılında Ermeniler, Vardan Mamikonian ve Ğevond Yerets'in önderliğinde Avarayr'da Persler'e karşı savaştıkları için Kadıköy Konsili'ne katılamamış, bu konsilin kararlarını da reddetmişlerdir. Kadıköy Konsili'nde alınan kararda, İsa'nın tek bedende insani ve ilahi olmak üzere iki tabiatlı olduğu ilan edilmiştir. Oysa Ermeni Kilisesi, Süryani Ortodoks Kilisesi, Etiyopya Ortodoks Kilisesi, Koptik Kilise ve Hint (Malabar) Kilisesi, İskenderiyeli Aziz Kyrillos'un "cisimleşen tabiat tekdir" biçimlendirmesine katılmaya devam etmiştir (Ormanian 1955: 29, 31-34).

Ermeni Kilisesi 5. yüzyıl ortalarında, Kadıköy konsili kararlarını reddedene kadar, Kayseri Piskoposluğu'nun nüfuzu altında kalmıştır. Bununla beraber, Adontz'un çalışmasında da değinildiği üzere, erken dönemde Ermenistan'daki sosyal yapıya bağlı olarak yerel beylerin (nakharar) arasında politik duruma göre, Ermeni Kilisesi'nin başında olan kişinin değiştiği ifade edilmiştir (Adontz 1970: 269, 271-272, 275, 287-288; Garsoian 1985: 221).

4. yüzyıl başlarında Ermeni Kilisesi'nin kutsal merkezi Eçmiadzin (Vağarşabat) Arşaguni hanedanlığının başkentidir. Bu hanedanlığın toprakları Bizanslılar ve Persler arasında paylaşıldıktan sonra Katolikos I. Hovhannes Mandakuni (478-

[48] İznik konsili, Büyük Konstantin tarafından Arius'a karşı toplanmıştır. 20 Mayıs-25 Temmuz 325 tarihleri arasında devam etmiş ve 21 karar alınmıştır. Bu konsilde Baba ile Oğul arasındaki tabiat eşitliği belirlenmiştir. Ayrıca bu Baba ve Oğul arasındaki bağı en iyi ifade eden Yunanca "Homoousios" kelimesi kabul edilmiştir. I. İstanbul konsili, Mayıs-Temmuz 381 tarihleri arasında, İmparator I. Theodosios tarafından İstanbul Piskoposu Macedonius'a karşı toplanmış ve dört karar alınmıştır. Konsile katılan ruhaniler, Kutsal Ruh'un Tanrı'lığını kabul etmişlerdir. Efes konsili, İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul Piskoposu Nestorius'a karşı 22 Haziran-17 Temmuz 431 tarihleri arasında toplanmıştır. Altı karar alınan konsilde, bakire Meryem'in "Tanrı doğuran" sıfatı benimsenmiştir. 8 Ekim-1 Kasım 451 tarihleri arasında İmparator Marcien tarafından toplanan Kadıköy konsili, İskenderiye Patriği Dioscore ve monofizitliğe karşı toplanmıştır. Yirmisekiz karar alınan konsilde ayrıca "kurtarıcı bir tek şahsiyette iki tabiat" doktrini kabul edilmiştir (Dvornik 1990: 7, 11,13, 15-17, 101).

490) 484/485 yılında, katolikosluk merkezini Dvin'e taşımıştır. Katolikosluk ikameti Katolikos V. Hovhannes (898-929) dönemine kadar bu kentte kalmıştır (Ormanian 1955: 30; Dadoyan 2001: 24).

Katolikos Babken (490-515) zamanında 506 yılında Dvin'de toplanan konsilde Kadıköy Konsili kararları, Nestorianlık ve Papa Leo'nun *"thomus"*u oybirliği ile lanetlenmiş ve kesin olarak reddedilmiştir (Ormanian 1912: c.I, böl. 505 ve 1955: 35-36; Brentjes 1974: 207; Cuneo 1988: 841). Konsile Gürcüler'in katolikosu Gabriel ile 23 episkoposun ve Ağvan Katolikosu ile piskoposlarının da katıldığı bilinir (Ormanian 1912: c.I, böl. 505).

Cuneo, Dvin'de 554, 608/609 yıllarında, Karin'de (Erzurum) 629 yılında, tekrar Dvin'de 645-648 yılları arasında birer konsil daha toplandığını belirtmiş, Brentjes ise sadece 554 ve 645 yıllarında Dvin'de yapılan iki konsilden söz etmiştir (Cuneo 1988: 843; Brentjes 1974: 207).

Ormanian, II. Nerses Bagrevantlı (548-557) döneminde Dvin'de 554 yılında toplanan ikinci konsilde, Nesturiliğin sapkın olduğuna karar verildiğini, Kadıköy Konsili kararlarına tekrar karşı çıkılarak, Efes Konsili'ndeki iman esaslarının doğruluğunun bir kez daha yinelendiğini belirtmektedir (1949: 70).

Katolikos Komitas (615-628) döneminde, Ermeni Kilisesi doktrinleri ve teoloji konusunda, diğer kiliselerle bağlantı kurularak pek çok eser verilmiştir. Yine bu dönemde ünlü matematikçi Anania Şirakatsi (607-690) liturjik şiirden edebi yazına kadar pek çok alanda yazmıştır. Aynı yüzyılın diğer bir önemli kişisi olan Barseğ Con, kendi yazdığı liturjik şiirlerle birlikte, Ermeni kilisesinde kullanılan geleneksel ilahileri düzenlemiştir (Kherlobian 2001: 158-159)[49].

[49] Bölgedeki araştırmalarımız sırasında, Kars'ın Yağıkesen Köyü'nde bulunan Dprevank/Karmirvank/Kızıl Kilise'de incelemeler yapılmış, yayın taramalarında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgilerden birinde, Barseğ Con'un, Şirak'ta bulunan Dprevank Manastırının başrahibi olduğu ve Katolikos III. Nerses'in (641-661) emriyle Ermeni Kilisesi ilahilerini düzenlediği belirtilmiştir (Alişan 1881: 15-16; Ormanian 1912: c.I, 715-176).

7. yüzyıl başlarına kadar dinsel tartışmaların dışında kalan Ermeni Kilisesi, Katolikos III. Nerses zamanında (641-661), Dvin'de toplanan kilise meclisinde, Kadıköy kararlarını tekrar reddetmiş, kesin olarak Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmıştır (Dvornik 1990. 17-20; Tuğlacı 1991: 5, 279; Küçük 1997: 167).

Ermeni Kilisesi, karışık politik, kültürel ve dini ortam içinde gelişmiştir. Ermeni Kilisesi'nin sahip olduğu kendine has yapısının, feodal beylerin topraklarında bulunan episkoposluk merkezleriyle tanımlanmış olduğu görülmektedir. Feodal beyler, eşleri ve piskoposlar, manastır kuruluşlarının banileri olmuş, sanat ve edebiyat alanlarındaki gelişmelere katkı sağlamışlardır. Arap akınlarının başlaması ve Bizans saldırıları ile birlikte feodal ailelerin güçleri ve etkileri azalmış, 7. yüzyılın ilk yarısında yaygın olan kültürel aktiviteler sona ermiştir (Parsegian 1981: 9). 685 yılında Bizans İmparatoru II. Justinian, Apostolik Ermeni Kilisesi'ni Bizans Kilisesi'yle zorla birleştirmeye kalkışmış, Ermeniler kabul etmeyince de Ermenistan'ı harap etmiştir.

726 yılında Dvin'de toplanan konsilde çıkan kararlar otuz iki kanonda yer almış, tutanaklarıyla birlikte yayınlanmıştır. İlk iki karar gerek din adamlarının gerekse sivillerin içki içmesine karşıdır. Eğer bir din adamı bu yasağa uymazsa rütbesinin alınmasına karar verilmiştir. Sonraki üç kararda evliliklerin nasıl yapılacağı, kilisedeki tören öncesi evlenecek çiftlerin nasıl hazırlanması gerektiği belirlenmiştir. On beşinci ve on altıncı kanonlarda düğünlerin mutlaka kilisede yapılması zorunluluğu getirilmiştir. Altıncı ve yedinci kanonlar büyük orucun cumartesi ve pazar günleri hakkındadır. Sekizinci kanondan on beşinci kanona kadar, kutsal mironun katolikos tarafından hazırlanmasına, piskoposların sadece Kutsal Perşembe yağını takdis etmelerine, bu uygulamayı papazların yapmamasına, kutsal törenin yapıldığı kutsal sofranın taştan, hareketsiz olmasına, asla ahşap ya da hareketli olmamasına, vaftiz kurnasının taştan ve sabit olmasına, vaftiz sırasında yağın ve vaftiz olacak çocuğun ikrarının kilisede yapılmasına karar verilmiştir. On yedinci kanondan yirmi beşinci kanona kadar kilisedeki törenler konusuna açıklık getirilmiştir. Yirmi altıncı ve otuzuncu kanonlar arasında, Epiphania "İsa'nın Belirişi" yortusundaki

suyun takdisi ve İsa'nın doğumunun sekizinci gününde okunacak İncil bölümleriyle ilgilidir. Yirmi yedinci ve yirmi sekizinci kanonlar ahşap ya da herhangi bir malzemeden yapılan haçların takdis edilmemişlerse, ayin sırasında kullanılmamaları, takdis ve mesh edildikten sonra kullanılmalarına karar verilmiştir. Otuz birinci kanon Pazar günü perhizin bozulmasıyla ilgilidir. Yirmi dokuzuncu ve otuz ikinci kanonlar Pavlikanlar ve diğer sapkın öğretilere inanan kişilerle evlenilmemesi, bu kişilerin doğru yola davet edilmesi, eğer kabul etmezlerse kilise dışında bırakılmaları konusundadır (Ormanian 1912: c.I, böl. 565-566).

Ünlü bir teolog olan Katolikos Hovhan Otznetsi (717-723), Ermeni kanonlarının gelişmesi ve heretik inançların bertaraf edilmesi konusunda önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu dönemde, Siunik başpiskoposu Stephanos Siunetsi (ölm. 735) sayesinde Ermeni yazınında önemli gelişmeler olmuştur. Siunetsi, İstanbul, Antakya ve Alban patrikleriyle, İnciller, peygamberler ve teoloji çalışmaları hakkında yazışmış ve İskenderiyeli Kyrillos, Nysalı Gregorius, Emesalı Nemeus ve Pseudo Dionysos'un çevirilerini yapmıştır (Kherlobian 2001: 159)[50].

726 yılında Manazkert'te (Malazgirt) bir sinod toplanmış, burada İsa'nın doğum günü gündeme gelmiş, 24 Aralık ve 6 Ocak tarihleri, liturjide ekmeğin hamurlu olup olmaması, şarabın içine su katılıp katılmaması gibi konular tartışılmıştır (Ormanian, 1912: c.I, böl. 553-755).

İstanbul Patriği Photios (858-867/877-886), 863 yılında İstanbul'un Roma Kilisesi ile alakasını kesmiş, 867 yılında İstanbul Konsili ile Papa I. Nicholaos'u (858-867) aforoz etmiş, bu nedenle bütün Doğu Hıristiyanları'na İstanbul Kilisesi'nin hakimiyetini benimsetmek istemiştir. Ermeni tarihçisi Vardan'a göre 869 yılında, Grousset'e göre 861-862 yılları arasında İznik Metropoliti Yohan

[50] Movses, Albanlar'ın, Güney Kafkasya'da bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamış eski bir kavim olduğunu, önce Sasaniler'e, sonra Doğu Roma İmparatoruğu'na, daha sonra Araplar'a ve Hazarlar'a tabi oldukları ve resmi dinlerinin Hıristiyanlık olduğunu ifade eder (2006: 5).

Ermeni katolikosu I. Zakarya'ya bir mektup gönderip, Ermeniler'in 325 İznik Konsili'ne Aziz Krikor'un oğlu katolikos Aristakes'in, 381 İstanbul Konsili'ne katolikos I. Nerses'in doğrudan, 431 Efes Konsili'ne katolikos I. Sahak'ın bir mektupla katıldığını hatırlatarak, Ortodoks-Rum mezhebi altında birleşme teklifinde bulunmuştur[51]. Bunun üzerine I. Zakarya, Şirakavan'da bir konsil toplayarak, İstanbul Kilisesi'nin esaslarının belirlenmiş olduğu Kadıköy Konsili kararlarını bir kez daha reddetmiştir. Konsilin kararlarını Patrik Photios'a bildirmek üzere, Tortum'daki Öşkvank/Öşvenk Manastırının rahibi olan Sahak İstanbul'a gönderilmiştir (Kırzıoğlu 1953: 261).

I. Sımbat döneminde düşman tahribatından uzak, daha güvenli bir ortam içinde yaşayan nakhararlar kilise inşa etmekle meşgul olmuşlardır. Siünik Prensi Krikor Supan'ın annesi Prenses Maryam, 874 yılında, Sevan Gölü'nde bulunan keşişleriyle ünlü adada on iki havariye ve bakire Meryem'e adanmış iki kilise inşa ettirmiştir (Grousset 2005: 413-421).

893/894 yılında Dvin'de meydana gelen depremde katolikosluk ikametgahının çökmesi nedeniyle Katolikos Garnili II. Kevork/Gevorg ikametini Dvin'den Nor Kağak'a (Eçmiadzin), Arpee'ye göre Neapolis'e (Vağarşabat) taşımış ve Katolikos II. Nerses tarafından inşa edilen Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi yakınına yerleşmiştir (Arpee: 1946: 83; Kırzıoğlu 1953: 267; Grousset 2005: 380-381).

Katolikos Garnili II. Kevork/Gevorg, 20 yıllık ruhani liderlikten sonra 898 yılında vefat etmiştir. Bir müddet kalmak için gittiği Vaspurakan'da ölen katolikos, Van yakınındaki Tzoravank (Salnabad) Manastırı'na defnedilmiştir. Kral Sımbat onun yerine 898 yılında Yeğivartlı (Elipatruşlu) I. Maşdots'u katolikos olarak seçmiştir. Ancak Maşdots'un 13 Ekim 899 yılında ölüp Garni'de toprağa verilmesinin

[51] 855 yılında katolikos IV. Hovhannes ölünce yerine, Simbat'ın başkanlığında Erazgavork (Arazoğlu) kasabasında toplanan meclis Kotayk'ın (Gödekli) Zak (Zeg) köyünden olan Zakarya'yı (855-878) katolikos olarak seçmiştir (Kırzıoğlu 1953: 258).

ardından, Kral I. Sımbat ve üst düzey din adamları Maşdots'un halefi olarak 899 yılında Hovhannes'i katolikos seçmişlerdir.

Dvin yakınlarındaki aslen Draskhanagerdli olan V. Hovhannes'in lakabı "tarihçi"dir (badmapan) ve 931 yılında ölümüne kadar Ermenistan'ın ruhani lideri olmuştur (Grousset 2005: 413-414; Kırzıoğlu 1953: 269). Katolikos V. Hovhannes, 924 yıllarında Arpaçay-Aras Nehri boyundan Van bölgesine giderek meşhur tarihini orada yazmış ve ölünce Van yakınlarındaki Tzoravank'a gömülmüştür (Grousset 1947: 416, 469; Kırzıoğlu 1953: dipnot 107; Hovhannes 1987: 8; Cuneo 1988: 847; Grousset 2005: 374).

Arpee, 927 yılında Vaspurakan Krallığı sınırları içinde bulunan Van Gölü'ndeki Ahtamar Adası'na yerleşen katolikosun V. Hovhannes olduğunu söyler, katolikosluk ikametinin, Katolikos Anania tarafından 944/946 yılında Ani yakınlarındaki Argina'ya nakledilmesine kadar Ahtamar Adası'nda kaldığını belirtir (1946: 85)[52]. Ancak katolikosluğun Argina'ya nakli konusunda yine araştırmacılar arasında birkaç yıl fark gözlenmekte, 944-950 yılları arasında bir tarih sunulmaktadır[53].

Kral Abas'ın döneminde Katolikos Theodoros'tan (930-941) sonra, kardeşi Yeğişe 7 yıl (941-946), ondan sonra da Varak Manastırı'nın başrahibi Anania Mokatsi (Mog'klu Anania) (946-968), 22 yıl boyunca Ermeni katolikosu olmuştur (Asoğik 1859: 157; Ormanian 1955: 39; Dadoyan 2001: 24).

Katolikos V. Hovhannes'in yerine geçen II. Stephanos (929-930) Ahtamar Adası'ndaki yerleşimi kurmuştur. Ondan sonra gelen Katolikos I. Teodoros (930-941) ve Katolikos I. Yeğişe (941-946) dönemlerinde de katolikosluk ikameti Ahtamar Adası'nda kalmıştır. Katolikos I. Anania (946-968), katolikosluk

[52] Dadoyan, 10. yüzyılın ilk yarısında, Ermeniler'in katolikosluk merkezi Dvin'in Arap emiri Yusuf'un eline geçmesiyle, Katolikos V. Hovhannes'in rehin alındığını, katolikosun kurtulduktan sonra Van yakınlarındaki Tzoravank'a yerleştiğini belirtmektedir. Ayrıca Katolikos V. Hovhannes'in ardından Katolikos olan II. Stephanos (929-930), I. Teodoros (930-941) ve I. Yeğise'nin (941-946) Ahtamar'da ikamet ettiklerini de eklemektedir (2001: 24).

[53] Argina (Ergine), Kars'ın 64 km. doğusunda bulunmaktadır.

ikametini 946 yılında Ani yakınlarındaki Argina'ya nakletmiştir (Arpee 1946: 85; Dadoyan 2001: 24). Anania'nın katolikosluğu zamanında Sanahin, Hağbat, Horomos ve Narek gibi manastırlar inşa edilmiştir.

Kral Abas döneminde Ermeni Kilisesi tarafından yapılan herhangi bir konsil kaydına rastlanmamıştır. Kral Abas öncesi I. Aşot döneminde 862 yılında yapılan konsilden sonraki ilk konsil III. Aşot döneminde 970 yılında toplanmıştır.

Rahip Grigor Narekatsi (951-1003), Ermeni Kilisesi'nin önemli liturjik şiirlerini (Şaragan) bir araya getirmiştir. Ermeni düz yazınının oluşmasında, Ermeni şiirinin erken döneminin bitmesinde ve yeni bir türün gelişmesinde Narekatsi'nin etkisi çok büyüktür (Kherlobian 2001: 160).

Ermenistan ve Doğu Anadolu'nun Araplar tarafından işgal edilmesi, Bizans İmparatorluğu'nun kendi batı sınırında savaşması, bölgede bir duraksama döneminin yaşanmasına neden olmuştur. 10. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun bölgede yeniden işgallere başlamasıyla dinsel çatışmaların da şiddeti artmıştır.

992 yılında Katolikos olan I. Sarkis Sevantsi (992-1019) katolikosluk ikametini Ani'ye taşımıştır. Ani'de yerleşik olan son katolikos I. Bedros Getadartz (1019-1058), Ermeni tarih kaynaklarında Ani şehrini Bizanslılar'a teslim etmesi nedeniyle iyi anılmamaktadır. Ancak I. Bedros, Ani'nin anahtarlarını teslim ederken katolikosluk ikametinin korunmasını istemiştir. Bizanslılar da katolikosun bu isteğini geri çevirmeyerek hayatının son dönemlerini geçireceği Sivas yakınlarına yerleşmesine izin vermiştir. I. Bedros'un ölümünden sonra yerine yeğeni ve yardımcısı olan II. Haçik Anetsi (1058-1062) katolikos olmuştur. Ancak Bizanslılar, Kadıköy konsili kararlarını kabul etmesi ve I. Bedros'un hazinesinin yerini söylemesi için ona baskı yapmışlar, sonuç alamayınca da Tarantia (Darende-Malatya) yakınlarındaki Tawblur'a sürgün etmişlerdir. Katolikos II. Haçik Anetsi, 1065 yılında ölünceye kadar Tawblur'da kalmıştır (Dadoyan 2001: 24).

1065 yılından 1150 yılına kadar farklı yerlerde birkaç katolikosluk merkezi bulunmaktadır. Ancak 1150 tarihinde Rumkale'nin (Hromkla) Ermeniler tarafından alınmasıyla Ermeni Kilisesi'nin ana katolikosluk merkezi buraya taşınmış, 1293 yılında Sis'e (Kozan/Adana) nakledilmiştir. 1441 yılında katolikosluk ikametinin Sis'ten asıl mekanına, yani Eçmiadzin'e taşınmasına karar verilmiştir (Seyfeli 2005: 343).

İlk Ermeni Kilisesi, günümüzde Ermenistan sınırları içinde bulunan Vağarşabat'ta (Eçmiyadzin) kurulmuş olmakla beraber kilise idaresi, yukarıda takip edilebildiği üzere, siyasi iktidarlara ve doğal afetlere göre yer değiştirmiştir. 484 yılında Eçmiadzin'den Dvin'e, 924 ya da 927 yılında Van Ahtamar Adası'na taşınmış olan Katolikosluk, 943/944 yılında Argina'ya, 992 yılında Ani'ye nakledilmiştir. 1150'de Kilikya'da Rumkale taşınan Katolikosluk, Rumkale'nin 1293 yılında Memluklular'ın eline geçmesiyle, önce Sis'e, 1441 yılında toplanan konsilde de Sis'ten Eçmiyadzin'e geri dönme kararı almış ama Sis'teki Katolikosluk korunmuş, I. Dünya Savaşı'ndan sonra önce Halep'e, oradan da Beyrut'taki Antilyas'a taşınmıştır[54]. Bugün Ermeniler'in Eçmiadzin ve Antilyas'ta (Sis Katolikosluğu) iki katolikosluğu, İstanbul ve Kudüs'te iki patriklikleri bulunmaktadır (Sarkissian 1969: 492-493; Tuğlacı 1991: 5-6, 8, 30).

Ermeni Kilisesi "Bir", "Apostolik" (Resuli), "Evrensel", "Kutsal" (Surp) ve "Ortodoks" (doğru öğretide) sıfatları ile adlandırılmaktadır (Kaloustian 1969: 90; Janin 1955: 336-337). Bu tanımlamaların anlamı aşağıda sıralanmıştır.

Kilise Birliği, Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu her yerde tek ve aynı inancın paylaşıldığını, tek ve aynı şekilde ibadet edildiğini, aynı ayinlerin icra edildiğini ve aynı dini kıstaslara uyulduğunu, tek ve en yüksek idari bir merkezle temsil edildiğini göstermektedir (Kaloustian 1969: 90).

[54] Seyfeli, 1921 yılında, Katolikos II. Sahag Khabayan tarafından katolikosluk makamının Sis'ten önce Adana'ya, sonra Halep'e, 1929 yılında da Beyrut'a 5 km. mesafedeki Antilyas'a taşındığını belirtmektedir (2004-2005).

Ermeni Kilisesi, ilk kurucularının ve ilk üyelerinin kurduğu kiliseyle günümüzdeki kilisenin aynı oluşu, İsa'nın ve havarilerinin gelenek ve öğretim özelliklerini taşıdığı için "Apostolik" kabul edilmektedir (Kaloustian 1969: 90-91)[55].

Kilise, öğrettiği şeylerde, sınıf, renk ve ırk ayırımı yapmamasından, herkes için kurtarıcı ve koruyucu nitelik taşımasından dolayı "Evrensel" sayılmaktadır.

Kurucusunun kutsal olmasını ve 'tanrı tarafından temizlenmesini' "Kutsallık" karşılamaktadır (Kaloustian 1969: 91).

Gerçek anlamıyla yukarıda sayılan dört özelliğe sahip kiliseye "Ortodoks" denilmektedir[56]. Bu tabirler Ermeni Kilisesi'nin de sıfatları olduğundan, Ortodoks Kilisesi ile ortodoksluk, Katolik Kilisesi ile katoliklik karıştırılmamalıdır (Kaloustian 1969: 90-91).

Ermeni Kilise yönetiminde siviller (ruhban sınıfına dahil olmayan Hıristiyanlar) yetki sahibidir. Kilise siviller ve ruhbanlardan oluşan kurulca yönetilmektedir. Son karar yeri ruhbanlardan ve sivillerden oluşan meclistir. Ermeniler'de, halk, kültür, din ve kilise bir bütündür. Ruhanilerle halk iç içe olduğu için Ermeni Kilisesi "Milli Kilise" statüsü taşımaktadır (Kaloustian 1969: 90-91).

Krikor'un Kayseri Başpiskoposu Leontios tarafından takdis edilmesi ve Ermeni Piskoposu unvanını alması nedeniyle, Katolik ve Ortodokslar'a göre Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşik olarak, Kayseri Piskoposluğu'na bağlı olduğu kabul edilmektedir. Bu durumun, Ermeni Kilisesi'nin 5. yüzyılda Kayseri Piskoposluğu'ndan ayrılmasına kadar devam ettiği ifade edilmektedir. Ermeniler bu görüş karşısında, Ermeni Kilisesi'nin başlangıcından itibaren bağımsız olduğu ve kaynağının havarilere dayandığını savunmaktadır (Ormanian 1955: 14-15; Küçük 1997: 131).

---

[55] Michel, "Apostolik (Havarisel) Kilise" kavramının, İsa'nın havarileri ve onların öğrencileri dönemini ifade ettiğini, bu sürenin İ.S. 30-100 yılları arasını kapsadığını belirtir (1992: 164). Ermeni Kilisesi "Apostolik" kimliğinin, Havari Tadeos ve Havari Bartholomeos'un Hıristiyanlığı yaymak için Ermenistan'a gitmeleriyle edindiklerini savunmaktadırlar.

[56] "Ortodoks" kelimesi "gerçek doktrine sahip" anlamına gelmektedir (Michel 1992: 168).

Ermeni kilisesi liturjisi, doğu kilisesinin en eski liturjilerinden biridir. Bu liturji Aziz Basileos, Aziz Athanasius ve Krikor Lusavoriç tarafından kullanılan orijinal liturjilerden derlenerek 5. yüzyıl başlarında yeniden gözden geçirilmiştir (Fortescue 1913: 150).

Ortodoks Kilisesi'nde önemli bir yeri olan "Tasvir Kültü" Ermeni Kilisesi'nde dar bir çerçevede tutulmaktadır. Doktrinde daha çok törene ait bir konu olan tasvirleri Ermeni Kilisesi, eski puta tapınmanın devamı saymış ve kullanmamıştır. Ancak günümüzde Ermeni kiliselerinde yağlıboya resimlere ve kabartmalara yer verilmektedir. Ermeni Kilisesi mensuplarının evlerinde, evlerini ikonalarla süsleyen diğer Hıristiyan mezheplerinin aksine, resim bulunmamaktadır (Ormanian 1954: 85; Küçük 1997: 292).

4. KRAL ABAS DÖNEMİ KİLİSELERİ

Kral Abas dönemi Ermeni Krallığı'nda, askeri ve politik dinginliğin kültür zenginliğiyle sonuçlandığı ve yoğun imar faaliyetleri olduğu bölge tarihi bölümünde belirtilmiştir. Bu bölümde, Kral Abas döneminde bölgede yaptırılan manastırlar ve bu manastırların kurucularıyla ilgili bilgiler, dönem kaynağı Stephanos Asoğik Daronetsi'ye göre, kısaca anlatılmıştır (Harita 6).

Kral Abas, dönemin Katolikosu Anania ile birlikte bölgede pek çok manastırın kurulmasına öncülük etmiştir. Savaşlar nedeniyle Ermenistan'ı terk edip Bizans İmparatorluğu ve Gürcistan topraklarına yerleşen halkın büyük çoğunluğu, gelen baskılardan kaçarak Ermenistan topraklarına geri dönmüştür. Dönem tarihçileri, Kral Abas zamanında, Bizans İmparatorluğu ve Gürcistan'dan gelen ve bölgeye yerleşen bu rahiplerin manastırlar kurduklarını kaydederler (Asoğik 1856: 159-164; Asoğik 1907: 125-131, Pasdermadjian 1949: 177; Kırzıoğlu 1953: 281-284; Thierry 1978: 3-4; Parsegian 1981; Grousset 2005: 460-461).

10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başında yaşamış Ermeni tarihçi Stephanos Asoğik Daronetsi, Kral Abas döneminde Ermeni Krallığı'nda kilise hiyerarşisi ve dini olaylarda gelişmeler olduğunu belirtmiştir. Bizans topraklarından gelen rahiplerin ve münzevilerin krallık sınırları içinde manastırlar kurup oralarda yerleştiklerini anlatmıştır (Asoğik 1856: 159-164).

Bölgede kurulan manastırlardan ilki Arşarunyats/Arşarunik bölgesindeki Kamırçadzor Manastırı'dır[57]. Manastır cemaatinin başında Kadıköy konsili

[57] Kırzıoğlu Kamırca-zor denilen ve "Kamırca-deresi" anlamına gelen bu manastırın, Kağızman'ın Kötek nahiyesinde Kömürlü Köyü'nde bulunduğunu düşünmektedir (1953: s. 284, 156. dipnot). Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının İngilizce çevirisini yayına hazırlayan Greenwood ile internet aracılığıyla yapılan yazışmada, dönem kaynağında Kamrjadzor olarak geçen manastırın Kümbet Kilise olabileceğini belirtmiştir. Eprikyan ise bu adın "Kamırçatzor" (Köprü Vadisi) veya "Kamırçats Tsor" (Köprülerin Vadisi) olarak kaydetmekte, buradaki manastırın tarihçesi hakkında uzun bilgi verdikten sonra, Kamırçatsor Manastırı'nın konumunun araştırmaya ihtiyaç duyduğunu, Zor köyünde bulunan manastır ile aynısı olup olmadığının kanıtlanması gerektiğini söylemektedir (1907: 269a-271a). Bu durumda Greenwood'un görüşü

kararlarına sadık Rahip Hovhannes adında biri bulunduğundan söz edilir. Hovhannes'in bölgeye gelirken beraberinde çarmıh röliği getirdiği, geçtiği her yerde birçok mucize, iyileştirme ve kutsal olay gerçekleştirdiği anlatılır[58]. Hovhannes, Kamırçadzor denilen yerde yaşamış ve Kapadokyalı Büyük Basileos'un kilise kurallarını temel alan kanonlarını uygulamıştır. Manastırda yaşayan ve onunla inzivaya çekilen 300 kişinin her şeyi ortaktır. Hovhannes'ten sonra bu cemaatin başına Polikarpos, ondan sonrada hem kutsal yazılar, hem de müzik konusunda bilgili olan Samuel gelmiştir (Asoğik 1856: 159-160).

Şirak bölgesinde, Hovhannes tarafından Horomos adlı manastır inşa edilmiştir. Bu manastırın içinde, gezginlere ve yolculara huzur içinde konaklayabilecekleri, yabancıların kendilerini evlerindeki kadar rahat hissedebilecekleri bir konukevi yapılmıştır. İnayetli ve erdemli Hovhannes'in, bir fakire rastladığında kendi giysilerini verdiği belirtilmiştir (Asoğik 1856: 160) [59].

Yine aynı dönemde Rıştunik bölgesinde (Van civarı), Aziz Büyük Basileos'un kurallarına uyularak oluşturulmuş Narek Manastırı inşa edilmiştir. Bu manastırda, ayinlerde güzel ilahi söyleyenlerle bilim adamlarından oluşan bir cemaat yaşamıştır (Asoğik 1856: 160).

Tercan bölgesinde (Derdzan), Peder Simeon tarafından, Grigor'un azizlik mertebesine erdikten sonra onun adıyla anılan, Kladzor denen bir manastır kurulmuştur. Peder Simeon, yaşlanıp gözleri bozulunca, diğer rahiplerin de onayıyla, makamını Peder Parseğ'e bırakarak çekilmiştir. Asoğik Daronetsi, Peder Simeon ve cemaati için

> *"Eğitim sonucu edindiği engin bilgisi sayesinde herkesin hem bedensel ihtiyaçları karşılayabiliyor, hem bilimsel öğütler verebiliyor, hem de uzak yakın herkes için, hayattayken ölen, ölüyken yaşamdan vaaz eden iyi bir*

Eprikyan ve Kırzıoğlu'nun verdiği bilgilerle çürütülmektedir. Çünkü Arşarunik bölgesi Kars'ın güneyinde kalmaktadır.

[58] Asoğik kendi döneminde de pek çok hasta ve acı çekenin rölikler sayesinde iyileştiğini ve mucizelerin sürdüğünü yazar.

[59] Asoğik, bu merhametliliğin kendi döneminde de sürdürüldüğünü vurgular.

> *örnek oluşturuyordu. Çevresinde pek çok bilge insan çile giysileri giyiyor, kırk günlük oruç sırasında günde sadece bir kez onurlu bir biçimde güzel tatlardan yoksun zevki tadıyor, Şabat ve Pazar günleri de sadece su içerek serinliyorlardı. Ben oruç sırasında onlarla birlikte olduğum için, bu kısa sözlerimi onları hatırlatmak için yazdım ve zamanı elden geldiğince doğru hesapladım"*

diye yazar (Asoğik 1856: 161).

Nahrnear bölgesinde (Taron/Muş), Peder Movses tarafından kendi adını taşıyan bir manastır kurulmuştur. Bu manastırda yaşayan kalabalık topluluk içinde bilgeler bulunmaktadır. Aslen Daron bölgesinden (Muş) olan Movses'in çok sayıda din adamı yetiştirdiğini de bilinmektedir (Asoğik 1856: 162).

Karin bölgesinde (Erzurum) Peder Sargis tarafından kurulan Khındzuts Manastırı'nda da diğer manastırlarda sürdürülen yaşam aynen uygulanmıştır (Asoğik 1856: 162).

Peder Stephanos tarafından, Arşarunik bölgesinde bulunan Kaputakar'da, Şirak bölgesinde bulunan Dprevank (Karmirvank/Kızıl Kilise) ve Vayots-Dzor'da bulunan Tsakhats-kar (Asma Filizleri Kayası) manastırları kurulmuştur. Peder Stephanos'a bağlı bu manastırlarda yaşayanların

> *"Hepsi ve onlardan öğrenen diğer münzeviler, ruhlarının her türlü bencilliğinden korunarak hiç kimseden kendileri için hiç ama hiçbir şey almadan, aynı masada taze meyve ve sebzelerini birlikte yiyor, Tanrı'nın On Emir'de buyurduklarını yapıyor, sabahtan akşama kadar Davud'un mezmurlarını okuyorlardı. İşte bunlar cesaretin işleriydi. Ama biz göçmenlerin zengin bezeli yiğitliğini birkaç sözcükle anlatabilir miyiz? Açlık ve susuzluk çekerek ve her günü zor bir yaşamda her an kendilerine sahip çıkarak, çarmıha gerilmiş İsa ile birlikte çarmıha gerildiler"*

diyerek günlük yaşamları hakkında bilgi verilmektedir (Asoğik 1856: 162-163).

Vangoc'da kurulan Vangots manastırının başrahibi Peder Vardik ve Peder Karmir için

> *"Onlar dünyanın gölgesini tuttular; kimsenin yaşamadığı yerlerde, yaban hayvanların arasında, dağlarda ve çöllerde oruç tutarak yaşadılar, ta ki Tanrı eliyle mucize yaratacak şerefe erene kadar. Böylece bir aslan Vardik'e boyun eğdi. Bir keresinde ona bir geyik postu ve iki yavrusunu getirdi, önünde boyun eğdi, getirdiklerini ayaklarının dibine koydu. Ama o, elini kulaklarına koydu ve iyileştirdi. Daha pek çok hastaya da elini koydu ve hepsinin hemen çektiklerinden kurtulmalarını sağladı. Kemiklerinin huzur bulduğu yer 'günümüzde' de hastaların şifa aradığı aynı yerde Vangoc'dadır. Ama vücudunda Hıristiyanlığı taşıyan Aziz Peder Karmir, Dzopk Bölgesi'nde bir dilenci kılığında yaşadı, buraları onun yaşadığı tarihlerde Dacik/Tacik'lere aitti*[60]*. Günün birinde emire, Palin Kalesi'ne gitti, burada çok ıssız bir yerde bir kilise vardı, bu kiliseyi dinlenmek için kullanmayı istedi ve içeri girdi. Ama oradakiler ona içeri girmemesini, içeride ölüm getiren bir ejder olduğunu söylediler. Ama Tanrı'nın gücüne güvenen o, içeri girdi ve tan ağarana kadar dua etti. Ve ejder kilisenin kapısına yanaştığında, Tanrı'nın gücü ve azizin duaları ile hemen öldü. Sabah olduğunda imansız putperestler imanlılara "gidin, ve korkunç ejderin sizin Tanrı'nın adamı dediğiniz adamı nasıl yuttuğunu görün" dediler. Kimse uzun süre orada hareketsiz kalan ejdere yaklaşmaya cesaret edemedi. Neden sonra insanlar güvensizce yaklaşmaya başladılar. Ama içeriden Mesih'in münzevisi "şu pisliği ortadan kaldırın ki dışarı çıkabileyim" diye seslendi. Bu olay inançlıların ünü, inançsızların utancı ve Mesih'in onuruna oldu."*

demektedir (Asoğik 1856: 163-164).

Asoğik Daronetsi, Kral Abas ve Katolikos Anania döneminde bölgede kurulan pek çok manastırda, vartabetler aracılığıyla Hıristiyanlık inancının öğretildiğini belirtmektedir. Bu vartabetlerden, İhtiyar Basilios'un ve evli din adamlarından Peder Krikor'un hitabet sanatında güçlü olduklarını, Aziz Parseğ'in öğrencisi

---

[60] Tacik/Dacik kelimesi eski dönemde, Suriye, Fırat ve Aras Nehri arasında yaşayan Araplar için kullanılmıştır. Kökeni Farsça "Tac", koşmak anlamından gelen kelime, Pehlevice'de "Araplar'a ait…" manasındadır. Daha geç dönemlerde, Araplar Müslümanlığa dönünce 'Dacikleştirme' Müslümanlığa çevirme anlamında kullanımına devam edilmiştir. Selçuklular Batı'ya akın ederek Mezopotamya'ya girip Araplar'la karışınca onlar için de Dacik sıfatı kullanılmaya başlanmıştır. Selçukluların talanları nedeniyle sıfat olarak kullanılmaya başlanan Dacik/Tacik kelimesi, sıkıntı veren, eziyet eden anlamını taşımaktadır. Bu sıfat Selçuklular sonrasında Osmanlılar için de kullanılmıştır (Acaryan 1971-1979).

olan ve "ruhani" diye adlandırılan Stephanos'un, sözleri ve yaptıklarıyla örnek olduğunu, onun yanında 40 gün açlığa dayanan ünlü Movses'in bilim ve erdem sahibi olduğunu, fakir kılığındaki Maşkot'un, bilimde mütevaziliği seven David'in, Kutsal Kitap'ın en güvenilir yorumlayıcılarından olan Bedros'un ve Narek Manastırı'nın, Thondrakierler (Tendürüklüler) ve diğer sapkınlara karşı yazılar yazan, münzevi ve büyük filozof Anania'nın bunlardan sadece birkaçı olduğunu kaydeder (Asoğik 1856: 164-165).

Ermeni Krallığı sınırlarına yerleşen ve manastırlar kuran rahipler, Kadıköy konsili kurallarına göre vaftiz edilmişlerdir. Ermenistan'a döndükten sonra ikinci kez vaftiz olmuşlar ve dönemin katolikosu Anania'nın emrine girmişlerdir. Asoğik Daronetsi bu durumu

> *"Kalkedon inancı ile vaftiz edilen ve ikinci bir kez vaftiz edilecek olanlar; çünkü Kalkedon'un yandaşları, Tanrı'nın insan kılığında haça gerilip öldürüldüğünü inkar ediyorlar; aksine İsa'nın azim ve davranışlarına göre iki tabiatı olduğunu kabul ediyorlar. İnsan tabiatı diyorlar -Tanrı tabiatı değil- bizim için çektiklerinden bizim için yeniden dirildi; Tanrı ölmedi, bu sadece basit bir insanın ölümüydü ve (onlar) insanın ölümü için vaftiz edilecekler. Ama biz, Tanrı'nın inanılması gereken sözünü, "bedende (sadece) biri var ve bu biri Tanrı ve bizim için işkencelere katlandı ve haça gerildi" sözünü kabul ediyoruz. Bu suretle bizim vaftizimiz Yeremia'nın "insana güvenene/dayanana lanet olsun" lanetine uğramayalım diye, Tanrı/İsa (adıyla) gerçekleşir ve Tanrı'nın/İsa'nın ölümüyle sona erer, yoksa basit bir insanın (adıyla) değil."*

diye açıklamaktadır (Asoğik 1856: 165-166).

Dönem kaynaklarına göre, Kral Abas'ın kendisi tarafından yaptırılan tek kilise Kars merkezde bulunan Surp Arak'elots Kilisesi'dir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde, Kars kentine 10 km. uzaklıktaki Kümbet Kilise'nin mimari ve süsleme özellikleri, bu yapının da yine kral Abas tarafından inşa edildiği görüşünü desteklemektedir.

4.1. **SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ** (Սուրբ Առաքելոց Եկեղեցի)

Kars, Merkez, Kaleiçi Mahallesi, Kale Yolu üzerinde yer alan, bugün cami olarak kullanılan kilise, 1921 yılından itibaren bir süre cami olarak kullanılmış, bir dönem Kars Belediyesince depo, daha sonra karakol ve 1939-1982 yılları arasında müze binası olarak değerlendirilmiştir. 1990 yılında cami olarak ibadete açılan, mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, günümüzde de bu işlevini Kars İl Müftülüğüne bağlı olarak sürdürmektedir (Levha 1b)[61].

Kilise, Kars Kalesi'nin güney eteğinde, kaleye çıkan yolun sağında, düz bir alana inşa edilmiştir. 2004 yılında yapılan ilk incelemeler sırasında, kilisenin kuzeydoğusu ve doğusunda binalar, güney doğusunda yapıya bitişik bir duvar, kuzeyde avlu duvarına bitişik evler bulunmaktaydı. Ancak sonraki yıllarda devam eden çalışmalarda, doğuda yer alan Ruslar döneminde yapılmış papaz evi dışında, kilisenin etrafındaki bütün yapıların yıkıldığı saptanmıştır[62].

4.1.1. YAYINLAR

Kilise hakkında bilgi içeren dönem kaynakları, seyahatnameler ve araştırmalar kronolojik sıraya göre tanıtılmıştır. Kral Abas ve Kars Surp Arak'elots Kilisesi hakkında bilgi veren ilk yayın, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyılın başında yaşamış

---

[61] Kilise, 28 Haziran - 6 Temmuz 2004, 14-17 Temmuz 2005, 12-16 Ekim 2005, 29 Ekim- 5 Kasım 2006, 8-11 Mayıs 2007 tarihleri arasında toplam beş kez bölgeye gidilerek incelenmiştir. Kars merkez ilçe paftalarında, 7/A, 30 pafta, 74 ada, 5 parselde yer alan kilise, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 09.06.1978 gün ve A-1163 sayılı kararı ile I. Grup Korunması Gerekli Kültür Varlığı olarak tescil edilmiştir. Yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan ve Erzurum Koruma Kurulu tarafından 27.11.1990 gün ve 278 sayılı karar ile onaylanan proje doğrultusunda cami olarak ibadete açılmıştır.

[62] 2005 yılından itibaren "Kars Kalesi ve Çevresi Canlandırma Projesi" kapsamında, kale çevresindeki tarihi binaların etrafındaki köhne yapılar ve evler yıkılmıştır. Tarihi binaların restorasyon çalışmalarıyla birlikte çevre düzenleme çalışalarına da devam edilmektedir. Yapının dört tarafı avlu duvarı ile çevrelenmiştir. Kuzeydoğu ve doğusundaki avlu duvarı Ruslar döneminden kalmadır. Bugünkü haliyle kilise, avlu duvarları dışında, batıda kale yolu, kuzey ve doğuda sokak, güneyde, 2006 yılında üzeri kapatılmış, Kars Çayı ile çevrelenmektedir.

Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi tarafından yazılmış tarih kitabıdır. Asoğik'ten sonra, 11.-14. yüzyıllar arasında yaşamış Ermeni tarihçilerinin kitaplarında da yapı hakkında bilgiye rastlanmaktadır. Ancak bu kaynaklarda sunulan bilgiler Asoğik'ten derlenerek aktarılmıştır.

Seyahatnameler ve 19.-21. yüzyıl araştırmalarında yapının tarihlendirilmesi ile ilgili bilgiler yine Asoğik'e ve sonraki dönem kaynaklarına dayanılarak yapılmıştır. Bununla beraber, günümüz yayınlarında yapının plan tanıtımı ve bezemeleri hakkında daha ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır.

Ermeni mimarisi ile ilgili genel yayınların hemen hepsinde yer alan Surp Arak'elots Kilisesi hakkında en ayrıntılı çalışma 1978 yılında J. M. Thierry tarafından yapılmıştır, ama yapının mimarisi ve bezemeleri hakkında monografik yayından beklenen ayrıntılar verilmek yerine Surp Arak'elots Kilisesi'nin plan tipi olan dört yapraklı yonca plan tipinin kökeni ve gelişimi konusunda tipolojik bir çalışma yapılmıştır. Thierry'nin, Kars Surp Arak'elots Kilisesi kitabının tek yapı düzeyinde bir araştırma olup olmadığı, içeriği, eksik ya da yanlışları tartışılabilir, ama Surp Arak'elots Kilisesi'ni dünya kamuoyunun tanımasına neden olduğu da bir gerçektir.

4.1.1.1. Kaynaklar

Kronolojik olarak tanıtılan dönem kaynakları, orijinal metinleri 19.-21. yüzyıllar arasında yeniden yayınlanmış tıpkıbasımlar ve yorumlu çeviri kitaplarıdır. Dönem kaynaklarının en erken tarihlisi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin "Patmutyun Tiezerakan" (Evrensel Tarih) adlı eseridir. Onu Samuel Anetsi'nin yayını izler. Son dönem kaynağı ise Vardan Areveltsi'nin "Havakumn Badmutyan" (Tarih Derlemesi) adlı kitabıdır.

Stephanos Asoğik Daronetsi (Ստեփաոս Ասողիկ Տարոնեցի)

10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başlarında yaşayan Stephanos Asoğik Daronetsi, Katolikos I. Sarkis'in (992-1019) isteğiyle "Patmutyun Tiezerakan" (Պատմութիւն Տիեզերական /Evrensel Tarih) adlı tarih kitabını yazmıştır. Kitabın, günümüze ulaşmış birkaç el yazması incelenerek hazırlanmış ilk Ermenice metni Rahip Garabed Şahnazaryants (Կարապետ Վրդ. ահազարեանց) tarafından 1859 yılında Paris'te, ikinci Ermenice baskı A. Malchassian tarafından 1885 yılında St. Petersburg'da yapılmıştır. Kitabın tercümesi N. Emin tarafından 1864 yılında Moskova'da Rusça, E. Dulaurier tarafından 1883 yılında Paris'te Fransızca, Heinrich Gelzer ve August Burckhardt tarafından 1907 yılında Leipzig'de Almanca, Frédéric Macler tarafından 1917 yılında Paris'te Fransızca olarak yayınlanmıştır.

Kitabın orijinal metninin 1859 yılında Şahnazaryants tarafından yayınlanan ilk baskısı ve bu ilk baskıdan farklı bilgiye rastladığımız 1907 yılına ait Heinrich Gelzer ve August Burckhardt tarafından yapılan Almanca çevirisi metin içinde kullanılmıştır.

Asoğik 1859 (yay. haz. G. Şahnazaryants); s. 157-166[63]

Kitabı yayına hazırlayan Şahnazaryants, önsözde, Stephanos Asoğik Daronetsi'nin, Daron'da (bugünkü Muş) doğduğu için Daronetsi, ilahiler ve notalar hakkında çok bilgili olması nedeniyle de "Asoğik" diye anıldığını belirtmekte ve onun çok iyi bir tarihçi olduğunu da eklemektedir. Asoğik'in Şahnazaryants tarafından yayına hazırlanan tarih kitabı, Bitlis'teki Hovhannes Mıgırdiç Amlortvo Manastırı koleksiyonu ve Siunik bölgesindeki Tatev Manastırı koleksiyonunda bulunan iki örnek karşılaştırılarak yapılmıştır. Kullanılan her iki el yazmasında da, kaynak aynı olduğundan, fark yok denecek kadar azdır. Şahnazaryants, 1843 yılında Tatev Manastırı'nda rahiplik yaptığı dönemlerde

[63] Orijinal Ermenice metinleri için bkz. bölüm Ek 2. Dönem Kaynaklarının Ermenice Orijinal Metinleri, s. 187-194.

bu kitaplar üzerinde çalışmış ve kullanılan her iki el yazmasında da III. bölümden bazı parçaların eksik kaldığını görmüştür. Kayıp olan bu bölümün Ermenilerin milli tarihi ile ilgili olmamasının sevindirici olduğunu, eksik kalan kısımların Tovma Ardzruni ile Sebeos'un tarih kitaplarıyla tamamlayabildiğini belirtmiştir[64].

Asoğik'in kitabının 7. bölümünde, Kral Abas'ın krallığı, bu dönemde yaşanan olaylar, Bizans İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Ermeniler'in Ermeni Krallığı topraklarına göç edişleri ve bu gelenler içinde bulunan keşişlerin bölgede kurdukları manastır ile kiliseler hakkında bilgi verilmektedir.

Kaynakta Surp Arak'elots Kilisesi hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanmaz, ancak Kral Abas'ın Kars kentinde *"gatoğige"* (katedral) yaptırdığı, bu katedralin

> *"taştan, bezemeli, kesilmiş küçük granit bloklardan inşa edilen, dairesel kubbeli olan, parlak süslerle göksel bir sunak"*

olduğu belirtilir.

Ayrıca kaynakta, Ermeniler'in yaşadıkları bölgeye saldırı düzenleyen bir grupla ilgili anlatılan olay da kilise ile ilişkilendirilir. Bu olayda Kafkas dağları arkasındaki Sarmaten ülkesinden gelen Abhazların, Ber'in komutasında Kura Nehri'nin kıyısına kadar gelip Ermeni ülkesine yaptıkları saldırı anlatılmıştır[65]. Abhaz lideri Ber, Kars kentinde yeni bir katedral yaptıran Kral Abas'a

> *"Kiliseyi, Aziz Krikor'un doğru imanındaki gibi kutsamasın, kendim gelip ben Kalkedon (Kadıköy) Kuralları'na göre kutsama yapacağım"*

sözlerini iletmesi için bir elçi göndermiştir. Kral Abas'ın elçinin söylediklerini dinledikten sonra askerlerinin alarak Kura Nehri'nin kenarına gittiği, iki ordunun

---

[64] Sebeos'un tarih kitabı, *The Armenian History Attributed to Sebeos 1: Translation and Notes ve The Armenian History Attributed to Sebeos 2: Historical Commentary* adıyla, iki cilt halinde, Robert W. Thomson tarafından 1999 yılında Liverpool'da, Tovma Ardsruni'nin tarih kitabı da yine aynı araştırmacı tarafından, *Thomas Artsruni: History of The House of The Artsrunik'* adıyla 1985 yılında yayınlanmıştır.

[65] Sarmaten, Sarmatia, Sarmatların oturduğu bölgedir. Kuzeyde, Don Nehri'nin her iki yanında Karadeniz ve Azak denizi kenarında yeralan ovadır. Sarmatia, kuzeyde Baltık Denizi kıyılarına kadar uzanır (Anonim 1992; 338).

savaşında galip gelen Ermeniler'in Ber'i tutsak edip Kars'a getirdiği, Kral Abas'ın Ber'i katedralin karşısına getirerek:

"bu çok güzel inşa edilmiş kiliseye bak, çünkü onu bir daha asla göremeyeceksin"

dediği ve gözlerini kör ettirdiği anlatılmaktadır. Ayıca bu olayın geçtiği tarihte katolikosluk makamında Anania'nın oturduğunu da eklenmektedir[66].

Asoğik 1907 (yay. haz. H. Gelzer, -A. Burckhardt): s. 6-21, 124-151, 192-215

Stephanos Asoğik Daronetsi'nin 1859 yılında Şahnazaryants tarafından orijinal metni yayınlanan tarih kitabındaki Surp Arak'elots Kilisesi hakkındaki bilgiler bu kitapta da aynen verilmiştir. Ancak bu metinde Kral Abas'ın Kars'taki katedralin yanı sıra Ani'deki küçük Katolikat Kilisesi'ni ve kent arazisinde bulunan Surp Grigor Kilisesi'ni de inşa ettirdiği ifade edilmektedir. Bu bilgiye ilk Ermenice metinde rastlanmamıştır. Ayrıca kitap hazırlanırken hangi el yazmasının ya da tıpkıbasımın kullanıldığı belirtilmemiştir. Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının diğer tıpkıbasım ve çevirilerinde Gelzer ve Burckhardt'ta bulunan bu bilgiye rastlanmamıştır.

Samuel Anetsi (Samuel Kahana Anetsi) (Սամուէլ Քահանայ Անցի)

Samuel Anetsi'nin tarih kitabını yayına hazırlayan Der Mikelyan, önsözde, Anetsi'nin 1100-1185 tarihleri arasında yaşadığını ve Katolikos IV. Grigor/Krikor'un isteğiyle yazdığı tarih kitabıyla kronolojik bir çalışma yaptığını belirtmiştir. Der Mikelyan Anetsi'nin kitabında, başlangıçtan 1180 yılına kadar olan olaylar hakkında daha önceki tarihçilerin kitaplarındaki bilgileri eleştirel bir yaklaşımla aktardığını söyler. Anetsi'nin tarih kitabına kendinden sonra gelen başka tarihçiler tarafından devam edilerek 1665 yılına kadar ulaştırıldığını da ekler (1893: önsöz).

.

[66] Ayrıntılar için bkz. Ermeni Kilisesi Tarihi bölümü, s. 24-39.

Anetsi'nin "Havakmunk i Kırots Badmakırats" (ԱւաքմունՔ ի գրոց պատմագրաց/Tarihçilerin Metinleri Derlemesi) kitabının ilk basımı, önsöz, karşılaştırma, ekler ve notlarla birlikte, 1893 yılında Arşag Der Mikelyan (Arshak Ter Migelean) tarafından Vağarşabat'ta yapılmıştır. Orijinal metne ait Eçmiadzin El Yazmaları Koleksiyonunda on üç el yazması mevcuttur. Bunların büyük çoğunluğu geç dönemlerden günümüze ulaşmış nüshalardır. Yazarın kendi döneminden bugüne ulaşan numuneler yoktur. Eçmiadzin'de bulunan on üç el yazmasından sadece bir tanesi deri üzerine yazılmıştır. Deri üzerine yazılan bu kitapta diğerlerinde bulunmayan bazı bölümler yer alır ve daha eski olduğu düşünülür. Anetsi'nin tarih kitabını mevcut tüm el yazmalarını karşılaştırarak düzenleyen Der Mikelyan, kitabının sonradan pek çok eklemeye maruz kaldığını fark etmiştir (1893: önsöz).

Samuel Anetsi 1893 (yay. haz. A. Der Mikelyan): s. 99

Anetsi'nin tarih kitabında,

> *"Abas, Tanrı'nın istirahat ettiği mabedi Kars'taki Katoğigeyi muhteşem bir yapı olarak inşa etti."*

diyerek Kral Abas'ın Kars'taki yaptırdığı katedralden bir cümleyle de olsa söz eder. Anetsi yukarıdaki cümlenin devamında Kral Abas döneminde bölgede yapılan birkaç manastırdan da bahseder.

Vardan/Vartan Areveltsi (Vartabed)

Vardan/Vartan Areveltsi tarihçi, filozof, çevirmen ve eğitimcidir (1937: 157). Vardan, genellikle Areveltsi (Doğu'dan) ya da Vartabed olarak adlandırılır. 1267'den önce tamamladığı eserinde Pers, Yunan, Arap, Selçuklu, Memluklu ve Moğol tarihleri hakkında da ayrıntılı bilgiler aktarmıştır[67].

[67] Vardan/Vartan Areveltsi, 1198-1271 tarihleri arasında yaşamıştır. Vardan'ın doğum yeri ve tarihi bilinmez, ancak 13. yüzyılın ilk on yılı içinde doğmuş olduğu tahmin edilir. 1271 yılında ölümünden sonra Khor Virap'a gömülmüştür (1989: 127-128).

Vartan'ın "Havakumn Badmutyan" (աւաքում Պատմութեա /Tarih Derlemesi) adlı kitabının ilk basımı 1861 yılında J. B. Emin tarafından Moskova'da, ikinci baskısı 1862 yılında Alişan tarafından Venedik'te yapılmıştır. İlk baskıda Rümainçof kütüphanesinde bulunan 1425 yılında kopya edilmiş bir el yazmasından yararlanılmıştır. Venedik'te Alişan tarafından yapılan ikinci baskıda Sen Lazar Adası'nda bulunan manastırda mevcut on dört el yazması nüshasından yararlanılmıştır. Bu kopyalardan 1300 ve 1304 yıllarına tarihli kitaplar Vardan'ın ölüm tarihine yakın olması nedeniyle çok kıymetlidir. 1927 yılında J. Muyldermans, Alişan'ın yaptığı basımdan yararlanarak Vardan'ın tarih kitabının Ermenistan'daki Arap hakimiyeti dönemini çevirerek yayınlanmıştır. Areveltsi, Dünya tarihini de içine alan eserinde, kendinden önceki tarihçilerden kitabelerden, belgelerden ve destanlardan yararlanmıştır. Bu tarihçiler Sebeos, Ğevond Yerets, Hovhannes Katolikos, Tovma Ardzruni, Şabuh Bagratuni, Movses Gağankatvatzi, Stephanos Asoğik, Samuel Anetsi, Mıkhitar Ayrivanetsi (Մխիթար Այրիվանեցի) ve Vanakan Vartabet'tir. Areveltsi ayrıca Hağbat, Sanahin ve Çorakert manastırları ile Albanların kütüphanelerinden de yararlanmıştır (Andreasyan 1937: 156-158).

Vardan Araveltsi 1937 (Türkçeye çev. H. D. Andreasyan): s. 162

Kral Abas'ın Kars'taki güzel katedrali inşa ettirdiği tek bir cümleyle yer almaktadır. Kilisenin açılışı sırasında Sarmatların 'kralı' Ber ile Kral Abas arasında geçen olaya da kısaca değinmiştir.

Vardan Araveltsi 1989 (İngilizceye çev. ve yor. R. W. Thomson): s.188

Kitapta, Kral Abas'ın, Kars'ta güzel bir katedral yaptırdığını belirterek, kilisenin kutsanması sırasında Prens Ber ile Kral Abas arasında geçen olayı kısaca aktarmıştır.

4.1.1.2. Seyahatnameler

Evliya Çelebi (17. yüzyıl)

Seyyah, Kars şehrinden bahsederken 47 cami ve mescit olduğunu, bunlardan sekizinde Cuma namazı kılındığını belirtir. Bunlardan biri olan Meydan semtindeki Süleyman Efendi Camisi'nin de kiliseden çevrilmiş olduğunu

> *"yüzünü artık Mescid-i Haram tarafına çevir' (bakara/144) kesin buyruğu üzerine kiliseden çevrilmiş tatlı bir camidir"*

diyerek anlatır. Muhtemelen bu yapı, günümüz araştırmacıları tarafından da desteklendiği üzere, Surp Arak'elots Kilisesi'dir.

Lynch 1901: I. cilt, s. 407

Kitap "Ermenistan: Seyahat ve Çalışmalar" adını taşımaktadır. Ermenistan'a 1889-1890, 1893-1894 yılları arasında yapılan seyahat hakkındaki notları içeren çalışmada, Kars ve çevresindeki kilise ile manastırlardan da bahsedilmektedir.

Lynch, Kars'ta garnizonun ana uğrak yeri olan ve Rus Ortodoks Kilisesi'ne dönüştürüldüğünü belirttiği kilisenin, Ermeni Kilisesi'nin ilgi çekici özelliklerinin yeniden uygulanarak inşa edildiğini ifade eder. Ancak bu yapının Bagratlı Hanedanı'nın Ermeni Kralı Abas'ın, 930 yılından sonra Kars şehrinde yaptırdığı söylenen katedral ile aynı yapı olduğu konusunda biraz şüpheli olduğunu da ekler[68]. Ermeni okulundaki öğretmenlerin kiliseyi Kral Abas'a atfettiklerini, ancak kesin tarih veremediklerini belirtir.

Yapının dıştan duvarlarının koyu renkli olduğunu, içte sarı devetüyü renginde bezemelerle kaplandığını, içteki boyutlarının, özenle yapılmış ikonastasis

[68] Lynch, bu bölümün birinci dipnotunda Samuel Anetsi'ye (1100-1185) gönderme yaparak "Abasus, Sembati filius, mirae magnificentiae templum excitat cathedrale in urbe Carsa." açıklamasını vermektedir (1901: 407).

tarafından bozulduğunu vurgular. Süslemelerinin düzgünlüğünün ve yapının ferahlığının eski binanın sadeliğine uymadığını, bu kilisede uygulanan planı daha önce başka bir yerde görmediğini de ekler.

Kilisenin planının, dört yarım daire kol ile kollar arasındaki dikdörtgenlerle oluşturulduğunu, kubbenin, yarım daire kollar ve dikdörtgenlerin içe doğru girinti yapan kemerleri üzerine oturduğunu ifade eder. Lynch ayrıca, kilisenin Müslümanlar zamanında da cami olarak kullanıldığını söyler.

4.1.1.3. Araştırmalar

Eprikyan 1903-1905: I. cilt, s. 342/b-343/a

"Topografik Sözlük" başlığını taşıyan iki ciltlik kitabın ilk cildinde Surp Arak'elots Kilisesi hakkında bilgi bulunmaktadır. Araştırmacı, yapının adını "Surp Arak'elots Kilisesi" olarak kullanmış, yapının güneydoğusunda bulunan bir şapelin varlığından ve burasının Kral Abas'ın mezarı olabileceğinden bahsetmiştir.

Eprikyan, Kral Abas'ın Kars Kalesi eteklerinde 930 yılında muhteşem Surp Arak'elots Kilisesi'nin temelini attığını ve inşaatın 942 yılında tamamlandığını kaydeder. Araştırmacı, kilisede kendisinden önce yapılan araştırmalarda herhangi bir yazıt bulunamadığını, varsa bile yabancılar tarafından silinmiş veya iyi incelenmemiş olduğunu öne sürer. Bin yıllık geçmişiyle hala ayakta olan yapının, bir zamanlar camiye çevrilmiş olduğunu, Rusların bölgeyi ele geçirmesinden sonra da kiliseye dönüştürüldüğünü ifade eder.

Kilise ile ilgili verilen bilgiler, Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabına dayanılarak yaklaşık aynı ifadelerle anlatılmıştır. Kral Abas ile Abhaz lideri Ber arasında kilisenin kutsanması konusunda geçen olay burada da aktarılmıştır. Kilisenin,

zarif ve alışılmışın dışında bir şekli bulunduğunu, dıştan sekiz köşeli, içten dört kollu plana sahip olduğunu ifade etmiştir. Yapının yüksek ve sivri kubbesinin sekiz köşeden sütunsuz yükseldiğini ve on ikiye ayrılan yüzeyinde on iki havarinin resmedildiğini de belirtmiştir.

Araştırmacı, kilisenin yakınında, güneydoğuya doğru köhne küçük bir şapelin yer aldığını söylemektedir. Kitabın başka bir sayfasında da Kars kentinde Rusların iki kilisesi bulunduğunu, birinin yukarıda bahsedilen Ermeniler'in inşa ettiği 'muhteşem' Surp Arak'elots kilisesi olduğunu ve yakınında Ermeni Kralı Abas'ın mezarının bulunduğunu ifade etmektedir.

Ormanian 1912: c.I, böl. 741, süt. 1075-1076

1896-1908 yılları arasında İstanbul Ermeni Patriği olan Mağakia Ormanian tarafından yazılan Ermeni Kilisesi'nin tarihinin anlatıldığı kitapta Kral Abas dönemi ve yapılar hakkında bilgi bulunmaktadır[69].

Ormanian, Abas'ın Kars şehrini kendine merkez seçtiğini, kalesini güçlendirdiğini, şehirde saray ve katedral yaptırdığını belirtmektedir. Abhazların kralı Ber ile Kral Abas arasında geçen ve Kars'ta yeni yapılan katedralin kutsanması ile ilgili olay burada da ayrıntıları ile anlatılmıştır.

Strzygowski 1918: s. 74, 80-81

Kitap, genel Ermeni mimarisi hakkında ilk araştırmalardan biri olması açısından önemlidir. Strzygowski'den sonra yapılan hemen tüm Ermeni mimarisi araştırmalarında, bu kitapta öne sürülen görüşler tartışılmıştır.

[69] Ormanian, Kral Abas ve dönemi ile ilgili bölümü yazarken Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının Şahnazaryants tarafından yapılan baskısını kullanmıştır.

Araştırmacı, Kral Abas dönemine (928-951) tarihlendirdiği Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ni, "destek nişli", kare, kubbeli yapılar içinde değerlendirmektedir. Bu plan tipinde, kural olarak, karenin bir kenarının üçte birini kaplayan eksedraların, içten ve dıştan açıkça görüldüğünü, bu nedenle, yapının üç boyutunda eksedralar arasında her zaman köşelerin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ana hatlarda dıştan dört yapraklı yonca ve kare görüntüsü oluşurken, bir sekizgen prizma elde edildiğini, içte sanki sekiz payeli bir yapı görünümü oluştuğunu, mekan açısından değil ama kubbeye geçişte bu durumun fark edildiğini belirtir. Ayrıca dört yapraklı yonca plan tipindeki kiliselerin kubbelerinin pencereli kasnağa oturduğunu ifade eder.

Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin, bugün Ermenistan sınırları içinde yer alan, 7. yüzyıl örnekleri, Mastara'daki Surp Hovhannes Kilisesi, Artik'deki Surp Sarkis Kilisesi ve Haricavank Surp Krikor Kilisesi'yle aynı plan tipinde olduğunu, ancak kubbeye geçişteki uygulamanın daha çok Haricavank'la benzerlik gösterdiğini ve kiliseye son yıllarda dıştan mekanlar ilave edildiğini belirtir.

Toramanian 1942: c. I, s. 153, 177, 207a

"Ermeni Mimarisi Tarihinin Malzemeleri" başlığını taşıyan iki ciltlik kitapta Surp Arak'elots Kilisesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmacı, Kars'taki Arak'elots Kilisesi'nin yakınlarında küçük sekizgen bir şapel olduğunu ve bu şapelin zemininde haç şeklinde düzgün taşlarla yapılmış vaftiz havuzunun bulunduğunu belirtmiştir[70]. Eğer kilisenin yakınında böyle bir yapı varsa, 10. yüzyılda bağımsız bir vaftizhane mekanı geleneğinin sürdüğünün şüphe götürmez olduğunu iddia etmektedir.

[70] Araştırmacı, kilisenin yakınında bulunan şapel hakkındaki bilgileri S. Mubayacyants ve B. Haygazuni'den aktardığını söylemekle yetinmiş, ne yayın adı vermiş ne de bir yayına gönderme yapmıştır (s. 153). Bu bağlamda yaptığımız araştırmalarda da adı verilen iki araştırmacı hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kars Arak'elots Kilisesi'nin Ruslar tarafından onarımı esnasında kiliseye yakın şapel kalıntısının yıkıldığını belirten araştırmacı, şayet vaftizhane günümüze ulaşmış olsaydı, 10. yüzyıldan günümüze ulaşmış bir örnek olarak çalışmalara çok katkısı bulunacağını ifade etmektedir. Ama kilisenin içinde vaftiz yapmak için bir bölüm ya da mekan bulunmadığından ayrı bir vaftizhanenin olmasının akla yakın olduğuna dikkat çekmektedir.

Kilisenin kubbesindeki uygulamanın 10. yüzyıl sonuna kadar sürdüğü ve Marmaşen'deki kilisede de bir örneğinin görülebileceği ifade edilmiştir.

Arpee 1946: s. 85-86

Bu yayın Ermeni tarihini başlangıcından itibaren dönem kaynaklarıyla ele alan yayınlardan biri olması açısından önemlidir. Yirmi dört bölümden oluşan kitabın "Arap Hakimiyeti" başlığını taşıyan yedinci bölümü içindeki alt başlıkta "Bagratlı Sülalesinin Yükselişi" anlatılmıştır. Kitapta, Bagratlılar ve Kral Abas dönemi hakkında bilgi bulunmaktadır.

928 yılında kral olan Abas'ın, Kars'ta, granitten inşa ettirdiği görkemli katedralin yapımının beş yıl sürdüğü belirtilir. Kilisenin 943 yılındaki açılışı sırasında, Gürcü-Abhaz Kralı Ber ile Kral Abas arasında geçen kilisenin ithafı ile ilgili olaya da ayrıca değinilmektedir.

Grousset 2005: s.463-464

Grousset'nin 1947 tarihli "Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi" adlı Fransızca kitabı dönem kaynaklarına dayandırılarak yazılmış olduğu için önemli Ermeni tarih yayınlarından biridir.

Kitapta, Kral Abas döneminde kiliseler ve manastırlar yapıdığından, büyük bir sanat koruyucusu olduğundan ve yeni sanatsal doğuştan söz edilmekte, bu

sanatsal yeniden doğuşun, Bizans İmparatorluğu, Gürcistan ve Abhaza'dan gelen Ermeniler'le daha da büyüdüğünden bahsedilmektedir. Kral Abas'ın başkentini Şirakavan'dan (Başüregel) savunulması daha kolay olan Kars'a taşıdığından, şehri tahkim ettirip yapılar inşa ettirdiğinden, özellikle 930 yılında başlanan ve 937 yılında bitirilen muhteşem bir katedral yaptırdığından bahsedilmektedir. Kilisenin takdis edileceği sırada Ber'le ilgili olaya yer verilmiştir[71].

Khatchatrian 1949: s. 20-21

Genel Ermeni mimarisi hakkındaki kitabında araştırmacı, sınırlı bilgi verdiği Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ni, 928-951 yılları arasına tarihlemektedir. Diğer araştırmacılardan farklı olarak kiliseyi, yıldız biçimli plan tipi çeşitlemeleri arasında, destek nişli, kare planlı, kubbeli tip içinde ele almaktadır.

Kırzıoğlu 1953: s. 281-284

Doğrudan Kars şehri ve tarihi hakkında ayrıntılı bilgi veren kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. Kitabın dördüncü bölümü "Ermenistan'ın Müslüman idarelerine" ayrılmıştır. Bu bölüm içinde, Bagratlılar'ın kökeni, Kars'a yerleşmeleri ve Ermeni kralları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kırzıoğlu,

> *"Kıral Abbas, 932 yılında yeni Bagratlı merkezi Kars'ta Oniki-Havari adına bir ulu-vank (büyük kilise = katedral) yaptırmaya başladı."*

demektedir. Araştırmacı, Ermeni tarihçileri Asoğik ve Vardan'a dayanarak, Kral Abas'ın, 932 yılında Kaleiçi mahallesinde yaptırmaya başladığı kilisenin 937

[71] Yazar, Stephanos Asoğik Daronetsi ve Vardan Vartabed'in tarih kitaplarında Abhazya'dan gelen kişinin Kral Ber olarak adlandırıldığını, ancak Abhazya krallar listesinde böyle bir isme rastlanmadığını, muhtemelen Abhaz şefi Ber adını verdiği kişinin ikinci dereceden bir Abhaz reisi ya da Kral II. Georgi hizmetinde bir komutan olabileceği görüşündedir. Ayrıca Kral Abas zamanında, Abhazya Kralı'nın II. Georgi (921-958) olduğunu ve Kral Abas'ın onun kızıyla evli olduğunu da belirtir. Kral Abas ve Ber arasında geçen mücadeleye daha önce anlatılanlardan farklı bir yorum bulunmadığı için yer verilmemiştir.

yılında bitirildiğini, iyi yontulmuş taşlardan inşa edilmiş, yuvarlak kubbeli ve kabartma bezemeli olduğunu kaydetmiştir.

Kilisenin 'günümüzde' 'Künbed/Kümbet Cami' olarak bilindiğini, 1579 yılında yarıya kadar toprağa gömülü yapının temizlenip onarılarak camiye çevrildiğini, herhangi bir kaynak göstermeden belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin yapı hakkında verdiği bilgiyi aktararak Ruslar tarafından yapının tekrar kiliseye çevrildiğini, bu dönemde batısına kare planlı, saatli bir çan kulesinin yapıldığını, kapılara giriş bölümlerinin eklendiğini ve ana yapının sağlamlaştırıldığını söylemiştir. Kilisenin 1920 yılında yeniden camiye çevrildiğini de eklemiştir.

Oniki Havari Kilisesi diye adlandırdığı yapının, 943 yılında açılışı ile bağlantılı olarak Gürcü-Abhaz Kralı Ber ile Kral Abas arasında geçen olayı Asoğik Daronetsi'ye dayanarak aktarmaktadır.

Kitapta, kilisenin planı ve yapı dışındaki süslemelerden üçünün çizimleri ile üç resme de yer verilmiştir.

Thierry-Thierry 1965: s. 166

"Türkiye'deki Ermeni Yapıları Hakkında Notlar" adındaki makalede, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan bazı yapılar kısaca tanıtılmıştır. Araştırmacılar, Kral Abas dönemine, 930-937 arasına tarihledikleri Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin kısa bir plan tanıtımını yapmışlardır.

Kiliseyi, Strzygowski gibi, destek nişli kare planlı kubbeli tipin içinde değerlendirilmişlerdir. Ayrıntıya girmeden 1878 yılında Ruslar tarafından Ortodoks kilisesine çevrildiğini ve bazı ekler yapıldığını belirtmişlerdir.

Thierry 1966: s. 73-74, 78

Kars şehrindeki Hıristiyan yapılarından birkaçını konu alan bu makalede, Kars ve yakın çevresindeki 'Havariler Kilisesi' olarak adlandırılan Surp Arak'elots Kilisesi, Beşik Cami, Kümbet Kilise ve Çengelli Kilise hakkında bilgi verilmektedir. Bu araştırma gezisi kapsamında, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin planı çizilmiş, mimari tanıtımı yapılmadan sadece planı yayınlanmıştır[72].

Araştırmacı, Surp Arak'elots Kilisesi ile bugün Ermenistan sınırları içinde bulunan, Mastara'daki Surp Hovhannes Kilisesi, Artik'deki Surp Sarkis Kilisesi ve Ani'deki Havariler Kilisesi ile aynı planın uygulandığını belirtmiştir. Kiliseyi 930-937 yılları arasına tarihleyerek, süslemelerindeki uygulamaları yine Ermenistan'daki Sanahin Meryem Ana Kilisesi, Gndevank ve Kars Kümbet Kilise ile benzerlik kurmuştur.

Tschubinaswili 1967: s. 192

Araştırmacı, "Ermeni Mimarisi Araştırmaları" adını taşıyan kitabında, 'Kars Katedrali' olarak adlandırdığı Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin 930 yılında yapıldığını belirtmektedir. Kilisenin, kubbeye geçişteki uygulaması üzerinde durarak benzer uygulamanın Haricavank Surp Krikor Kilisesi'nde görüldüğünü, kilisenin dış görünüş olarak daha çok Mastara Surp Hovhannes Kilisesi'ne benzediğini, ancak kasnağının onikigen, yüksek ve kemer dizisiyle bölümlenmiş olmasının aralarındaki fark olduğunu ifade etmektedir.

Der Nersessian 1969: s. 111

Kitap, Ermeni tarihi, sanatı, dini, ekonomisi ve sivil yaşamı hakkında bilgi vermektedir. Dokuz bölümden oluşan yayının yedinci bölümünde, Ermeni

[72] Thierry, Surp Arak'elots Kilisesi'nde inceleme yaptıkları dönemde, yapıda bir "Türk ekibi" tarafından kazı ve restorasyon çalışmalarının yürütüldüğünü belirtmiştir (1966: s. 74, dip. 2).

mimarisi, bilinen önemli örnekleriyle, tarihsel ve mimari olarak kısaca tanıtılmıştır.

Araştırmacı, merkezi plan tipi hakkında bilgi verirken, dört yapraklı yonca planın basit çeşitlemeleri üzerinde durmuş, bu planda, karenin ana ekseninden dışa taşkın nişlerin genişliğinin bir kenarın üçte biri kadar olduğunu, böylece kubbenin sekiz noktadan desteklendiğini anlatmıştır. Yazar, dört yapraklı yonca plan tipi içinde değerlendirilen yapılara örnek olarak 7. yüzyıla tarihlenen Mastara, Artik ve Voskepar kiliselerini vermiş, bu plan tipinin 10. yüzyılda, Bagratlılar döneminde, Kars Surp Arak'elots Kilisesi ve şehrin yakınlarındaki Kümbet Kilise'de de uygulandığı belirtmiştir.
Koepf 1969: s. 24

"Ermeni Mimarisi" başlığını taşıyan kitabın sekizinci bölümü "dört küçük eksedrası" olan yapılara ayrılmıştır. Yapıların kısa tanıtımları yapılarak planları verilmiştir. Araştırmacının bu grup içinde ele aldığı altı yapıdan ikisi Kars'taki Surp Arak'elots Kilisesi ile Kümbet Kilise'dir[73].

Araştırmacı, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ni 10. yüzyıla tarihlemektedir. Kilisenin, içte sekiz eş kemerle geçilen yuvarlak kubbe kasnağının, dışta sütuncelere oturan oniki kemerli dizi ile bölümlendiğini belirtmektedir. Kasnağın dışında, kemerlerin birleştikleri köşelerde havari figürlerinin kabartmalarının yer aldığını ve saçaklarda, 10. yüzyılda sıkça görülen sepet örgü motifinin kullanıldığından söz etmektedir. Kilisenin ek yapıları olduğunu da eklemektedir.

Marzbanian 1970: s. 130-133

Araştırmacı, Surp Arak'elots Kilisesi'ni, Abas Bagratuni'nin 928-953 arasında yaptırdığını belirtmektedir. Kilisenin kare planlı, dört yönde, dışa taşkın, içte yarım yuvarlak dıştan beş cepheli dört apsisli plan tipine sahip olduğunu ifade

[73] Diğer yapılar bugünkü Ermenistan sınırları içinde yer alan Mastara, Artik, Voskepar ve Haricavank'taki kiliselerdir.

etmiştir. Kilisenin dıştan boyutlarını 22.50 m. x 22.50 m. ve kubbe çapını 12 m. vermektedir. Kilisenin planının Ahtamar Adası'ndaki Surp Khaç Kilisesi'ni (915-921) hatırlattığını da eklemektedir.

Araştırmacı, kilisenin boz renkli sert volkanik taşlarla inşa edildiğini, batı, kuzey ve güney cephelerdeki giriş mekanlarının farklı stilde 19. yüzyılda eklendiğini belirtmiştir. Kilisenin cephelerinde bulunan pencerelerin etraflarının ve saçakların süslemeli olduğunu, köşeli kubbe kasnağının oniki çifte sütunceye oturan kemerlerle süslendiğini, her kemerin birleştiği yerde oniki havarinin figürlerinin yer aldığını ve yine her kemer yuvarlağı içinde birer pencerenin bulunduğunu ifade etmiştir.

Kilisenin dört cephesinin simetrik düzenlendiğini, sadece batı cephede 0.20x 0.20 m. boyutlarında taş üzerine işlenmiş bir kabartma olduğunu belirterek, kabartmada birbirine dolanmış iki yılan figürü olduğunu ve bu süslemenin Mren Kilisesi'nin (Kars-Kilittaşı) penceresindekilere benzediğini öne sürmüştür. Güney cephede, eşkenar, basit bir haç motifinin görüldüğünü, daha büyük bir taş üzerinde ise "pars" kabartması bulunduğunu, başını sola çevirmiş figürün, Ani Kalesi'nin giriş kapısı üzerinde bulunan aslana benzer olduğunu vurgulamıştır. Kubbenin saçaklarında sepet örgü motifi görüldüğünü, kilisenin yapı malzemesi olan taşların sert olması nedeniyle kabartmaların işçiliğinin düzgün olmamakla beraber göze batmadığını savunmuştur. Yapının koruma altında olduğunu ve müze olarak kullanıldığını da eklemiştir.

Khalpakhčjan 1972: s. 146-166

Araştırmacı, Surp Arak'elots Kilisesi'nin Kars şehrinde Abas Bagratuni tarafından 928-953 yılları arasında yaptırılmış bir Ortaçağ anıtı oluğunu belirtmiştir. Kilisenin plan tipinin Mastara tipi, dört apsisli olduğunu doğusunda iki odasının bulunduğunu ve kubbeye geçişin trompla yapıldığını, dıştan çift plasterli kemerlerle süslü kasnağın onikigen olduğunu vurgulamıştır. Kasnak

kemerlerinin üçgen köşelerinde insan figürlerinin yer aldığını, yapıda mimari bezemelerin bulunduğunu ve portikoların sonradan eklendiğini ifade etmiştir.

Thierry 1978:

"La Cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943)" adını taşıyan kitap, "Tarihi Veriler", "Mimari Tanıtım", "Tipolojik Etüt" ve "Kabartma Bezeme" başlığını taşıyan dört bölümden oluşmaktadır.

Araştırmacı önsözünde, Türklerin, Kars bölgesine serbest geçiş iznini ancak 1964 yılında verdiklerini yazmaktadır. Kentte toplam beş kez konakladıklarını (1959, 1964, 1966, 1967, 1970), çalışmalarının "oldukça yüzeysel kaldığını, bunun da nedeninin Ermeni eski eserlerine duydukları ilginin yerel yöneticiler tarafından hoş karşılanmaması" olduğunu öne sürmektedir. Kentin ortasında yer alan bir yapının araştırılmamış olmasının nedenini "askeri ve politik" diye niteleyen Thierry, 1959 yılında Kars kentinde nasıl araştırma yapabildiğini ise açıklayamamaktadır.

Araştırmacı, "Tarihi Veriler" başlığı altında, 'Kars Havariler Katedrali' olarak adlandırdığı yapı hakkında dönem kaynaklarında geçen bilgileri aktarmaktadır. tarihçi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin F. Macler tarafından yapılan çevirisi kullanılarak yapı hakkındaki kısa bilgi verilmiştir. Ayrıca Thierry, Surp Arak'elots Kilisesi'nin açılışı sırasında Kral Abas ile Abhaz Kralı Ber arasında geçen olaya da yer vermiştir. Yazar, kilisenin, Tarihçi Mıkhitar Ayrivanetsi'ye göre Kral Abas tarafından 931 yılında, Tarihçi Samuel Anetsi'ye göre ise yine Abas tarafından 932 yılında "*çok beğenilen bir mimara, kutsallığın yaşam yeri olarak inşa ettirdiğini*" vurgular. Ancak kendisi kiliseyi 930-943 yılları arasına tarihler.

Araştırmacı, 1054-1055 yıllarında Selçuklular'ın şehri ele geçirdiğini, ama yapı hakkında bu döneme ait bilgi bulunmadığını, 1234 yılında Gürcüler'in bölgeye hakim olduklarını, kalenin surlarını onarttıklarını ama kiliseye herhangi bir müdahelede bulunup bulunmadıklarının bilinmediğini belirtmiştir.

Thierry, kilisenin 1579 yılında camiye çevrildiğini, Evliya Çelebi'den aldığı bilgiye göre adının Süleyman Efendi Camisi olduğunu ve halk arasında Kümbet Cami olarak bilindiğini, 1877 yılında Ruslar tarafından Ortodoks Kilisesi'ne dönüştürüldüğünü, bu dönemde kiliseye giriş mekanları, doğu mekanın ve ikonostasisin eklendiğini ve pastoforium odalarının apsislerinin açıldığından da bahsetmiştir. Ayrıca yapının 1918'den sonra şehir tekrar Türklerin eline geçtiğinde Kars Belediyesi tarafından kullanıldığı, 1956 yılında karakol olduğu, sonra yine belediye deposu ve daha sonra da müze olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.

Thierry, "Mimari Tanıtım" başlığı altında Surp Arak'elots Kilisesi'ni kubbeli, kare, dört yapraklı yonca plan tipi içinde değerlendirir ve iki konu üzerinde durur[74]. İlkinde, kilisenin planının içten ve dıştan algılanmasının Ermeni mimarisi için alışılagelmiş bir durum olmadığını ileri sürer. İkincisinde kilisenin planında görülen düzensizlikler hakkında görüşlerini sunar. Bu düzensizlikleri 200 yıllık Arap etkisine bağlar ve kilise içinde düzensizlikleri gördüğü bölümlerden kısa yorumlarla sözeder. Ayrıca yapının bir planı ve doğu-batı doğrultusunda bir de kesitine yer verir.

"Tipolojik Etüt" başlığı altında, Surp Arak'elots Kilisesi, aynı plana sahip Mastara'daki Surp Hovhannes, Artik'deki Surp Sarkis, Haricavank Surp Grigor, Kars Kümbet Kilise ve Voskepar Kilisesi ile karşılaştırılmıştır. Dört yapraklı yonca plan tipinin diğer çeşitlemeleri üzeride durulmuş, örneklerle açıklanmış ve plan tipinin kökeni ve gelişimi araştırılmıştır.

"Kabartma Bezeme" başlığı altında yapıdaki figürlü, geometrik ve bitkisel bezemeler anlatılmıştır. Kubbe kasnağında yer alan figürlerin betimlemesi yapılmış ve oniki havari olabileceği söylenmiştir. Ayrıca yılanlı figürün Havva, ağaçlı figürün de Adem olabileceği yorumu yapılmıştır. Bu düzenlemenin Ermeni mimarisine Bizans mimarisinden geçtiği, İstanbul'daki Oniki Havari Kilisesi'nin ön örnek olduğu savunulmuştur. Benzer örneklere Ani'de,

[74] Thierry, yapının planını, Fransızca "une église á coupole, carrée tétraconque" olarak tanımlanmaktadır.

Ahtamar'da ve Kapadokya'da da rastlandığı belirtilmiş, kubbe kasnağındaki figürlerin 'göğe çıkış' sahnesini temsil ettikleri de öne sürülüştür.

Parsegian 1980-1990: V. kitap[75]

1980-1990 yılları arasında I-VII sayılı seri halindeki mikrofişlerde, Ermenistan, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye'de bulunan Ermeni kilise, katedral, manastır, kale ve haçkarları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bölgelere göre ayrılan yapıların, koordinatları, yayınlarda kullanılan tüm adları, tarihçeleri, mimari ve süslemeleriyle tanıtımı yapılmıştır. Her yapı tanıtımı sonunda yararlanılan dönem kaynakları ve literatür kaynakları liste halinde düzenlenmiştir. Bütün yapıların planları ilk çizimlerinden başlayarak tespit edilen diğerleriyle birlikte verilmiştir. Tüm yapıların arşivlerden ve yayınlardan derlenen eski ve yeni resimleri kullanılmıştır[76].

Mikrofişlerin V. cildi içinde yer alan mikrofişlerde, Kars ve çevresindeki yapılar tanıtılmıştır. Kars şehri ve çevresi hakkında genel tarihçe anlatılarak, yapıların tanıtımına geçilmiştir. K.H. Maksoudian tarafından hazırlanmış, Kars Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise hakkındaki bilgilerde, çoğunlukla Thierry'nin makaleleri ve kitabından yararlanılmıştır.

Kars Kalesi'nin dibinde düz bir alan üzerinde yer alan Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin, yayınlarda, "Kars Surp Arak'eloc' Kilisesi", "Kars Surp Arak'elots' Kilisesi", "Aziz Havariler Kilisesi" ve "Kars Katedrali" olarak geçtiği belirtilmektedir. Dönem kaynaklarının, kilisenin kesin inşa tarihi hakkında bilgi vermediğini ancak, Kral Abas (929-953) döneminde yaptırıldığını belirttikleri ifade edilmektedir. Kilisenin Kral Abas döneminde yapıldığını kanıtlayacak iki

---

[75] 1980-1990 yılları arasında çıkan seri halindeki mikrofişlerde, Ermenistan, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye'de bulunan tüm Ermeni yapılarının ele alındığı mikrofişler, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsünde kullanılmıştır.

[76] Bu tanıtım kitabı, Ermeni sanatının genel, epigrafi, dönem kaynakları, seyahatnameler, topografik çalışmaları hakkında verdiği geniş kaynakçası açısından önem taşımaktadır. Ayrıca yayında, Urartu Krallığı'ndan başlayarak, Ermeni tarihi hakkında, başlıklar halinde kısa bilgi verilmektedir.

veriden bahsedilmektedir. Bunlar, Kral Abas ile Abhaz Prensi Ber arasında geçen olay ve kilisenin kutsanması sırasında katolikosluk makamında Anania'nın olmasıdır. Dönem tarihçileri Samuel Anetsi ve Ayrivanklı Mıhitar'ın kilisenin yapımına 931-932 yıllarında başlandığını belirterek, kilisenin yapım tarihinden günümüze kadar durumu hakkında bilgi verilmektedir. Ruslar döneminde yapılan ekler nedeniyle kilisenin orijinal yapısının bozulduğu öne sürülmektedir.

Yayında, Kars Surp Arak'elots Kilisesi, merkezi planlı, kubbeli, dört yapraklı yonca plan tipinde tanımlanmaktadır[77]. Bu plan tipinin, 7. yüzyıla tarihlenen Mastara Kilisesi'nde uygulanan plan tipi olduğu, iç planın dışa yansıdığı, dört eksedranın merkezi kare bölüme açıldığı ve bu bölümün kubbeyle örtülü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, kubbenin 11 m. çapında ve konik çatı ile örtüldüğü, içten ve dıştan yuvarlak olan kubbe kasnağında on iki pencerenin yer aldığı, yapının yüksekliğinin 20 m. olduğu, dıştan poligonal biçimli eksedraların, her kenarının boyutlarının farklı ölçüye sahip olduğu, yapının üç girişinin bulunduğu da eklenmiştir.

Süsleme, iç ve dış süsleme olarak ikiye ayrılarak tanıtılmıştır. Thierry'nin, kasnakta yer alan on iki figürün çok primitif betimlendiği, bu figürlerin havari figürleri olduğu, Bizans'taki 10.-11. yüzyıl örneklerinden etkilenerek yapıldığı, ayrıca kuzeybatıdaki yuvarlak pencere üzerindeki kabartmanın da Surp Krikor Lusavoriç'i sembolize ettiği, tromplarda da İncil yazarlarının alçak kabartma tekniğindeki sembollerinin bulunduğu görüşleri aktarılmıştır. Ayrıca Thierry'nin 1978'de çizdiği plan ve kilisenin resimlerine yer verilmiştir. Son olarak da yapı hakkında bilgi alınabilecek dönem kaynakları ve yayın listesi gösterilmiştir.

Antablin 1985: s. 503-513

Araştırmacı, Ermeni mimarisinde tromp kullanımının, İslam dininin gelişinden 200 yüzyıl önce görüldüğünü, öne sürmek ve Ermeni mimarisinde uygulanan

[77] İngilizce "a centrally planned domed tetraconch" olarak tanımlar.

trompun basit konikal formda olduğunu belirtmektedir. Ermeni mimarisinde kubbeli kiliselerin çoğunda uygulanan bu tromp düzeninin, sırasıyla tek nefli kilise, kubbeli bazilikalar, "destek nişli" kare planlı yapılar ve haç planlı yapılarda karşımıza çıktığından söz etmektedir[78].

Konikal trompun, "destek nişli" plan tipi içinde yer verdiği, Kars Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilisesi'nde de Ortaçağ'da uygulandığını belirtmiştir[79].

Sinclair 1987: s. 350-353

Araştırmacı, Aziz Havariler Katedrali olarak adlandırdığı yapıyı 10. yüzyıla tarihlemektedir. Katedralin yapımına 930 yılında başlandığını, ama bitirme tarihinin bilinmediğini belirtmiştir. 1877 yılında Rusların Kars'ı ele geçirdiklerinde yapıyı kiliseye dönüştürdüklerini, 1918 yılında Türkler şehri aldığında cami yapıldığını, ama kısa bir süre sonra terk edildiğini, 1963 yılında da müzeye çevrildiğini söylemiştir.

Araştırmacı, kilisenin, merkezde kare mekan, ona dik açılarda dört eksedra ve çapraz köşelerde üstte trompların buluduğu bir düzenleme gösterdiğini ifade eder. Ruslar döneminde yapının doğusuna tüm yapı boyunca uzanan bir mekan, kuzey, güney ve batı eksedralar önüne de girişlerin eklendiği belirtilir.

Yazar, kasnağın cephelerinde, kör kemer sırası üstündeki oniki figürün yer aldığını, alçak kabartma olarak yapılan bu figürlerin havari figürleri olduğuna şüphe bulunmadığını ifade eder. Kuzey cephede batıya doğru duran figürün Aziz Paulos, doğu cephede güneye doğru, elinde ucu çekiç gibi sonlanan ama asa mı haç mı olduğu anlaşılamıyan bir nesne tutan figürün de Aziz Petrus ya da Aziz Andreas olabileceğini belirtir. Havarilerin çoğunun ellerini çapraz bağlamış ya da yukarı kaldırmış halde tasvir edildiklerini, ancak figürleri yapan

[78] Ermeni mimarisinde trompun kullanımı ile ilgili olduğu için önemli olan yayın araştırmacının, "1500 öncesi İslam mimarisinde trompun kullanımı" adlı yüksek lisans tezini araştırırken elde ettiği verileri değerlendirerek yazdığı bir makaledir.

[79] 'Destek Nişli' tanımlaması ilk kez J. Strzygowski tarafından kullanılmıştır(1918,I. cilt, s. 81).

usta ya da ustaların Bizans kabartmalarını tanımadıklarını söyler. Havari figürleri temasının Ermeni sanatına girmesinde Bagratlı Kralı II. Aşot ile Bizans İmparatorluğu'nun 920 yılında kurduğu yakın ilişkilerin çok önemli olduğunu belirtir.

Ayrıca batı cephenin kuzey yuvarlak penceresi üzerindeki alçak kabartmalı teknikte yapılmış, yılanlı figürün Ermeni kralı tarafından yılanlı kuyuya atılan Surp Krikor Lusavoriç'i temsil ettiğini iddia eder.

Araştırmacı tromplarda bulunan figürlerin İncil yazarları sembolleri olduğunu, kuzeybatıdakinin Luka'nın sembolü boğa, güneybatıdakinin Yuhanna'nın sembolü kartal olduğunu söyler, kuzeydoğu ve güneydoğuda iki insan başının yer aldığını açıklar ama bunlardan birinin Markos'un sembolü aslan da olabileceğini belirtir. Eksedra ve tromp kemerlerinin üzerindekli sekiz kemerli düzenleme üstünde iki insan başı, bir koçbaşı ve tanımlanamayan bir figür daha bulunduğunu ifade eder, kubbe kasnak kaidesinin eteğindeki ahşap galerinin Türk dönemine ait olduğunu da ekler.

Thierry-Donabedian 1987: s. 544

Ermeni sanatı ile ilgili genel bir yayın olan kitapta, Ermeni kiliselerinin önemli örnekleri, alfabetik sırayla verilerek genel olarak tanıtılmıştır. Mimari katalog bölümünde, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ne ait bilgi yer alır. Kilisenin plan tipi hakkında daha önce yazılanlardan farklı bir şey söylenmemektedir. Kilise, Ermeni mimarisinde ilk örneklerinin 7. yüzyılda görüldüğü, kare, dört yapraklı yonca plan tipi içinde incelenmektedir[80].

Kral Abas dönemine, 930-943 arasına tarihlenen, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında yer alan figürlerin, göğe yükseliş sahnesini oluşturan Meryem ve on bir havari olabileceği öne sürülmektedir. Kuzeybatıdaki

[80] Yapının plan tipi Fransızca "Carré tétraconque" olarak tanımlanır.

yuvarlak pencere altındaki yılanlı kabartma da, Tatev Manastırı'nda bulunan benzer örnekle karşılaştırılarak Surp Krikor Lusavoriç'in sembolü olabileceği eklenmektedir.

Cuneo 1988: s. 79, 686-688

İki ciltten oluşan yayın Ermeni mimarisi hakkında, son çıkan en kapsamlı eser olması açısından çok önemlidir. Ermenistan, Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan ve İran'da bulunan tüm Ermeni manastır ve kiliseleri, katalog numarası verilerek tanıtılmış, yerleri ayrı bir harita üzerinde gösterilmiştir.

Araştırmacı, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ni, kare çekirdekli, dört yapraklı yonca plan tipinin serbest desteksiz türü içinde değerlendirmekte, kiliseyi kitabının bir sayfasında 930-940 yılları arasına tarihlerken, diğer bir sayfada 10. yüzyıla tarihlendirmektedir[81]. Kilisenin halk arasında Süleyman Efendi Cami ya da Kümbet Cami olarak bilindiği belirtilmektedir. Kubbe kasnağındaki figürlerden ve 19. yüzyılda yapılan ikonostasisten de bahsedilmektedir.

Thierry 1996: s. 408-413

Kitap bölümler halinde yazılmış ve çok sınırlı yayın kullanılmış, "8. Yüzyıl Sonundan 13. Yüzyıl Başına Kadar Ermeni Sanatı" başlıklı sekizinci ve ek bölüm J.M. Thierry tarafından yazılmıştır.

Araştırmacı, Surp Arak'elots Kilisesi'nin, kare, dört yapraklı yonca plan tipinde olduğunu belirtmektedir. Metin içinde 930 tarihi verirken resim altında kiliseyi 930-942 yılları arasına tarihler ve katedralin Kral Abas tarafından 7. yüzyıl örneklerine bakılarak yaptırıldığını söyler.

[81] Planı İtalyanca "Tetraconche a nucleo quadrato" tipinin "senza pilastri libero" biçimi olarak tanımlanan kilisenin farklı tarihlendirmeleri için bkz. Cuneo, 1988, s. 686, 723.

Kilisenin, bitkisel ve geometrik bezemelerinde Abbasi etkisi, kasnaktaki göğe yükseliş sahnesindeki figürler ile tromplarda İncil yazarları sembollerinin de Bizans etkisi olduğunu savunmaktadır[82]. Bu uygulamanın, 940 yılına tarihlediği Kümbet Kilise'de de görüldüğünden söz etmektedir. Kasnaktaki bezemelerin acemice olduğunu, ancak bunun 10. yüzyılda sıkça karşılaşılan bir durum olduğunu belirtmektedir. Bizans'taki ön örneğine göre uygulanmaya çalışılan göğe yükseliş sahnesinin, yapan kişi tarafından yanlış anlaşılmış olduğunu iddia etmektedir. Sanatçının, maphorion giyen Meryem'i Havva gibi algılayıp yılanlarla gösterdiğini, onun yakınındaki havariyi de Adem gibi elinde bir elma tutarken gösterdiğini söylemektedir.

Garsoian 1998 (b): s. 70

Araştırmacı, dönem tarihçileri Asoğik Daronetsi ve Vardan Vardapet'ten aktardığı bilgilerin bazı kısımlarında abartı olabileceğini de belirterek 10. yüzyılda, Ermenistan'da ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bizans işgalinin yeniden başlamasıyla dinsel çatışmaların şiddetle arttığı, Bizans İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Ermeni keşişlerin kovuldukları ve bunların yeniden binalar inşa etmek için kendi anayurtlarına dönmeye çalışırken Kadıköy kurallarına bağlı Gürcüler (İberyalılar) tarafından öldürüldükleri söyler[83]. Ayrıca aynı tarihçilere dayanarak Ermeni Kralı Abas'ın, 937 yılında, Kars'taki Kutsal Havariler Katedrali'nin kutsanması ile ilgili Abhaz Prensi Ber arasında geçen olaydan da bahseder.

Kévorkian (Ed.), 2001: s. 185-186, 297-298

Bir sergi kataloğu olan yayında, Ani'nin, tarihi, sanatı ve kültürü ayrıntılı incelenmiştir[84].

---

[82] Aynı uygulamanın, bugün Ermenistan sınırlarında bulunan Sanahin Manastırı Meryem Ana Kilisesi'nde de (930-940) bulunduğunu belirtmektedir.

[83] Araştırmacının, 1984 yılından 1999 yılına kadar, erken ortaçağ Ermenistan'ında kültür ve kilise hakkında yazdığı makaleler 1999 yılında bir kitapta toplanmıştır. Bkz.kaynakça.

[84] Bu katalog, Hıristiyanlığın Ermenilerce resmen kabul edilmesinin 1700. yılı nedeniyle Paris'te düzenlenen serginin kataloğudur. Yayında Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın önsözü

Yayında, Şirakavan'dan ayrılarak Kars'a gelen Kral Abas Bagratuni'nin, 930-943 yılları arasında, krallığının başkenti olarak seçtiği Kars'ta kare, dört yapraklı yonca planlı bir kilise yaptırdığı belirtilmektedir. Yapıdaki orantıların uyumsuzluğu mimarın deneyim eksikliğine bağlamakta, basit gri bazalt taşından inşa edilen kilisenin, konik kubbe ile örtülü olduğu ve kasnakta, kübik başlıklar üzerinde yükselen kör kemer dizisinin, 7. yüzyıl örneklerine göre yapıldığı ifade edilmektedir. Kilisenin iç mekan düzenlemesinde eski örneklere sadık kalındığı, yuvarlak kasnağın, dört tromp ile dönüşümlü olarak dört *corello* kullanılarak oluşturulduğu belirtilmektedir[85]. Ayrıca trompların merkezinde bulunan figürlerin İncil yazarlarının sembolleri olduğu, kasnaktaki figürler gibi Bizans sanatından etkilenildiği öne sürülmektedir.

Araştırmacı, 19. yüzyılda Ruslar döneminde Surp Arak'elots Kilisesi'ne bugün yerinde olmayan çan kulesi de dahil mekanlar eklendiğini, günümüzde yapının iyi durumda olduğunu belirtir. Kare, kubbeli, dört yapraklı yonca plan tipindeki kilisenin, içten yuvarlak eksedralarının, dışa beş cepheli yansıdığını, 19. yüzyılda apsisin doğu cephesine eklenen dikdörtgen mekana geçişi sağlamak için de iki yandaki apsidollere açıklıklar yapıldığını ifade eder. İçte ve dışta yuvarlak olduğunu söylediği kasnağın cephesindeki kör kemerlerin sayısını sekiz olarak verir ama içte ve dışta yuvarlak kemerli oniki pencere açıklığından söz eder.[86]

Orchanian 2004:

"Devam Eden Ermeni Tarihi" adlı yirmi üç bölümden oluşan yayın, Kral Abas ve oğlu III. Aşot döneminin ayrı bir bölüm olarak ele alması açısından önemlidir.

---

yer alır. 300 sayfalık kitabın 120 sayfası Ani'nin tarihine ayrılmıştır. Diğer sayfalarda ekonomi, sosyal organizasyon, kültür, kentleşme, mimari, dekoratif sanatlar ve resim konusuna değinilmiştir.

[85] Fransızca bir kelime olan 'corello' taç anlamını taşımaktadır. Buradaki kullanımı da eksedraları ifade etmektedir.

[86] Surp Arak'elots Kilisesi'nin kasnağındaki kör kemerler on iki adettir. Kasnaktaki pencere sayısını doğru veren araştırmacının kemer sayısını sekiz olarak belirtmesi muhtemelen bir yanlışlık sonucudur (bkz. s. 298).

Abas döneminde, Bizans ve Araplar'ın baskılarından uzak olan krallık sınırları içinde yeni birçok bina yaptırıldığından bahsedilmektedir. Kral Abas'ın Kars'ın merkezinde yaptırdığı görkemli katedralin, 937 yılında açılışı ve yasal kutsanmasının şenliklerle yapılmasına karar verildiği, bunu öğrenen Ermenistan'ın kuzey bölgelerinin vassal Kralı Ber'in büyük bir ordu ile gelerek Abas'a gözdağı vermeye çalıştığı anlatılmaktadır.

Grousset (Çev. S. Dolanoğlu) 2005:

Grousset'nin Ermeni tarihinin dönem kaynaklarına dayandırıldığı için önemli olan "Histoire de l'Arménie" adlı kitabının 1947 yılındaki ilk Fransızca baskısı Türkçe'ye çevrilmiş, çeviride Grousset'nin transkripsiyonuna uyulmamış, özellikle Ermenice adlarının yazılışları Türkçe dil kurallarına göre okunduğu gibi verilmiştir. Kitabın çevirmeni, bu yayını sadece dilimize kazandırmak, böylece Türk okurunun metni daha iyi anlayabilmesini, verilen bilgileri yorumlayabilmesini sağlamakla kalmamış, tercümeyi yaparken metin içine ve sayfa altlarına yararlı açıklamalar da eklemiştir.

4.1.2. YAPI TASVİRİ

4.1.2.1. Plan

Kilise, dört yapraklı yonca planlıdır[87]. Yapının, 19. yüzyılda eklenen giriş mekanları ve doğu mekanı hariç dış boyutları, doğu-batı doğrultusunda kuzeyde 20.10 m., güneyde 20.01 m., kuzey-güney doğrultusunda doğuda 18.89 m., batıda 18.60 m. dir (Çizim 1, 3)[88].

Yapı, merkezdeki kare bölümün dik eksenlerinde, karenin bir kenarının üçte biri genişliğinde birer eksedra, doğusunda apsis işlevi gören eksedranın iki yanında bemadan geçilen yaklaşık kare planlı pastoforium mekanları ile Rus dönemine ait, batı, kuzey ve güney giriş mekanları ve doğu mekanından ibarettir (Çizim 2)[89]. Merkezi bölüm, çapraz eksenlerde trompla geçilen bir kubbe ile örtülüdür[90].

Merkezi bölüme açılan kuzey, güney ve batı eksedra, farklı genişlik ve derinlikte içten yarım yuvarlak dıştan beş cephelidir[91]. Yarım kubbelerle örtülü eksedraların eksenlerinde birer kapı yer alır[92].

---

[87] Batılı yayınlarda "tetraconch" ya da "tetraconchos" olarak tanımlanan plan tipinde "conch" denilen bölümler, dört yapraklı yonca plan tipi tanımını kullandığımızda, tasvir yaparken sorun oluşturmaktadır. Yaptığımız araştırmalara göre; "eksedra"nın (kökeni Latince exedra-tekil, excedrae-çoğul), duvarda bulunan büyük girinti veya niş; "conch"un (kökeni İtalyanca concha, Fransızca conque, İngilizce conch), bir yarım daire apsisin kubbesi ve aynı zamanda apsisin tamamı demek olduğu tespit edilmiştir.

[88] Doğu mekan ile giriş mekanları dahil edildiğinde kilisenin dıştan boyutları doğu batı doğrultusunda 28.51 m., kuzey-güney doğrultusunda 23.32 m. dir. Kilisede duvar kalınlığı 1.06 m. ile 1.31 m. arasında değişmektedir. Yapıya ait temel ölçüler metin içinde, diğer ölçüler dipnotlarda yer almıştır.

[89] Plan tanıtımında kilisenin mevcut durumu dikkate alınmıştır. Bu tanıtım yapılırken 2004-2007 yılları arasında kilisede yapılan çalışmalarda alınan ölçülerle çizilen planlar kullanılmıştır. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1990 yılında yaptırılan, Mimar Hasan Yüksel ve İsmail Toker'in hazırladığı 1/50 ölçekli Kars-Merkez Kümbet Cami Restorasyon Projesi ile Kars Belediyesi tarafından 2001 yılında yaptırılan, Mimar Ferhat Torunoğulları'nın hazırladığı 1/50 ölçekli 12 Havariler Kilisesi Röleve Projesinin plan, kesit ve batı cephe çizimleri de gözden geçirilmiştir. Surp Arak'elots Kilisesi'nin ulaşabildiğimiz ilk planı, F.M. Kırzıoğlu tarafından 1953 yılında yayınlanmıştır. İkinci plan ve ilk kesit, M. Dupin tarafından çizilmiş ve J.M. Thierry'nin 1966 tarihli makalesinde yayınlanmıştır Kilisenin 1978 yılına ait tescil fişinde, Ali Harmankaya tarafından çizilen bir planı da mevcuttur.

[90] Merkezi kare bölümün eksedralar dahil duvar uzunlukları: batı duvar 11.02 m., kuzey duvar 10.90 m., doğu duvar 11.01 m. ve güney duvarı 11.25 m.'dir.

[91] Kuzey eksedra 4.91 m. genişlik, 3.08 m. derinlik; güney eksedra 4.87 m. genişlik, 3.02 m derinlik; batı eksedra 4.94 m. genişlik ve 3.87 m. derinliğe sahiptir.

Merkezi bölümün doğusundaki bema, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, 11.02 m. genişlik, 3.24 m. derinliktedir. Bema, batıda ana eksenden naosa doğru dikdörtgen çıkıntı yapar. Mekan, doğuda, içten merkezi içerde yarım yuvarlak, dıştan düz duvarlı, yarım kubbe ile örtülü apsisle sonuçlanır[93].

Prothesis ve diakonikon yaklaşık kare planlıdır[94]. Bu mekanlara geçiş, apsisin iki yanındaki kemerli açıklıklarla sağlanmaktadır[95]. Doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtülü mekanlar, doğu eksenlerinde bulunan birer açıklıkla doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen dar koridora ve oradan da doğu ek mekana açılırlar.

Ekler

Doğu Mekan

Mekan, kuzey-güney doğrultusunda 10.99 m. uzunluk, 3.49 m. derinlikte dikdörtgen planlıdır (Çizim 13). Doğu ve batı duvarlarında, karşılıklı ve eş boyutlu ikişer dikdörtgen kesitli duvar payesi bulunur[96]. Mekan, kuzey duvarı ekseninde bir kapı, güney duvarı ekseninde dikdörtgen bir pencere, doğu duvarında üç dikdörtgen pencere ile dışa açılmaktadır[97].

---

[92] Kuzey eksedranın kapısı 1.56 m genişlikte, 0.86 m. derinlikte; güney eksedranın kapısı 1.49 m. genişlikte, 0.74 m. derinlikte ve batı eksedranın kapısı 1.37 m. genişlikte, kuzeyde 0.99 m. güneyde 1.10 m. derinliktedir.

[93] Apsis 4.89 m. genişlik, 3.18 m. derinliktedir.

[94] Prothesis 1.75 m. genişlik, 1.70 m. uzunlukta, diakonikon 1.78 m. genişlik, 1.66 m. uzunluktadır.

[95] Prothesisin kapısı 0.93 m. genişlik, 0.66 m. derinlikte, diakonikonun kapısı 0.94 m. genişlik, 0.91 m. derinliktedir.

[96] Payeler yaklaşık 0.58 m. x 0.43 m. ölçülerindedir.

[97] Kapı eşiğe kadar 0.78 m., eşik dahil 0.88 m. derinlikte, 132 m. genişliktedir. Doğu duvarda yer alan pencereler yaklaşık 0.83 m. derinlikte, 1.04 m. genişliktedir. Güneydeki pencere 0.82 m derinlikte, 0.99 m. genişliktedir.

Giriş Mekanları

Batı eksedranın batısındaki giriş mekanı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Çizim 14)[98]. Mekan, doğu duvarı eksenindeki kapı ile batı eksedraya, batı duvarı eksenindeki bir kapı ile dışa açılmaktadır[99]. Ayrıca kuzey ve güney duvarları ekseninde de dikdörtgen birer pencere yer almaktadır[100]. Mekanın, doğu ve batı duvarlarında dikdörtgen kesitli ikişer duvar payesi bulunur[101].

Kuzey ve güney eksedraya bitişik giriş mekanları yaklaşık kare planlı ve çapraz tonoz örtülüdür (Çizim 15). Kuzey giriş mekanı güney duvarı eksenindeki, güney giriş mekanı kuzey duvarı eksenindeki birer kapıyla naosa açılmaktadır. Kuzey giriş mekanı, batı, kuzey ve doğuda, güney giriş mekanı batı, güney ve doğuda, ikisi ana duvara bitişik, ikisi serbest çokgen kaideler üzerindeki yastıklara oturan kemerlerle dışa açılmaktadırlar.

4.1.2.2. İç Tasvir

Kilisenin merkezi bölümü ve eksedraların mevcut zeminleri aynı seviyede, bema ve apsis zemini, merkezi bölümden 0.50 m. yüksekliktedir (Çizim 4-7, Levha 2a-b).

Merkezi bölümünün, kuzey ve güney duvarlarında zeminden 4.52 m. yükseklikten başlayan eş genişlik ve yükseklikte, içten dışa doğru daralan dikdötgen yuvarlak kemerli karşılıklı yerleştirilmiş ikişer pencere yer alır[102]. Batı

[98] Mekan kuzey-güney doğultusunda doğuda 5.09 m., batıda 5.18 m. uzunlukta, doğu-batı doğrultusunda kuzeyde 2.62 m., güneyde 2.65 m. genişliktedir.
[99] Doğu duvardaki kapı 1.37 m. genişlikte, batı duvardaki kapı 1.76 m. genişlikte, güneyde 0.60 m., kuzeyde 0.66 m. derinliktedir.
[100] Kuzedeki pencere 0.78 m. derinlik, güneyde 0.70 m., kuzeyde 0.45 m. genişlikte; güneydeki pencere doğuda 0.75 m., batıda 0.72 m. derinlikte, kuzeyde 0.66 m., güneyde 0.45 m. genişliktedir.
[101] Doğu duvardaki payelerden kuzeydeki 0.74x0.51x0.55 m., güneydeki 0.73x0.52x0.53 m., batı duvardaki payelerinden kuzeydeki 0.74x0.18m., güneydeki 0.73x0.18x0.16 m. boyutlarındadır.
[102] Pencereler içte 0.84 m., dışta 0.47 m. genişlikte; içte 2.53 m., dışta 1.70 m. yüksekliktedir.

ve doğu duvarlarda, karşılıklı, zeminden yaklaşık 5.80 m. yükseklikten başlayan, içten dışa doğru daralan, eş genişlikte yuvarlak ikişer pencere bulunur (Levha 3a-b)[103].

Apsis, eksedralar ve trompların duvarlardaki yastıklara oturan yuvarlak kemerleri örtü sistemine geçerken sekizgen oluşturmaktadır (Levha 4a). Kemerlerin birleşme noktalarının üstündeki üçgen alanlarda birer küçük tromp yer almaktadır (Levha 4b). Bu küçük tromplarla oluşturulan, kasnak kaidesinin eteğindeki kornişten algılanabilen onaltı kırılma noktasıyla içten silindirik, dıştan onikigen kasnağa geçiş yapılmıştır[104]. Yüksek kasnak kubbeyle örtülüdür. Kasnakta eşit aralık ve genişlikte, içten dışa doğru daralan dikdörtgen on iki pencere yer almaktadır[105]. Mevcut zeminden 21.45 m. yükseklikteki kubbe, uçları yuvarlak biçimde sonlanan dikdörtgen şeritlerle dilimlendirilmiştir (Levha 5a-b).

Zeminden 11.29 m. yükseklikte, yarım kubbe ile örtülü kuzey, güney ve batı eksedralar yuvarlak kemerlerle merkezi bölüme açılmaktadır. Eksedraların eksenlerinde alt seviyede yer alan kapılardan kuzey ve güneydekiler eş genişlik ve yükseklikte, batıdaki daha geniş, yuvarlak kemerli ve dikdörtgendir[106]. Kapılarla aynı eksende, zeminden 4.71 m. de başlayan, eş genişlik ve yükseklikte, içten dışa doğru daralan, yuvarlak kemerli dikdörtgen birer pencere yer almaktadır. Bu pencerelerin boyutları merkezi kare bölümdekilerle aynıdır (Levha 6a-b).

Apsis ekseninde üst seviyede, içten dışa doğru daralan yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer alır. Bu pencere de yapıdaki diğer pencerelerle aynı boyutlardadır.

---

[103] Yuvarlak pencerelerin içten çapı 1.00 m., dıştan çapı 0.47m.'dir

[104] Rus döneminde, kasnak silmesinin hemen üstüne, demir şebekeli korkuluğu olan, ahşaptan yapılmış bir dolaşma ya da yürüme yeri eklenmişir.

[105] 4.96 m. yükseklikteki kasnakta yer alan pencerelerin içte genişliği 0.90 m., yüksekliği 2.10 m.; dışta genişliği 0.52 m., yüksekliği 1.88 m.'dir.

[106] Batı kapı, 2.78 m., kuzey ve güney kapılar ise 2.65 m. yüksekliktedir.

Pastoforium mekanları yuvarlak kemerli dikdörtgen birer açıklıkla batıda bemaya, doğuda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen, düz tavanla örtülü koridora açılmaktadırlar[107]. Koridorun doğusunda bulunan yuvarlak kemerli bir açıklıkla da doğu mekana geçilmektedir. Pastoforium mekanlarının doğusunda, koridora geçişi sağlayan eksendeki açıklığın hemen üzerinde birer yarım kubbe görülmektedir (Levha 7a-b)[108].

Ekler

Doğu Mekanı

Doğu mekan, doğu ve batı duvarlardaki ikişer paye üzerine oturan yuvarlak kemerlerle üst seviyede çapraz tonoz örtülü üç eşit birime ayrılmıştır[109]. Mekanın kuzey duvarı ekseninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen bir kapı, doğu duvarında üç, güney duvarında bir, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen toplam dört pencere eş genişlik ve yüksekliktedir (Levha 8a-b) [110].

Batı Giriş Mekanı

Batıdaki giriş mekanı, doğu ve batıda ikişer duvar payesi üzerine oturan yuvarlak kemerlerle üst seviyede üç birime ayrılmış, orta birim çapraz tonoz, yan birimler beşik tonozlarla örtülmüştür[111]. Giriş mekanının, batı ve doğu duvarları ekseninde bulunan kapılar yuvarlak kemerlidir[112]. Kuzey ve güney duvarlarda yer alan pencereler de yuvarlak kemerli ve dikdörtgendir (Levha 9a-b)[113].

---

[107] Batıdaki kapılar prothesiste 2.39 m., diakonikonda 2.37 m. yükseklikte, doğu kapılar prothesiste 2.15 m., diakonikonda 2.23 m. dir.
[108] Yarım kubbelerle aynı seviyedeki tavan, zeminden 3.83 m. yüksekliktedir.
[109] Mekanın zeminden yüksekliği 3.28 m.'dir
[110] Kapı 2.75 m. yüksekliktedir. Pencereler içte 1.68 m, dışta 1.44 m. uzunluğundadır.
[111] Mekanın zeminden yüksekliği 4.13 m.'dir.
[112] Batı kapının yüksekliği 3.20 m.dir.
[113] Kapılar, 2.78 m , pencereler 1.20 m. yüksekliktedir.

İkonostasis

Ruslar dönemine tarihlendirilen ikonostasis iki farklı renkte mermer kullanılarak, bemanın biçimi ve genişliği göz önüne alınarak yapılmıştır[114]. Apsise bakan cephesi işlenmeden bırakılan ikonostasis tek bir düzenleme sergiler. Naosa bakan cephede, üçlü ve beşli sütunce demetinden oluşan ondört payenin taşıdığı bezemeli yastıklar üzerine oturan kademeli yuvarlak kemerler yer alır. Batıya doğru çıkıntı. yapan bölümün batı, kuzey ve güneyinde apsis kısmına geçiş için açık bırakılan üç kemer dışında kalanların alt kısımları farklı renklerdeki mermerler ile kapatılmıştır. Düzenlemeyi kemer üstlerine yerleştirilen arşitravlar tamamlar. Bemanın çıkıntısı ile kuzey ve güney duvarlar arasında kalan bölümüne de korkuluk levhaları yerleştirilmiştir (Levha 10a-b).

Mihrap

Kilisenin, cami olarak kullanılmaya başlanıldığı dönemde, güney eksedrasının kapısı kapatılarak, mevcut kapının boyutlarında ahşap malzemeden yapılmış bir mihrap yerleştirilmiştir (Levha 11a)[115].

Minber

Naosunun güneybatı duvarına ahşaptan yapılmış, oniki basamaklı, perdeyle örtülü giriş kapısı yuvarak kemerli bir minber duvara bitişik olarak yerleştirilmiştir (Levha 11-b)[116].

[114] İkonostasisin bema zeminden yüksekliği 4.20 m.'dir
[115] Mihrap 1.37 m. genişlikte, 2.60 m. yüksekliktedir.
[116] Minber, 2.78 m. uzunlukta, 0.84 m. genişliktedir.

4.1.2.3. **Dış Tasvir**

Batı Cephe

Batı cephe, giriş mekanları, batı eksedra, merkezi kare bölüm, kuzey ve güney eksedraların batı duvarları ile kasnak ve külahtan oluşur (Çizim 8-9, Levha 12a-b).

Batı giriş mekanı, ortadaki yanlardakilerden daha yüksek ve geniş beş kör kemer dizisi ile hareketlendirilmiştir[117]. Bu düzenlemede, çokgen kaidelere oturan kademeli sütun demetleri, başlıklardan yükselen, ortadaki üç, yanlardakiler iki kademeli yuvarlak kör kemerlerle bağlanır. Kör kemer dizisinin ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen giriş kapısı yer alır.

Batı giriş mekanının hemen arkasında beş cepheli batı eksedra görülür. Eksedranın ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer alır. Pencerenin üstünde, dışa taşkın, iki ucu eksedranın batı cephesi genişliğinde devam eden, yuvarlak bir kör kemer görülür.

Eksedranın arkasında, onunla aynı yükseklikte merkezi kare bölümün batı cephesi yer alır. Kuzey ve güneyde, merkezi bölümün batı eksedra ile birleştiği yüzeye yakın yerde birer yuvarlak pencere bulunur. Güneydeki pencerenin üstünde, dışa taşkın, yuvarlak kemerli, yanlarda düz devam eden bir kör kemer yer alır.

Merkezi bölümün arkasında, kuzey ve güney eksedra ile giriş mekanları görülür. Batı cepheleri sağır olan eksedralar, üstte, içbükey dışa taşkın saçaklarla sonlanır. Kuzey ve güney giriş mekanlarının benzer düzenlemesi vardır. Biri serbest diğeri duvara bitişik çokgen kaideye oturan kademeli sütun demetleri, başlıklardan yükselen kademeli yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır.

---

[117] Ortadaki kemerli bölüm, 1.86 m. genişlik, 3.20 m. yükseklikte, yanlardakiler, 0.44 m. genişlik, 2.45 m. yüksekliktedir.

Kuzey Cephe

Kuzey cephe, kuzey giriş mekanı, kuzey eksedra, merkezi kare bölüm, prothesis, doğu mekan, apsis, batı eksedra ve giriş mekanlarının kuzey duvarları ile kasnak ve külahtan oluşur (Çizim 10, Levha 13a-b).

Tek basamakla yükseltilmiş kuzey giriş mekanı, ortada yuvarlak kemerli bir açıklık, yanlarda yine yuvarlak kemerli, ince uzun birer niş ile hareketlendirilmiştir. Bu düzenlemede çokgen kaideler üzerine oturan kademeli sütun demetleri, başlıklardan yükselen kademeli yuvarlak kemerlerle bağlanır. Ortadaki kemer açıklığından, kuzey eksedranın yuvarlak kemerli dikdörtgen giriş kapısı görülür.

Kuzey giriş mekanının hemen arkasında beş cepheli kuzey eksedra görülür. Eksedranın ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer alır. Pencerenin üstünde, dışa taşkın, yuvarlak, yanlarda bir cephe boyunca düz devam eden, omega harfine benzer bir kör kemer görülür.

Kuzey eksedranın arkasında, onunla aynı yükseklikte merkezi kare bölüm yer alır. Merkezi bölümün batı eksedra ile birleştiği yüzeye yakın doğu ve batıda birer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere bulunur. Batıdaki pencerenin üstünde, dışa taşkın, yuvarlak kemerli, yanlarda düz devam eden bir kör kemer yer alır.

Merkezi bölüm, kuzey eksedra ve apsisten yaklaşık 6.00 m. aşağıda kalan prothesis mekanının, prothesisin çatısı ile kesiştiği seviyeden itibaren üç cepheli olarak görülen apsisin kuzey cephesi sağırdır.

Prothesisin çatı seviyesinden yaklaşık 1.45 m. aşağıda kalan doğu mekanının kuzey duvarı ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı yer alır[118].

[118] Kapının mevcut zeminden yüksekliği 2.75 m., genişliği 1.15 m.'dir.

Apsisle aynı seviyede ve kuzey cephesi sağır olan batı eksedranın önünde bulunan giriş mekanının kuzey cephesi üç kör kemer dizisi ile hareketlendirilmiştir. Çokgen kaide üstüne oturan yuvarlak sütun demetleri, ortadaki yanlardakilerden daha geniş ve yüksek kademeli yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanır. Ortadaki bölümün ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer alır.

Doğu Cephe

Yapının doğu cephesi, doğu mekan, apsis ve pastoforium odaları, merkezi kare bölüm, kuzey eksedra ve giriş mekanı, güney eksedra ve giriş mekanı, kasnak ve külahtan oluşur (Çizim 11, Levha 14a-b).

Apsis ve naostan daha aşağı seviyede yer alan doğu mekanın, ana eksende bir, iki yanda birer yuvarlak kemerli dikdörtgen, üç penceresi bulunur.

Doğu mekanın arkasında ortada apsis, iki yanında prothesis ve diakonikon mekanlarının doğu cepheleri görülür.

Apsis, pastoforium odalarının çatı seviyesinden itibaren yukarı doğru beş cepheli olarak dışa yansır. Apsisin ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer alır. Pencerenin üstünde, dışa taşkın, yuvarlak, uçları bir cephe boyunca düz devam eden, omega harfine benzer bir kör kemer yer alır.

Apsis, kuzey ve güney eksedra ile aynı yükseklikteki merkezi kare bölümün cephesinde, kuzey ve güneyde birer yuvarlak pencere bulunur. Pencereler, merkezi bölümün apsis ile kesiştiği sınıra yakındır.

Merkezi bölümün arkasında, kuzey ve güney eksedra ile giriş mekanları görülür. Eksedraların doğu cepheleri sağırdır.

Kuzey ve güney giriş mekanlarının benzer düzenlemesi vardır. Biri serbest biri duvara bitişik çokgen kaideye oturan kademeli sütun demetleri, başlıklardan yükselen kademeli yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır.

Güney Cephe

Güney cephe, giriş mekanı, eksedra, merkezi kare bölüm, prothesis, doğu mekan, apsis, batı eksedra ve giriş mekanının güney duvarları ile kasnak ve külahtan oluşur (Çizim 12, Levha 15a-b).

Güney cephe, kuzey cephe ile aynı düzenlemeye sahiptir. Güney cephenin kuzey cephe düzenlemesinden tek farkı doğu mekanın güney duvarı ekseninden biraz batıya kaymış yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere yer almasıdır.

Kasnak ve Örtü

Yapının örtü sistemi, aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla; doğu mekanın çatısı, batı, kuzey ve güney giriş mekanlarının çatısı, pastaforion odalarının çatıları, merkezi kare bölüm, kuzey, güney ve batı eksedralar ile apsisin örtüsü ve kubbenin konik çatısı olarak kademelenmektedir (Levha 16a).

Doğu mekanın çatısı giriş mekanlarından, giriş mekanlarının çatısı pastoforion odalarından, pastaforion odalarının çatısı da merkezi kare mekan, eksedralar ve apsisten daha aşağı seviyededir.

Doğu mekan çatısı üç pahlı, giriş mekanlarının çatıları düz, pastoforion odalarının çatıları hafif eğimli tek pahlıdır. Merkezi kare bölüm, kuzey, güney ve batı eksedralar ile apsis hafif eğimli kırma çatı ile örtülüdür. Çatılar, paralel ve düzenli aralıklarla yerleşirilmiş taş kiremitlerle kaplıdır

Merkezi kare bölümü örten kubbenin onikigen kasnağı, sekizgen kaide üstüne oturmaktadır. Kasnak, on iki çifte sütunceyi birbirine bağlayan oniki yuvarlak kör kemer dizisi ile hareketlendirilmiştir. Kör kemerlerin ekseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen birer pencere yer alır.

Kubbenin konik çatısı, tek merkezden dağılan, radyal düzendeki kiremitlerle kaplıdır. Konik çatının tepesinde bir alem bulunmaktadır (Levha 16-b).

4.1.3. MALZEME VE TEKNİK

Malzeme

Surp Arak'elots Kilisesi'nin dış ve iç tüm duvarlarında, kasnakta ve çatıda, gri ve krem rengi tüf taşı kullanılmıştır (Levha 17a-b).

19. yüzyıl Rus dönemi ekleri batı, kuzey ve güney giriş mekanları ile doğu mekanda da gri renkli tüf taşı, kuzey ve güney giriş mekanlarının çapraz tonoz örtülerinde tuğla malzeme görülür.

Kilisenin içi, kemer seviyesinden itibaren, pastaforion odaları, batı giriş mekanı ve doğu mekan sıvalıdır.

Yapının tamamının inşa malzemesi olan taşlarda, özellikle üst seviyede, kar, yağmur, rüzgar gibi çevresel faktörlerin etkisiyle bozulmalar gözlenmiştir. Yapı içindeki nem, tuzların duvar yüzeyinde yoğunlaşmasına ve duvarların fiziksel ve kimyasal yapısını bozulmasına neden olmaktadır. Yapı dışında yer yer taşların yerlerinden oynadığı, bir kısmında ciddi erime olduğu, yapı içinde sıvaların kemer seviyesine kadar tamamen döküldüğü, kemer seviyesinden itibaren de bazı bölümlerde yıpranmalar olduğu gözlenmiştir.

Duvar Tekniği

Yapıda düzgün kesme işlenmiş taşların, moloz iç dolgu üzerine kaplama olarak kullanıldığı, yani sandık duvar tekniğinde inşa edildiği, bazı kısımlardaki örgü bozulmalarından anlaşılmaktadır. Düzgün kesilmiş iki taş sırası arasına, irili ufaklı taş, ince ve kalın kum ile harç doldurularak oluşturulan bu teknik bölgedeki diğer Ermeni kiliselerinde de kullanılmıştır. Taşların yerleştirilmesinde sıfır derz tekniği uygulanmıştır.

Kilisenin beden duvarları, 1.00 m. ile 1.30 m. arasında değişen kalınlığa sahiptir. Beden duvarları örgüsündeki kesme taş blokların birbiri üzerine düzenli sıralar oluşturacak şekilde ya eş yükseklikte ya da aynı sırada eş ancak sıralar arasında farklı yükseklik ölçülerinde işlendikleri görülmektedir. Taş blokların yüksekliklerindeki özen, uzunluk ölçüleri için geçerli değildir. Çünkü taş blokların uzunlukları aynı sıra içerisinde dahi çok değişken ölçüler vermektedir (Levha 18a).

Yapıda taş yükseklikleri ve uzunluklarının kaideden gövdeye, gövdeden üst sıralara doğru küçüldüğü, aynı düzenlemenin iç mekan duvarlarında da uygulandığı görülmektedir. Beden duvarlarında pencere başlangıcına kadar kullanılan en küçükten en büyüğe taş boyutları: 0.80x1.06 m., 0.96x1.55 m., 1.12x1.67 m., 1.13x1.13 m. arasında; pencere başlangıcından itibaren: 0.36x0.68 m., 0.50x0.89 m., 0.60x0.30 m., 0.73x0.30 m., 0.86x0.50 m. arasında değişmektedir (Levha 18b).

Kubbe kasnağında kör kemerler içindeki taşların yükseklikleri ve uzunlukları değişkendir. Bu bölümde kullanılan taşların en küçükten en büyüğe ölçüleri: 0.41x0.93 m., 0.54x0.55 m., 0.61x0.86 m., 0.62x0.72 m., 0.62x0.87 m., 0.65x0.63, arasında değişir. Kasnaktaki kör kemer sırasının üstündeki taşların boyutları: 0.60x1.13 m., 0.61x0.86 m., 0.61x1.00 m., 0.62x0.89 m., 0.63x0.95 m. ve 0.63x1.15 m. arasındadır (Levha 19a).

Yapının cephelerinde düzgün örülmüş taş sıralarının, pencereler ve kör kemerler etrafında düzensizleştiği, daha küçük boyutlu taşların kullandığı görülmüştür. Bu bölümlerde tespit edilen en küçükten en büyüğe taş boyutları: 0.40x0.14 m., 0.47x0.30 m., 0.60x0.26 m., 0.59x0.32 m., 0.61x0.17 metredir (Levha 19b).

Örgüdeki kesme taş sıralarında farklı yüksekliklerin görülmesi, yani taşların aynı sırada genelde eş, ancak sıralar arasında farklı yükseklik ölçülerinde işlenmesi olağan bir uygulamadır. Yapının gövde duvarlarında kesme taş sıralarındaki yükseklikler dış cephe kaplamalarında 0.76 m. ile 1.13 m. arasında değişmektedir.

Yapı içindeki taş sıraları da cephelerdeki uygulamanın aynısını yansıtmaktadır. Alt seviyelerde daha büyük boyutlu, üst seviyelerde nispeten daha küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Ancak cephelerde görülen taş boyutlarında ve sıralamasındaki düzensizlik içte görülmez. Özellikle cephelerde pencere ve kör kemerler etrafında belirgin olan taş ölçülerindeki oransızlık, içte, tam aksine, düzenlidir (Levha 20a).

Yapı içinde, düzgün kesme işlenmiş taşların üstünde murç izleri görülmektedir. Taşlardaki murç izleri, muhtemelen yapının sıvayla kaplandığını gösterir. Orijinal yapı dönemine ait pastoforium odaları sıvalı olduğu için duvar tekniğindeki uygulama seçilememektedir. Aynı durum, Rus dönemi ekleri olan batı giriş mekanı ile doğu mekanı için de geçerlidir.

Çatılarda ve kubbenin külahında bindirmeli teknikte taş levhalar kullanılmıştır. Çatılara ilk olarak taş levhalar yerleştirilmiş, üzerlerine malzemesi taş olan kaplamalar konulmuştur.

Geç dönem Rus eklerinde, orijinal yapı döneminden farklı olarak, cephelerdeki duvar örgüsünde kesme taşların yükseklikleri eşit ya da çok az farklı ölçülerdedir ve daha özenli bir işçilik saptanmıştır. Ruslar döneminde yapılan batı, kuzey ve güney giriş mekanları ile doğu mekanda kullanılan taş boyutları

yükseklik olarak yaklaşık aynı, uzunlukları çeşitlidir. Bu bölümdeki taşların ölçüleri, 0.34x0.29 m., 0.35x0.67 m., 0.37x0.50 m., arasında değişmektedir (Levha 20b).

4.1.4. BEZEME

Yapı içinde, figürlü, geometrik ve bitkisel taş kabartma bezemeler görülmektedir. İçte kemerlerin oturduğu yastıklarda, geometrik ve bitkisel bezemeler, trompların merkezinde figürler, kubbe kasnağına geçişte insan ve hayvan başları ile istiridye motifleri yer almaktadır.

Kilisenin cephelerinde, rozetler ve haçlar; saçaklarda, pencereler üstündeki kör kemerlerde, kubbe kasnağındaki kör kemer ve sütuncelerde, bitkisel ve geometrik süslemeler; batı ve güney cephede, kubbe kasnağında figürlü taş kabartma bezemeler yer almaktadır.

Ayrıca yapı içinde, kubbeye geçiş seviyesinden itibaren, boyama olarak yapılmış, Rus döneminden kalma, geometrik bezeme görülmektedir.

4.1.4.1. Figürlü Bezeme

Yapı İçi

Kilisenin tromplarında alçak kabartma tekniğinde yapılmış dört figür bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve güneydoğu tromplarda iki baş, güneybatı trompta kartal ve kuzeybatı trompta boğa figürleri yer almaktadır.

Kuzeydoğuda yer alan insan başı, birbirleriyle iç içe geçen, yivli iki şeridin oluşturduğu iki sıra yarım daire dizisi ile çevrelenmiştir. Figürün kaşları, gözleri, burnu, ağzı ve kulakları belirgindir (Levha 21a).

Güneydoğuda yer alan insan başı, kademeli üç yarım daire ile çevrelenir. Kuzeydoğudaki gibi figürün kaşları, gözleri, burnu, ağzı ve kulakları kazıma tekniğiyle belirginleştirilmiştir (Levha 21b).

Güneybatı trompta, köşe taşının aşağı bakan yüzünde, alçak kabartma tekniğinde, kanatlarını açmış durumda bir kartal figürü tasvir edilmiştir. Başı kendine göre sola dönük kartalın gövdesi cepheden gösterilmiştir. Köşe taşının üst yüzünde kanatları kapalı, yandan gösterilmiş bir kuş figürü daha yer almaktadır. Bu kuşun etrafı yarım daire zincir motifiyle çevrelemiştir ((Levha 22a).

Kuzeybatı trompta yer alan boğa başının boynuzları, gözleri ve burun delikleri belirgindir. Boğa başının etrafı hale ile çevrelemiştir (Levha 22b).

Tromp ve eksedra kemerlerinin birleştiği yerde oluşan üçgen alanların köşelerinde, batıda, alçak kabartma tekniğinde iki insan başı, bir boğa başı ile bir koçbaşı motifi görülmektedir.

Kuzey eksedra kemeri ile kuzeybatı tromp kemerinin birleştiği üçgen alanda yer alan insan başı, yuvarlak yüzlü, şişkin yanaklı tasvir edilmiştir. Figürün gözleri, burnu, ağzı, kaşları ve kulakları belirgindir (Levha 23a).

Batı eksedra kemeri ile kuzeybatı tromp kemerinin birleştiği üçgen alanda yer alan insan başı, sivri yüzlü ve saçlı tasvir edilmiştir. Figürün gözleri, burnu, ağzı ve kaşları belirgindir (Levha 23b).

Güney eksedra kemeri ile güneybatı tromp kemerinin birleştiği üçgen alanda yer alan boğa başının boynuzları ve burun delikleri seçilebilmektedir (Levha 24a).

Batı eksedra kemeri ile güneybatı tromp kemerinin birleştiği üçgen alanda yer alan koçbaşının silindirik şeritli boynuzları iki yanda ana motife doğru volüt

oluşturmaktadır. Yine başın boynuzlar altıda kalan bölümünün iki yanında kulaklar ve gözler görülebilmektedir (Levha 24b).

Yapı Dışı

Kubbe kasnağı yüzeyindeki kör kemer sırasının üçgen köşeliklerinde yüksek kabartma tekniğinde yapılmış, vücut oranlarına dikkat edilmeden kaba işlenmiş on iki insan figürü yer almaktadır. Ayakta ve cepheden gösterilmiş figürler, etek kısmına doğru genişleyen uzun elbiseleriyle tasvir edilmiştir. Ayakları iki yana açık ve profilden betimlenen figürlerin her birinin, elleri ve kolları farklı hareketler yapar (Levha 25a-b).

Figürlerin tanıtımı kuzeybatıdaki yılanlı figürden başlayarak saatin tersi yönünde sıralanmıştır.

Birinci Figür

Kuzeybatıdaki ilk figür, dirseklerinden bükülmüş kolları göğsü ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 26a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden sağdaki göğsünün, soldaki göbeğinin üzerinde yer alırken, parmakları açık durur. Figürün oval yüzünde kaşları, gözleri ve burnu yüzün üst bölümünde birbirine bitişik olarak betimlenmiştir. Tek bir çizgi halinde belirtilen ağız kısmında tahribat görülür. Figürün kulaklarına iki yanda açık ağızlarıyla tutunmuş ve gövdeleri aşağı sarkan yılanlar dikkat çeker. Solda yer alan yılanın ağzının bir kısmı tahrip olmuştur. Her iki yılanın da gövdeleri ortada düğüm oluşturmaktadır.

Figür, arasında yer aldığı kemerlerin çifte sütuncelerinin başlıklarında, başları birbirine dönük stilize edilmiş iki kuş figürü ile vurgulanmıştır. Figürlerin gövdeleri tombul, açık tek kanatları gövdelerinin üzerinde ve kuyrukları yivli betimlenmiştir.

İkinci Figür

İkinci figürün vücuduna oranla büyük kolları dirseklerinden bükülmüş, sol eli göğsünde, sağ eli yukarı kalkmış durumda tasvir edilmiştir (Levha 27a-b). Sağ elinin ayası izleyiciye dönük, hemen yanında bulunan stilize bir ağaç motifini işaret etmektedir. Figürün kel yuvarlak başı çene kısmında sakal şeklinde göğse doğru sivrilmektedir. Kaşları, gözleri ve yayvan burnu yüzün ortasında birbirine bitişik olarak betimlenmiştir. Ağzı tek bir çizgi ile gösterilmiş, kulakları ve uzun ayrık parmakları belirgindir.

Üçüncü Figür

Üçüncü figürün dirseklerinden bükülmüş kollarının her ikisi de yukarı kalkmış şekilde tasvir edilmiştir (Levha 28a-b). Omuzları geniş, elleri büyük, parmakları dolgun ve kısadır. Figürün oval şeklindeki başı, gövdeye ve kollara göre küçük, kaşları, gözleri ve sivri burnu, yüzün ortasında birbirine bitişik, kulakları kepçe ve ağzı tek bir çizgi olarak betimlenmiştir.

Dördüncü Figür

Dördüncü figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 29a-b). Vücut oranları diğer figürlere göre daha uyumlu, başı yuvarlak olan figürün kaşları, gözleri ve burnu yüzün ortasında birbirine bitişik olarak betimlenmiştir. Ağzı tek çizgi halindedir, büyük kulaklarından soldakinde kısmen tahribat görülür. Figürün açık parmakları ince ve uzundur.

Beşinci Figür

Beşinci figürün dirseklerinden bükülmüş kolları yukarı kalkmış şekilde tasvir edilmiştir (Levha 30a-b). Geniş omuzları ve uzun kolları abartılı işlenmiş figürün

yüzünde ve sol kolunda tahribat vardır. Kolların boyuna ve abartılı hatlarına göre ayrık parmakları küçük betimlenmiştir. Figürün, tahribata rağmen, kaşları, gözleri, ağzı ve burnu seçilebilmektedir.

Altıncı Figür

Altıncı figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsünde ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 31a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden soldaki göğsünün, sağdaki göbeğinin üzerinde yer alırken, ince ve uzun parmakları açık durur. Figürün tahrip olan yüz kısmının ayrıntıları seçilememektedir.

Yedinci Figür

Yedinci figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsünde ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 32a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden soldaki göğsünün, tahrip olan sağdaki göbeğinin üzerinde yer alırken, ince ve uzun parmakları açık durur. Sağ ayağı tamamen kırılmış figürün sivri yüzünün hatları tahribat nedeniyle algılanamamaktadır.

Sekizinci Figür

Sekizinci figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsü ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 33a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden soldaki göğsünün, sağdaki göbeğinin üzerinde yer alırken, parmakları kapalı durur. Figürün tahrip olmuş oval biçimli yüzünde, kaşları, gözleri ve burnunun birbirine bitişik olarak betimlendiği algılanmaktadır. Figürün tahrip olan sağ elinde, omzunun üzerinde de devam eden bir haç, çekiç ya da asa motifi yer alır.

Dokuzuncu Figür

Dokuzuncu figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsü ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 34a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden soldaki göğsünün, sağdaki göbeğinin üzerinde yer alırken, ince ve uzun parmakları kapalı durur. Figürün yuvarlak başı keldir ancak yüz kısmı tahrip olduğundan ayrıntılar seçilememiştir.

Onuncu Figür

Onuncu figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsü ve göbeği üzerinde tasvir edilmiştir (Levha 35a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinden sağdaki göğsünün, soldaki göbeğinin üzerinde yer alırken, ince ve uzun parmakları açık durur. Figürün tahrip olmuş yuvarlak biçimli yüzünde sol gözü ve kaşı ile kulakları seçilebilmektedir.

Onbirinci Figür

On birinci figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, göğsü üzerinde ve belinde tasvir edilmiştir (Levha 36a-b). Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş sol eli göğsünün üzerinde yer alırken, sağ eli tamamen yok olmuştur. Sol elin ince ve uzun parmakları açık durur. Figürün, kısmen sol tarafı tahrip olmuş oval biçimli yüzünde, ağız, burnun bir kısmı, sol göz ve kaş ile sol kulak seçilebilmektedir.

Onikinci Figür

On ikinci figürün dirseklerinden bükülmüş kolları, yukarı kalkmış olarak tasvir edilmiştir (Levha 37a-b).. Figürün vücuduna oranla büyük betimlenmiş ellerinin ayrık parmakları kısa ve dolgun, omuzları geniştir. Ayaklarının her ikisinin de

uçarında tahribat görülür. Figürün sivri biçimli yüzünde kaşları, gözleri ve sivri burnu yüzün üst bölümünde birbirine bitişik olarak betimlenmiştir. Tek bir çizgi halinde belirtilen ağız kısmında tahribat görülür.

Batı eksedranın kuzeyindeki yuvarlak pencerenin üzerinde, dışa taşkın çift sıra kaval silme ile oluşturulmuş dikdörtgen çerçeve içinde, göğüsten itibaren betimlenmiş bir figür yer alır (Levha 38a-b). Çerçevenin alt kısmı pencere yuvarlağına uydurularak kavisli yapılmış, üst kısmı figürün kafasıyla kesintiye uğramıştır. Figürün oval biçimdeki başı saçlı, gözleri, kaşları, burnu ve ağzı belirgindir. Elbisesinin sol kısmı kavisli çizgilerle hareketlendirilmiştir. Figürün kulaklarına, iki yanda açık ağızlarıyla tutunmuş ve gövdeleri çerçevenin alt köşelerine doğru aşağı sarkan yılanlar yerleştirilmiştir. Her iki yılanın da gövdeleri ortada düğüm oluşturmaktadır.

Kuzeydeki yuvarlak pencerenin süslemesinin hemen üstünde, sekizgen çerçeve içine yerleştirilmiş, iç içe geçmiş üç şeritli iki eşkenar dörtgen içinde kuş motifi görülür (Levha 39a-b). Kuşun kanatları gövdesine bitişik, alttaki yılanlı figüre doğru inişe geçmiş pozisyonda tasvir edilmiştir. Üçgen şeklindeki kuyruğu ve sağ kanadı çizgilerle belirginleştirilmiştir.

Güney eksedranın doğusundaki pencerenin altında, dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş aslan figürü sağ pençesini yalarken tasvir edilmiştir (Levha 40a-b). Stilize edilmiş aslan figürünün gövdesi orantılı ancak arka bacakları abartılı betimlenmiştir. Büyük, yuvarlak konturlu başı, dışarı sarkmış uzun dili belirgindir. Tahrip olmuş oval gözleri ve uçları sivri kulakları seçilebilmektedir. Kuyruğu kıvrılmış olarak sırtının üstünde yer almaktadır. Pençelerde parmakları belirten çizgiler dışında başka detay işlenmemiştir.

4.1.4.2. Geometrik Bezeme

Yapı İçi

Yapı içinde eksedra kemerleri ile tromp kemerlerinin birleştiği üçgen alanlar içinde, batıda figürler üzerinde, doğuda tek başlarına dört ve beş dilimli istiridye motifleri yer almaktadır (Levha 41a).

Apsis kemeri hariç, eksedra ve tromp kemerlerinin oturduğu yastıkların her biri farklı bir geometrik bezemeli süslemeye sahiptir. Kuzey eksedra kemerinin oturduğu doğu yastık, üç sıra kaval silme ve alttan ilk ve ikinci silme arasına yerleştirilmiş düz şeritten oluşur (Levha 41b). Batı yastık, dört sıra halat motifli silme ve bir düz şeritle hareketlendirilmiştir (Levha 42a). Bu düzenlemede alttan sırasıyla iki spiral yivli şerit, bir düz şerit ve iki burgu şerit görülür.

Batı eksedra kemerinin kuzey yastığı altta yukarıya doğru bir şerit burgu, bir kaval silme, bir düz şerit, bir kaval silme ve en üstte üçgen motiflerin bulunduğu düz silmeden oluşmaktadır (Levha 42b). Güney yastık alttan yukarıya çift sıra burgu motifi, bir kaval silme üstünde birbirine bitişik damla motiflerinin bulunduğu silme ve bir kaval silmeden oluşmaktadır (Levha 43a).

Güney eksedra kemerinin batı yastığı, çift burgu silmesi, bir kaval silme üstünde birbirine bitişik damla motiflerinin bulunduğu silme ve düz silmeden oluşmaktadır (Levha 43b). Doğu yastığı, bir burgu şerit, bir düz silme, iki şerit burgu motifi ve düz silmeden oluşmaktadır (Levha 44a).

Kubbe, merkezden aşağıya doğru düz devam eden ve uçlarda daire oluşturan on iki silme ile dilimlendirilmiştir (Levha 44b).

Kasnağa geçişte ve kubbede görülen, kahverengi boya ile, birbirine geçmiş kırık ve yuvarlak şeritlerle oluşturulan geometrik bezemeler Ruslar döneminde yapılmıştır (Levha 45a).

Yapı Dışı

Cephelerde madalyonlar içinde kabartma geometrik bezemeler ve haç motifleri bulunur (Levha 45b). Batı eksedranın batı cephesinde, sekizgen çerçeve içine bulunan, düz şeritlerin birbirine geçmesi ile oluşturulmuş sekiz kollu yıldız motifi görülür (Levha 46a-b). Yldız motifinin uçları birer daire motifi ile sonlandırılmıştır.

Batı eksedranın güney cephesindeki madalyon, kısa kenarları yuvarlak, uzun kenarları içe kavislendirilmiş, birbirine geçen üç adet kapalı formun, ana ve çapraz eksenlere yerleştirilmesiyle oluşturulmuş geometrik bir süslemedir (Levha 47a). Merkezde altı kollu yıldız meydana gelmiş, şekillerin geçmesiyle oluşmuş üçgen alanlara, yıldızın merkezine ve ana motifin üst dış köşelerine, ortaları hafif çukurlaştırılmış kabartma küçük birer daire motifi yerleştirilmiştir. Ana motifin alt köşelerinde ise kenarlara doğru incelen birbirine bitişik uçları sivri ikişer yaprak motifi görülür.

Kuzey eksedranın kuzey cephesinde bulunan madalyon, kısa kenarları yuvarlak, uzun kenarları içe kavislendirilmiş, birbirine geçirilmiş üç adet kapalı formun ana ve çapraz eksenlere yerleştirilmesiyle oluşturulmuş geometrik bir süslemedir (Levha 47b-c). Merkezde altı kollu yıldız meydana gelmiş, şekillerin geçmesiyle oluşmuş üçgen alanlara, ortaları hafif çukurlaştırılmış kabartma küçük birer daire yerleştirilmiştir. Merkezinde altı kollu yıldızın içine bir çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Kilisenin batı, kuzey ve güney cephelerinde farklı türde haç motifleri bulunur. Batı eksedranın güney cephesinde, saçağa bitişik bir taş üzerinde, düz şeritli daire içinde bir haç motifi yer alır (Levha 48a-b). Merkezden daireye doğru genişleyen haç kolları uçlara doğru ikiye ayrılarak daire ile birleşir.

Merkezi kare bölümün güneybatı cephesinde üst seviyede bulunan haç motifinde, merkezden dışa doğru genişleyen yivli haç kolları uçlarda

yuvarlatılarak ikiye ayrılmıştır (Levha 48c-d). Ana haç motifinin etrafı haçın formunda iki sıra kaval silme ile çevrelenir.

Güney eksedranın batı cephesinde yer alan haç motifi, yarım daire ve üçgenlerin almaşık birleştirilmesi ile oluşturulan çerçeve içinde yer alır (Levha 49a). Çerçeve içindeki haçın kolları uçlarda üçgen biçimindedir. Haçın üçgen uçları içinde ve haç kolları arasında kalan boşlukların merkeze yakın bölümünde, ortası hafif çukurlaştırılmış küçük birer daire motifi yer alır. Yine haç kolları arasında kalan boşluklarda, küçük dairelerin üstünde, ortası çukurlaştırılmış yaprak motifleri, sivri uçları çerçevenin üçgen bölümlerine gelecek şekilde simetrik yerleştirilmiştir. Çerçevenin sağ ve sol üst köşelerinde birer yaprak motifi daha yer alır.

Güney eksedranın doğu cephesinde saçağa bitişik bulunan haç motifi, birbirine geçmiş eşkenar dörtgen içinde yer alır (Levha 49b-c). Merkezde oluşan sekizgen içinde yer alan haç motifi, merkezden sekizgen çerçeveye doğru genişleyerek üçgen oluşturur. Eşkenar dörtgenlerden biri, üstte, sağ ve sol köşelerde birer baklava dilimi motifiyle birleşir.

Merkezi bölümün güneydoğu cephesinde saçağa bitişik bulunan haç motifi, halat örgü daire içinde yer almaktadır (Levha 50a-b). Merkezden daireye doğru genişleyen yivli haç kolları, uçlarında birer daire motifi ile sonlanarak dıştaki daire ile birleşmektedir. Dairenin alt ve üst köşelerinde, sivri uçları taşın köşelerine doğru simetrik yerleştirilmiş birbirine bitişik ikişer yaprak motifi yer alır. Dairenin yine alt ve üstünde, yapraklar arasında kalan boşluklarda sivri uçları uzatılarak birbirlerine birleştirilmiş iki yaprak motifidaha vardır.

Kuzey eksedranın batı cephesinde bulunan haç motifi, bir sekizgen çerçeve içindedir (Levha 50c). Merkezden sekizgene doğru genişleyen haçın kolları uçlarda daire motifi ile sonlanarak çerçeve ile birleşir. Haç kolları arasında kalan boşluklarda sivri uçları sekizgen çerçeveye doğru simetrik yerleştirilmiş birer yaprak motifi yer alır. Sekizgen çerçevenin dışında üst ve alt köşelerde, sivri

uçları taşın köşelerine gelecek şekilde simetrik yerleştirilmiş birbirine bitişik ikişer yaprak motifi yer alır.

Kilisenin beden duvarlarında yer alan on iki pencerenin, doğudaki yuvarlak pencereler ile kuzey duvarın doğusundaki pencere hariç, bezemeli kör kemerleri bulunur. Kör kemerlerin hepsi, dışa taşkın, 'Ω' harfine benzer şeklinde yuvarlak kemerli ve bezemelidir. Bezemeler iki düz şerit arasına yerleştirilmiştir.

Batı cephede eksedranın ana ekseninde bulunan pencerenin taç kemerinde, uçları yuvarlatılmış ve aşağıya doğru bakan, birbirine üçte bir oranında geçen yivli yarım daire motifleri yer alır (Levha 51a). Merkez mekanın güney penceresinin taç kemerindeki bezeme, iki düz silme arasında, birbirine gevşek şekilde dolanan iki şeritle oluşturulmuştur (Levha 51b). Taç kemerin sağ ve sol üst köşelerinde birer kabartma daire motifi yer alır.

Güney cephede eksedranın penceresinin taç kemerinde, iki sıra düz silme arasına yerleştirilmiş, birbirine bitişik sıralanan yarım daire motifleri kullanılmıştır (Levha 52a). İçteki düz silme ile daire motifleri arasında üstte kalan boşluklara birer küçük kabara yerleştirilmiştir. Merkez mekanın batı penceresinin taç kemerinde, iki düz silme arasında, birbirine bitişik sıralanan üçgenler sivri uçları aşağıya doğru gelecek şekilde yerleştirilmiştir (Levha 52b). Doğu penceresinin taç kemerinde de, iki düz silme arasında, birbirine bitişik sıralanan yarım daire motifleri yer alır (Levha 53a).

Kuzey cephedeki eksedranın pencere üstünde yeralan kör kemer iki kademeli ama bezemesizdir (Levha 53b). Kuzey cephenin batı penceresinin kör kemerinin düzenlemesi, iki düz silme arasında, birbirine gevşek şekilde dolanan iki şeritle oluşturulmuştur (Levha 54a).

Kubbe kasnağında yer alan kör kemer sırasının çifte sütuncelerinin bir kısmı spiral yivlidir (Levha 54b-c). Sütuncelerin üstünde köşeleri yuvarlatılmış kare yastıklar bulunur.

Kilisenin saçak silmelerinde görülen geometrik geçmelerle oluşan bezeme tüm cephelerde aynı tarzda uygulanmıştır (Levha 55a-d). Birbirine geçen iki şeritli eşkenar dörtgenler, bir eşkenar dörtgen içinde köşelerinden birleşirler. Eşkenar dörtgenlerin birleştikleri yerler arasında kalan kare alanlardan dikey hatlardakilere dörder küçük daire motifi yerleştirilmiş, yatay hatlardakiler boş bırakılmıştır. Kilisenin güney cephesinde, geometrik geçmeler arasında kalan boşluklar daire motifleri yerine, dört ile altı yaprak arasında değişen motiflerle süslenmiştir. Eşkenar dörtgenlerin üst ve alt tarafında oluşan üçgen alanlar içinde de birer küçük daire motifi bulunur. Kubbe saçağı, üç düz şeritten oluşan üçlü sepet örgü motifiyle bezenmiştir.

Rus dönemi ekleri doğu mekan, batı, kuzey ve güney giriş mekanlarının saçaklarında da kilisenin saçaklarında kullanılan bezemelere benzer bir düzenleme görülür (Levha 55e-f). İkişer şeritle oluşturulmuş, birbirine geçen eşkenar dörtgenler kesintisiz olarak bütün saçak boyunca devam eder.

4.1.4.3. Bitkisel Bezeme

Bitkisel bezeme, kilisede sadece cephelerde karşımıza çıkmaktadır. Apsisin ana ekseninde bulunan pencerenin, dışa taşkın, ‘Ω’ harfine benzer şeklindeki kör kemerinde, birbirine bitişik sıralanan, ağızları aşağı doğru sakmış, stilize edilmiş kapalı palmet motifleri yer alır (Levha 56a). Apsis penceresinin taç kemerinde kullanılan motifin aynısı kasnaktaki kör kemerlerde de uygulanmıştır (Levha 56b).

4.2. KÜMBET KİLİSE

Kümbet Kilise, Kars'ın 10 km. güneybatısında, Kars-Erzurum karayolu üzerinde Kümbetli (Ladikars) yerleşiminde bulunmaktadır Tarlaların ortasında yer alan ve günümüze oldukça harap durumda ulaşabilen kilisenin çevresinde başka hiçbir yapı kalıntısına rastlanmamıştır (Levha 57a)[119].

4.2.1. YAYINLAR

4.2.1.1. Kaynaklar

Dönem kaynaklarında Kümbet Kilise adı ile bilinen yapı hakkında bilgi bulunamamıştır[120]. Ancak Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının Gelzer ve Burckhardt tarafından yapılan Almanca çevirisinde Kral Abas'ın yaptırdığı kiliselerden bahsedilirken kralın kent arazisinde Aziz Grigor'a ithaf edilen bir kilise daha inşa ettirdiği ifade edilmektedir (1907: 125)[121]. Öte yandan, bu bilgiye dönem kaynağının 1859 yılında ilk tıpkıbasımını yapan Şahnazaryants'ın kitabında rastlanmamıştır.

4.2.1.2. Seyahatnameler

Kümbet Kilise'yle ilgili olarak yapılan araştırmalarda, yapının Kars'ın şehir merkezine yakın olmasına rağmen, bölgeyi gezen seyyahların hiç biri tarafından görülmediği anlaşılmıştır. 1889-1890, 1893-1894 yılları arasında bölgeyi ziyaret edip, Kars ve çevresi hakkında ayrıntılı bilgi veren Lynch Kümbet Kilise'den hiç

---

[119] Kilise, 3-6 Temmuz 2004, 14-17 Temmuz 2005, 14-16 Ekim 2005, 2-5 Kasım 2006, 10-12 Mayıs 2007 tarihleri arasında toplam beş sezonda incelenmiştir Yapı, 20.12.1985 yılında Kars Müzesi tarafından I. Grup Korunması Gerekli Kültür Varlığı olarak tescil edilmiştir.

[120] Dönem kaynakları ve seyahatnameler incelenirken, kilisenin orijinal ismi bilinmediğinden bulunduğu konum dikkate alınarak tespit yapılmaya çalışılmıştır.

[121] Oxford Üniversitesi'nden Timothy Greenwood ile konuyla ilgili yapılan yazışmalarda, araştırmacı Kümbet Kilise'nin, Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabında adı geçen Kamırçadzor olabileceğini belirtmiştir. Ancak bu bilgiyi doğrulayacak verilerimiz bulunmadığından şimdilik bu yorumu aktarmakla yetiniyoruz.

bahsetmemiştir. Ancak Lynch kitabında, Van'a gitmek üzere Kars'tan ayrıldıktan sonra yol güzergahındaki "Vladikars" köyünden geçtiğinden söz ederek burada yaşayan insanlar hakında kısa bilgi aktarmıştır (1901: c. I, s. 410)[122].

4.2.1.3. **Araştırmalar**

Thierry 1966: 73-90

Araştırmacı, Kümbet Kilise'yi, "destek nişli", kare, kubbeli plan tipi içinde, Kars Surp Arak'elots Kilisesi, Mastara'daki Hovhannes Kilisesi, Artik'deki Surp Sarkis Kilisesi, Haricavank Surp Krikor Kilisesi ve Voskepar Kilisesi ile, plan tipi benzerliği nedeniyle bir arada değerlendirmektedir[123].

Kilisenin kubbeye geçişinde kullanılan trompların merkezinde yer alan İncil yazarlarının heykel şeklindeki hayvan sembolleri üzerinde durmuştur. Kuzeydoğu trompta Yuhanna'nın sembolü kartal figürünün, güneydoğu trompta Matta'nın sembolü insan yüzünün yer aldığını belirtir. Kuzeybatı ve güneybatı tromplarda bulunan figürleri ayırt etmenin zor olduğunu ama kuzeyde olanın Markos'un sembolü aslan, güneyde olanın da Luka'nın sembolü boğa olabileceğini ifade eder. Tromplarda görülen İncil yazarlarının sembollerinin, Kral Abas dönemine, 936 yılına tarihlenen Gndevank Surp Stepanos Kilisesi'nde ve 930-953 yılları arasına tarihlenen Sanahin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde de uygulandığını kaydeder. Ayrıca bu uygulamanın Kapadokya bölgesinde El Nazar Kilisesi ve Kılıçlar Kilisesi'nde de görüldüğünü ekler. Kars Surp Arak'elots Kilisesi ile benzer olan Kümbet Kilise'nin mimarisi ve süslemelerindeki uygulamaları değerlendirildiğinde 10. yüzyıla tarihlendirilebileceğini belirtir.

---

[122] İçişleri Bakanlığı'nın yayınladığı kitapta kilisenin bulunduğu Kümbetli'nin eski adının "Ladikars" olarak verilmesi de ilginçtir (Anonim 1971: 36).

[123] Araştırmacı, daha sonraki yayınlarında "destek nişli" tanımını, Kars Surp Arak'elots Kilisesi de dahil hiçbir kilisenin plan tipi için kullanmamıştır.

Koepf 1969: 24

Araştırmacı, Kümbet Kiliseyi dört küçük eksedrası olan yapılar içinde değerlendirmiştir. Kilisenin, Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzediğini, trompların merkezinde İncil yazarlarının sembollerinin heykelleri olduğunu, 10.-11. yüzyıllar arasında yapılmış olabileceğini belirttiği yapının bugün harap olduğunu kaydetmiştir.

Marzbanian 1970: 135-137

Araştırmacı, Sarıkamış-Kars anayolu üzerinde, düz arazi üzerinde, kentten 9-10 km uzaklıkta bulunduğunu söylediği yapının tarihi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmadığını belirtmektedir[124]. Kilisenin mevcut durumu hakkında bilgi veren araştırmacı kül rengi ve sert olan kaplama taşlarının neredeyse tamamının döküldüğünü, sadece batı cephesinde, üst tarafta birkaç tane düzgün taşın görüldüğünü ifade etmektedir.

Kümbet Kilise'nin plan tipinin, 7. yüzyıla tarihlenen Haricavank'taki küçük şapele ve 10. yüzyılda inşa edilmiş Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzediğini, aralarındaki tek farkın eksedraların dıştan Kümbet Kilise'de dikdörtgen, Haricavank'ta ve Arak'elots Kilisesi'nde çokgen olduğunu belirtir. N.-M. Thierry'lerin kiliseyi 7. yüzyıla tarihlendirdiklerini oysa bu plan tipinin daha geç dönemlerde de uygulamalarına rastlandığını, bu nedenle kilisenin 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilebileceğini savunur.

Araştırmacı kilisenin 13.50 m. boyutlarında, kare, haçvari planlı ve kubbeli olduğunu ifade etmiştir. Eksedra ve tromp kemerleri üzerine oturan kasnak ve

[124] Araştırmacı, düz bir alan üzerinde bulunan kilisenin doğadaki konumunun kendisine güzel gelmediğini ve statik bir hali olduğunu belirtmiştir. Hatta kilise için "düz duvar üzerine çakılmış bir çivi gibi" der. Kilisenin çevresinde bir yerleşim ve engebeli arazi, yani etrafında doğal hareket olsaydı çok daha güzel bir manzara sergileyeceğini düşündüğünü söyler. Ancak bu düşüncesini de alışkanlığına bağlayarak taş ustaları ile mimarların eserlerini uçurumların yakınlarında ya da gidilmesi olanaksız yerlerde görmeye çok alıştığını, bu nedenle düz arazide gördüğü yapıya yabancı kaldığını da ekler (1970: s.138).

kubbenin yıkılarak kilisenin içini tümüyle doldurduğunu, mekân içinde neredeyse tek parça halinde kubbenin yarısının bulunduğunu belirtmiştir. Yapıda kullanılan kaplama taşlarının Şirak bölgesindeki diğer kiliselerin taşlarından daha sert ve farklı olduğunu, bu nedenle taş oymaların detaylarının kaba kaldığını savunmuştur. Kilisenin mevcut durumundan iç hacmi hakkında tam anlamıyla fikir sahibi olunamadığını, çünkü yıkılan kubbenin kilisenin zeminini kapladığını belirtmiştir.

Marzbanian, kilisenin tromplarının merkezinde İncil yazarların kabartma hayvan sembollerinin görüldüğünü, bunlar içinde en iyi durumdakinin Yuhanna'yı temsil eden kartal kabartması olduğunu, kartalın son derece güzel bir şekilde yontulduğunu, kanatlarının açık, sabit ve himaye eden bir konumda olduğunu belirtmiştir. Kartal motifinin arkasındaki dökülmüş taşlardan yola çıkarak yakın bir tarihte kartalın da yerinden düşebileceğini öngörmüştür[125]. Güneydoğudaki trompun merkezinde Matta'yı temsil eden insan başı kabartmasının, kartal gibi son derece aşınmış ve bozulmuş olduğunu, figürün saçlarının uzun, yüzünün orantılı yapıldığını ifade etmiştir. Markos'un sembolü aslanı ve Luka'nın sembolü boğayı birbirinden ayırt etmenin hayli güç olduğunu, dikkat çekici her iki figürün de duvar taşlarıyla çok iyi bağlandığını belirtmiştir.

Ayrıca araştırmacı, İncil yazarlarının sembollerinin tromplarda yer aldığı yakın çevredeki bir diğer örneğin Ani'deki 13. yüzyıla ait Tigran Honents Kilisesi olduğundan bahsetmiştir. Bu uygulamaların Bizans kiliselerindeki fresklerde ve dini süslemelerde klasik olduğunu kaydetmiştir.

Parsegian, 1980:

Parsegian, 10. yüzyıla tarihlediği Kümbet Kilise'yi, kare, dört yapraklı yonca planlı, serbest taşıyıcıları olmayan tür içinde değerlendirmektedir[126]. Kilisenin

[125] Nitekim 1970'li yıllarda mevcut olan kartal kabartması günümüze ulaşmamıştır.
[126] Araştırmacı plan tipini "a centrally planned domed tetraconch with no free-standing pillars" olarak tanımlar.

mimari karakterini 7. yüzyıl kiliselerine benzetmektedir. Kars Surp Arak'elots Kilisesi ile benzerlik kurduğu yapının, farklı olarak eksedralarının dıştan dikdörtgen olduğunu ve köşe odalarının bulunmadığını belirtmektedir. Kilisenin tek giriş kapısının batıda bulunduğunu, kuzeydoğu köşenin doğu duvarında da bir kapı olabileceğinden bahsetmektedir. Tromplarda İncil yazarlarının sembollerinin heykel şeklinde yapıldığından ve diğer alçak kabartma bezemelerden söz etmektedir.

Araştırmacı kilisenin 19. yüzyıl ortalarında kubbesinin ve kasnağının yıkıldığını, 1830'larda tahrip olan yapının duvarlarının ayakta olduğunu ancak taşlarının sökülmüş olması nedeniyle ne süsleme ne de kitabeye rastlandığını yazmaktadır. Kiliseyi Thierry'nin 10. yüzyıla tarihlendirdiğini, muhtemelen 930-937'den sonra Kars Surp Arak'elots Kilisesinin örnek alınarak yapılmış olabileceğini öne sürmektedir.

Sinclair 1987: 418-419, 350-352

Araştırmacı Kümbet Kilisenin muhtemelen 10. yüzyılda inşa edildiğini, plan tipi olarak Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzediğini belirtmektedir. Yapı hakkında, Thierry'nin yayınlarından aldığı çok kısa genel bilgiyi aktarmaktadır. Ancak onlardan farklı olarak, 1830'larda kilisenin bir bölümünün yıkıldığından ve boş bir köyden söz eder.

Thierry-Donabedian 1987: 544, 550

Bu yayında, Kümbet Kilise hakkında Thierry'nin daha önce yayınlanan makalelerinde yazılanlardan farklı bir şey söylenmemektedir. Kilise, Ermeni mimarisinde ilk örneklerinin 7. yüzyılda görüldüğü, kare dört yapraklı yonca plan tipi içinde değerlendirilmektedir. Bu plan tipindeki kiliselerin, Ayrarat Eyaleti sınırları içinde, Vanand kantonunda bulunduğu belirtilmektedir. Kümbet

Kilise'nin batıda yer alan tek giriş kapısındaki düzenlemenin, 11. yüzyıl başlarında karakteristik bir uygulama olduğu savunulmaktadır.

Cuneo 1988: 684, 686-688

Araştırmacı Kümbet Kilise'yi, kare çekirdekli dört yapraklı yonca plan tipinin serbest desteksiz türü içinde değerlendirmekte ve 10. yüzyıla tarihlendirmektedir.

Kévorkian, 2001: 185-186

Araştırmacı Kümbet Kilise'yi, Kars Surp Arak'elots Kilisesi ile ortak özellikler göstermesi nedeniyle 10. yüzyıla tarihlemektedir. Kars'ın güneyinde bulunan, kare, kubbeli, dört yapraklı yonca plan tipindeki kilisenin, 19. yüzyılda sadece kubbesinin yıkılmış olduğunu belirtmektedir. Gri tüf taşından yapılmış kilisenin, kaplama taşlarının sadece batı cephenin bir kısmında görülebildiğini söylemektedir. Yapı içinde sivri kemerlerin duvar payelerine oturduğunu ifade etmektedir.

4.2.2. YAPI TASVİRİ[127]

Kümbet Kilise günümüze harap halde gelebilmiştir (Levha 57b). Apsis güney duvarının alt bölümü, güneydoğu ve kuzeybatı pencere altlarındaki duvarlar yer yer, güney eksedra yarım kubbesine kadar, kasnağı ile birlikte kubbe tümüyle yıkıktır. Duvarların iç ve dış kaplamaları yerlerinden düşmüş ya da sökülmüş olduğu için yapı çok daha yıkık görünmektedir (Levha 58a-b).

[127] Kümbet Kilise'nin mevcut durumu yapının genelinde kesin ölçü alınmasını güçleştirdiği için ölçülerin çoğu yaklaşık değer olarak verilebilmektedir. Bu nedenle, plan ve yapı tanıtımından önce kilisenin mevcut durumu ele alınmıştır.

Yapının cephelerinde, genellikle duvarların üst bölümlerinde, saçak silmesi ve kasnak kaidesinde kullanılan kaplama taşlarının çok azı günümüze ulaşabilmiştir (Levha 59a). Yapı içinde, özellikle üst seviyede, cephelere göre daha fazla sayıda taş korunmuştur. Örneğin, batı eksedranın kaplama taşlarının neredeyse tamamı yerinde kalabildiği için yapının pencerelerinin formu sadece batı eksedra penceresinden tam olarak algılanabilmektedir (Levha 59b).

4.2.2.1. Plan

Kilise, dört yapraklı yonca planlıdır (çizim 16). Yapının dıştan boyutları, hem doğu-batı, hem kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 13.80 metredir[128]. Yapı, merkezde bir kenarının içten boyutu yaklaşık 7.55 metre olan kare bölüm, dik eksenlerde karenin bir kenarının üçte birinden biraz daha geniş dikdörtgen birimler ve bu birimlerden geçilen birer eksedradan ibarettir[129]. Eksedralar eşit genişlik ve derinlikte, içten yarım yuvarlak dıştan dikdörtgendir (çizim 17).

Merkezi mekân, çapraz eksenlerde trompla geçilen kasnak üzerine oturan, ancak bugün mevcut olmayan bir kubbe ile örtülüdür. Merkezi kare bölümün kuzey ve güney duvarlarında eksedraların iki yanında içten dışa doğru daralan birer dikdörtgen pencere yer alır[130]. Batı eksedranın ana ekseninde dikdörtgen bir kapı açıklığı vardır[131].

4.2.2.2. İç Tasvir

Kilisenin merkezi kare bölümünün zemini yıkılan kubbenin molozu ve toprakla dolmuştur. Eksedraların ve konikal trompların iki kademeli hafif sivri kemerleri

---

[128] Tanıtımda 2004-2007 yılları arasında kilisede yapılan çalışmalarda alınan ölçülerden yararlanılmıştır. Metin içinde yapıya ait ölçülerden önemli görülenler verilmiş, diğerleri dipnotlarda yer almıştır. Kilisenin duvar kalınlığı 1.00 metre civarındadır.
[129] Örneğin, en iyi durumda korunabilmiş batı dikdörtgen birim yaklaşık 2.57 m. genişlik, 0.96 m derinlikte, eksedra 2.04 m. genişlik, 1.00 m. derinliktedir.
[130] Pencere genişliği içte 1.10 m., dışta 0.42 m.'dir.
[131] Kapı 1.14 metre genişliktedir.

sütunceler üzerindeki yastıklara oturur. Kemerler mevcut zeminden yaklaşık 3.65 m. yüksekliktedir (Levha 60a-b).

Batı eksedranın ana ekseninde yer alan kapı yuvarlak kemerlidir (Levha 61a). Merkezi kare bölümünün, kuzey ve güney duvarlarında, eksedraların iki yanında içten dışa doğru daralan, aynı uzunluk ve genişlikte yuvarlak kemerli pencereler görülür (Levha 61b)[132]. Eksedraların ana eksenlerinde, merkezi kare bölümdeki pencerelerle aynı özelliklere sahip birer pencere yer almaktadır (Levha 62a). Ayrıca merkezi mekânın doğu duvarının kuzeyinde, alt seviyede, yuvarlak bir kemer yayına ait kalıntı ile ve bir kaplama taşı dikkat çeker (Levha 62b).

4.2.2.3. Dış Tasvir

Kilisenin cephelerinde, önde merkezi mekândan dikdörtgen şeklinde çıkıntı yapan eksedralar, arkada da kare mekanın cepheleri görülmektedir. Bütün cephelerden çokgen olduğu anlaşılan kasnak kaidesinin başlangıç seviyesi de algılanabilmektedir (Levha 63a-b;Levha 64a-b).

Batı eksedranın ana eksenindeki giriş açıklığı dikdörtgen, lento ve söveleri kademelidir (Levha 65a). Giriş açıklığının üstündeki pencere yuvarlak kemerli ve dikdörtgendir.

Ayrıca cephelerde, eksedralarla kare mekânın birleştiği köşelerde ince duvar payeleri ve başlıkları göze çarpmaktadır (Levha 65b).

[132] Dikdörtgen pencereler içte yaklaşık (kuzeybatı pencere referans alınarak) 1.10 m. dışta 0.42 m. genişlikte ve 2.25 m. uzunluğundadır.

4.2.3. MALZEME VE TEKNİK

Malzeme

Kümbet Kilise'nin iç ve dış beden duvarlarında düzgün kesilmiş krem ve beyaz tüf taşı kullanılmıştır.

Yapıda bağlayıcı olarak kullanılan gri-beyaz kireç harcı, kireç, kum (dere kumu), iri çakıl taşı, küçük ve büyük volkanik tüf taş parçaları içerir.

Duvar Tekniği

Yapıda özenle işlenmiş kesme taşlar, moloz iç dolgu üzerine kaplama olarak yerleştirilmiş, kilise sandık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Düz işlenmiş blok yüzeyine göre taşçı gönyesiyle yan kenarlar belirlenerek dört yan kenar yine taşçı tarağıyla kesilmiştir. Böylece dört yan ve önyüzleri işlenen arka yüzeyi işlenmeden bırakılan blok taşlar, örgü veya kaplama malzemesi olarak hazırlanmıştır (Levha 66a).

Kümbet Kilise'nin dış kaplama taşlarından günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Yapının cephelerinde mevcut taşlar ve harç izleri değerlendirildiğinde, beden duvarları örgüsündeki kesme taş blokların birbiri üzerine düzenli sıralar oluşturacak şekilde, ya eş yükseklikte ya da aynı sırada eş ancak sıralar arasında farklı yükseklik ölçülerinde örüldükleri saptanmıştır (Levha 66b). Örtüye doğru nispeten küçülen taş bloklarının yüksekliklerindeki özen, değişken uzunluk ölçüleri için geçerli değildir.

4.2.4. BEZEME

Kilisede, figürlü, bitkisel ve geometrik süslemelere rastlanmaktadır. Figürlü süslemeler tromplarda, bitkisel süslemeler sütunce başlıklarında, geometrik süslemeler de saçak silmesinde yer almaktadır.

4.2.4.1. Figürlü Bezeme

Yapının tromplarında, kuzeydoğudaki yerinden düşmüş üç figür bulunmaktadır. Güneydoğu trompta insan başı, güneybatı trompta aslan ile kuzeybatı trompta boğa figürü yer almaktadır. Aslan ve boğa figürleri kabartmadan çok heykel görünümündedir.

Güneydoğu tromptaki insan figürü, alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır (Levha 67a). Figür, geniş yüzlü ve uzun saçlı, pörtlek gözlü, küçük kulaklı, bıyıklı ve uzun sakallıdır.

Güneybatı tromptaki aslan figürü heykel şeklindedir (Levha 67b). Figürün başının iki yanından yeleleri aşağıya doğru sarkmıştır. Sağ gözü, tahrip olmuş, sol gözü nispeten sağlam ve ağız kısmı kırılmıştır.

Kuzeybatı tromptaki boğa figürü de aslan figürü gibi heykel şeklindedir (Levha 68a). Hayli tahrip olan boğa figürünün başının, ağız kısmına doğru sağda ve solda birer delik olduğu seçilebilmektedir.

Kuzeydoğu trompta yer alan kartal motifi günümüze ulaşmamıştır (Levha 68b). Kilisenin içinde ve çevresinde yapılan incelemede de bu figürün izine rastlamamıştır[133].

[133] Thierry (1966: pl. XXXV, fig. 8) ve Marzbanian'ın (1970: 137) kitaplarında kartal motifinden bahsedilmektedir. Hatta Thierry'nin makalesinde kartal figürünün bir resmi de yer almaktadır.

4.2.4.2. Geometri k Bezeme

Kilisenin cephelerinde, saçak seviyesinden kalan kaplama taşlarında, Surp Arak'elots Kilisesi'ndekine benzer, geometrik geçme motifi görülmektedir (Levha 69a).

Apsis cephesinde üst seviyede kalan kaplama taşlarında güneydekinin üzerinde geometrik ve bitkisel geçme motifiyle oluşturulmuş oldukça tahrip olmuş bir süsleme rozet göze çarpmaktadır (Levha 69b).

4.2.4.3. Bitkisel Bezeme

Sütuncelerin başlıklarında, uçları naos zeminine bakan ters lotus çiçekleri görülmektedir (Levha 70a). Sütuncelerin yastıkları üzerinde bulunan daha geniş ikinci yastıkların üstünde eksedralara doğru eğimli birer yarım kıvrık dal motifi yer almaktadır (Levha 70b).

5. KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin plan tipleri, iç mekan ve cephe düzenlemeleri, bezemeleri, malzeme ve duvar teknikleri araştırma sonuçlarımıza göre değerlendirilmiş, saptanabilen sorunlar eldeki veriler ışığında tartışılmış, bazıları için öneriler getirilmiş, kiliselerin Ermeni mimarisindeki yerleri, diğer kültürlerle ortak ve ayrılan yönleri konusunda görüş bildirilmiştir.

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin orijinal isimleri ve ithafları adları bilinmemektedir. Her iki kilise de dört yapraklı yonca planlıdır, ancak uygulamada bazı farklılıklar bulunur. Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbeye geçiş uygulaması, genel olarak Ermeni mimarisi içinde değerlendirildiğinde, özel bir yere sahiptir. Surp Arak'elots Kilisesi'nin kasnağında yer alan on iki figür özgündür. Ayrıca Surp Arak'elots Kilisesi'nin kuzeybatı cephede yer alan figürlü bezemesi de çok ender uygulanan bir örnek olarak karşımıza çıkar. Her iki kilisenin ortak özellik gösteren tromplarında yer alan figürler de Ermeni mimarisindeki ender uygulamalar arasındadır.

5.1. İŞLEV - ORİJİNAL İSİM - İTHAF

Dönem kaynaklarında Kars'taki yapıdan söz edilirken sadece "gatoğige" yani "katedral" sözcüğü geçer[134]. Şaşırtıcı olan, bazı araştırmacıların, herhangi bir gerekçe göstermeksizin dönem kaynaklarındaki "gatoğige" sözcüğünü gözardı ederek Kars'ta bir "kilise"den söz etmeleridir[135]. Kral Abas döneminde Kars, Ermeni Krallığı'nın başkentidir, kilise, Kral Abas tarafından yaptırılmıştır, mimari

[134] "Gatoğige", sözcüğü Türkçe'ye evrensel Hıristiyan kilisesi, şehrin ana kilisesi, payitaht kilisesi, metropol ya da episkoposluk kilisesi olarak dönüştürülebilir (Acaryan 1973: cilt 2, s. 481, süt. 2). Yapı, Ormanian (1912: c.1, böl. 741, süt. 1075), Arpee (1946: 85), Tschubinashwili (1967: 192) ve Orchanian (t.y.) tarafından "katedral" olarak tanıtılmaktadır.

[135] Strzygowski (1918: 80), Toramanian (1942: 153), Khatchatrian (1949: 20), Marzbanian (1970: 130), Khalpakhčjan (1972: 146), Cuneo (1988: 70, 686) ve Kévorkian (2001: 297) sadece "Arak'elots" adını kullanarak yapıyı tanıtmış, işlevini belirleyen "katedral" sözcüğünü kullanmamışlardır. Ayrıntılar için bkz. Yayınlar bölümü, s. 45-71.

özelliklerinin çevredeki diğer yapılardan çok daha özenli ve görkemli olmasına özen gösterilmiştir ve dönem kaynaklarında işlevinin "katedral" olduğu yazılıdır. Bu verilerden yola çıkarak Kars'taki kilisenin bir katedral işlevi taşıdığını benimsemek gerektiğini düşünüyoruz.

Dönem kaynaklarında Kars'taki katedralin ne adı, ne de kime adandığı belirtilir. Ermenice'de "Aziz Havariler" anlamına gelen "Surp Arak'elots" Ermeni araştırmacılar tarafından kullanılmış, giderek diğer araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir. Ancak, katedralin bir ithaf kitabesi yoktur, dönem kaynakları ya da yayınlarda da katedral ile bağlantılı bir aziz, ya da azize adına rastlanmamış, özetle, katedralin "Havariler"e adandığına ait bir belge bulunamamıştır.

"Arak'elots" adı, araştırmacıların kasnakta yer alan kabartmalı teknikte yapılmış on iki figürü havariler olarak tanımlamaları ve kilisenin onlara adanmış olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu görüş "Kars Havariler Kilisesi", "Kars Havariler Katedrali" ya da "Kars Katedrali" adlarının yayınlarda sık kullanılması ile de bağdaşır[136].

Orijinal Ermenice adı bilinmeyen, bölge halkının "Kümbet Kilise" diye isimlendirdiği yapıya dönem kaynaklarında rastlanmamıştır. Sadece Greenwood, Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabında Arşarunik bölgesindeki Kamrjadzor olarak geçen manastırın Kümbet Kilise olabileceğini belirtmiştir[137]. Arşarunik bölgesi, Kars'ın güneyinde, bugünkü Kağızman ve Digor ilçeleri ve civarını kapsamaktadır. Kümbet Kilise ise Kars'ın 10 km. güneybatısındadır.

Kırzıoğlu, Kamırca-zor denilen ve "Kamırca-deresi" anlamına gelen yerde bir manastır bulunduğunu, bu yerin Kağızman'ın Kötek nahiyesinde Kömürlü

---

[136] Kars Katedrali, kasnağı ve kubbenin konik külahının biçimi nedeniyle halk arasında "Kümbet Kilise" ya da "Kümbet Cami" olarak da bilinmektedir.

[137] Oxford Üniversitesi'nden Timothy Greenwood ile 8 Aralık 2004 tarihinde elektronik posta ile bağlantı kurulmuştur. Araştırmacı, Stephanos Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabının A. Malchassian tarafından 1885 yılında St. Petersburg'da yapılan Ermenice baskısının İngilizce'ye çevirisini yapmaktadır.

Köyü'nde olabileceğini düşünmektedir (1953: s. 284, dip. 156). Eprikyan ise bu adı "Kamırçatzor" (Köprü Vadisi) veya "Kamırçats Tsor" (Köprülerin Vadisi) olarak belirtmekte ve Kamırçatsor Manastırı'nın konumunun araştırması gerektiğini söylemektedir (1907: 269a-271a). Eprikyan'ın "Kamırçatzor", Kırzıoğlu'nun "Kamırca-zor" ve Greenwood'un "Kamrjadzor" diye tanımladıkları manastırın aynı manastır olduğu, çeviride bir dilden diğerine geçirilirken harflerin farklı kullanılışından kaynaklandığını biliyoruz[138].

Kümbet Kilise küçük boyutludur, etrafında günümüze ulaşabilmiş herhangi bir yapıya ait kalıntılara araştırmalarımız sırasında rastlanmamıştır, adı hiçbir dönem kaynağında geçmez[139]. Bu verilerden yola çıkarak, ne Greenwood'un "Kümbet Kilise"nin Arşarunik Bölgesi'ndeki "Kamrjadzor" manastırına ait olabileceği yorumu, ne Kırzıoğlu'nun "Kamırca-zor" manastırının konumu hakkında verdiği bilgi ne de Eprikyan'ın "Kamırçatzor" Manastırı'nın bulunduğu yer hakkındaki görüşleri, Kümbet Kilise'nin kimlik sorununa çözüm getirebilir kanısındayız.

Kars şehir merkezine çok yakın olan kilisenin kaynaklarda yer almaması birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabında Kral Abas dönemi yapılarına değinilirken, Kümbet Kilise'den bahsedilmemiş, büyük manastır kompleksleri ve şehrin ana kilisesine yer verilmiştir. Unutulmaması gereken bir konu da Kral Abas dönemi hakkında ilk bilgileri aldığımız Stephanos Asoğik Daronetsi'nin, kitabını 10. yüzyıl sonunda Katolikos Sevanlı I. Sarkis (992-1019) zamanında yazmaya başlamış olduğudur. Yani Kral Abas'ın ölümünden yaklaşık elli yıl sonra yazılmaya başlanmış bir tarih kitabında sadece önemli görülen yapılara değinilmiş olabilir.

---

[138] İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde dönem kaynağının orijinal Ermenice metinden doğrudan çevirisini yapan Sayın Vağarşag Seropyan, manastırın adının "Kamırçadzor" olduğunu belirtmiştir.

[139] Kilisenin bir manastır kompleksine ait olup olmadığı ancak yapılacak bir sondaj veya kazı ile belirlenebilir.

5.2. PLAN TİPİ

Kars Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise, merkezdeki kare mekanın köşelerinin dıştan da algılandığı dört yapraklı yonca planlıdır. Ermeni mimarisinde 7. yüzyılda uygulanan bu plan tipine, batı dillerinde yayınlanmış tipolojik araştırmalarda "kare-dört yapraklı yonca" terimi kullanılmaktadır. Bu plan tipinde merkezdeki kare bölüm, dik eksenlerde yaklaşık karenin yarısı uzunluğunda birer eksedra ile genişletilmiştir. Hem merkezdeki kare bölümün hem de eksedraların dıştan algılanması Ermeni mimarisinde ender karşılaşılan bir özelliktir.

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de, merkezde kare bölüm, bu bölümün dik eksenlerinde, genişliği karenin bir kenarının yaklaşık yarısı uzunluğunda olan birer eksedra yer alır. Surp Arak'elots Kilisesi'nde, apsis işlevi de gören doğu eksedranın iki yanında bemadan geçilen yaklaşık kare planlı, apsisli pastoforium mekanları bulunur. Her iki kilisede de eksedralar içten yarım daire planlıdır. Dıştan eksedralar Surp Arak'elots Kilisesi'nde beş cepheli, apsis ve pastaforium odaları düz duvarla sınırlandırılmış, Kümbet Kilise'de ise eksedralar dıştan dikdörtgen planlıdır. Ayrıca Kümbet Kilise'de eksedraların önünde kemerli dikdörtgen birer birim yer alır. Surp Arak'elots Kilisesi'nde batı, kuzey ve güney eksedranın eksenlerinde birer giriş bulunurken, Kümbet Kilise'de sadece batı eksedranın ekseninden bir girişi vardır.

Ermeni Krallık Dönemi'ndeki adıyla "Ararat" eyaleti sınırları içinde bulunan ve 7. yüzyıla tarihlendirilen Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, Artik Surp Sarkis Kilisesi, Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Haricavank Surp Grigor Kilisesi'nde Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise ile benzer plan tipi uygulanmıştır (Levha 71 a-b, 72 a-b).

Bu tipin ilk örneği Mastara Surp Hovhannes Kilisesi olduğu için plan "Mastara tipi" olarak da adlandırılır. Bu plan tipinde özgün olan uygulama, eksedra boyutlarının kubbe ile örtülü merkezdeki karenin kenarlarının yarısı ya da

yarısına yakın genişlikte olmaları, böylece eksedralar arasından karenin köşelerinin algılanabilmesi ile sınırlıdır. Genelde apsis işlevi gören doğu eksedranın iki yanında pastoforion odaları, diğer üç eksedrada giriş açıklıkları yer alır. Eksedralar dışa bazen üç ya da beş yüzeyli, bazen dikdörtgen planlı olarak yansır, genelde doğu eksedra iki yandaki mekanlarla birlikte düzenlenmiştir.

Surp Arak'elots Kilisesi ile Mastara'daki kilisenin plan uygulaması aynıdır. Aralarındaki fark Mastara Surp Hovhannes Kilisesi'nde batıdan tek girişin olmasıdır. Artik Surp Sarkis Kilisesi, Mastara Surp Hovhannes Kilisesi ve Surp Arak'elots Kilisesi'nden kuzey eksedrasının dıştan da yuvarlak oluşuyla ayrılmaktadır. Kümbet Kilise, eksedralar önünde yer alan dikdörtgen birimleriyle Artik Surp Sarkis Kilisesi ve Haricavank Surp Grigor Kilisesiyle benzeşmektedir. Ancak bu birimler, Artik Surp Sarkis Kilisesi ve Haricavank Surp Grigor kiliselerinde, batı eksedra ve apsis önünde geniş, kuzey ve güney eksedra önünde dardır. Voskepar Kilisesi'nin içten at nalı olan eksedraları, dıştan, Kümbet Kilise'de olduğu gibi dikdörtgendir. Kümbet Kilise eksedraların yanlarında yer alan duvar sütuncelerinin, Artik Surp Sarkis Kilisesi'nde çapları daha geniştir.

5.2.1. Ermeni Mimarisindeki Uygulamalar [140]

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de uygulanan plan tipi günümüze ulaşmış toplam altı yapıda görülmektedir. Ama dört yapraklı yonca plan, erken Hıristiyanlık Dönemi'nden Ortaçağ sonlarına kadar sıkça uygulanmıştır.

---

[140] Ermeni mimarisinde dört yapraklı yonca plan tipinin uygulamaları için bkz. M.F. Brosset, 1860; M.F. Brosset, 1874-1876; W. Bachmann, 1913; J. Strzygowski, 1918; J. Baltrušaitis, 1929; T. Toramanian, c.I, 1942, c.II, 1948; A. Khatchatrian, 1948-1949; B.M. Arutionian, - S.A. Sapharin, 1951; N.M. Tokarski, 1961; G.N. Tschubınaswili (Çubinaşvili), 1967; E. Utudjian, 1967; E. Utudjian, 1968; J. Carswell, 1968; H. Koepf, 1969; H. Marzbanian, 1970; E. Neubauer, 1970; S. Mnac'akanyan, 1971; A. Kehyaian, 1972; K. Gombos, 1972-1973; F. Gondolfo, 1973; L. Cone, 1974; H. Kalayan, 1975; A. Berkian 1976; S. Der Nersessian, 1978; J. M. Thierry, 1978; J. M. Thierry, 1980; V.L. Parsegian (Ed.), 1980-1990; B. Brentjes, -S. Mnazakanjan-N. Stepanjan, 1982; U. Bock, 1983; M. Hasrat'yan, 1983; J. M. Thierry, -P. Donabedian, 1987; P. Cuneo, 1988; J.G. Davies, 1991; J. M. Thierry, 1993; S.P. Cowe, 2001; R. Kevorkian (Ed.), 2001; C. Maranci, 2001; P. Donabedian, 2007, s. 29-60; A. Kazaryan, 2007.

Ermeni ve Gürcü mimarisinde 5. yüzyıldan itibaren görülen dört yapraklı yonca plan tipi, 7. yüzyılla beraber zengin çeşitlemeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Ermeni mimarisinde uygulanan dört yapraklı yonca plan tipinin çeşitlemeleri araştırmacılara göre farklı başlıklar altında incelenmiş, en kapsamlı tipoloji de Cuneo tarafından 1988 yılında yapılmıştır. Temelde bu plan tipini 'basit' ve 'karma' diye iki gruba ayırmak mümkündür. Her iki grup da kendi içinde alt gruplara ayrılmaktadır. Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise eksedraların dıştan algılandığı karma tipin örnekleri içinde yer alır.

Ermeni mimarisinde dört yapraklı yonca plan tipinin sık uygulanışı, kimi araştırmacılar tarafından, Surp Krikor Lusavoriç'in vizyonu ile açıklanmıştır. Ermeni kiliselerinin ilki sayılan, Vağarşabat'ta inşa edilen, Eçmiyadzin Katedrali (5.-7. yüzyıl) bu vizyonla ilişkilendirilmiştir.

Ermeni mimarisinde, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin planı olan, merkezdeki kare mekanın köşelerinin dıştan da algılandığı dört yapraklı yonca tipinin iki farklı uygulaması daha görülür. Biri merkezdeki kare alanı örten kubbenin dört serbest destekle taşındığı tip, diğeri Ermeni mimarisinde "Hripsime tipi", Gürcü mimarisinde "Cvari tipi" de denilen çapraz eksenlerde, eksedralar arasına nişlerin yerleştirilmesi ile oluşturulan plan tipidir. Bu türlerden ilkinde plan dıştan algılanırken ikinci türde planın dıştan algılandığı örneklerin sayısı azdır.

Eçmiyadzin Katedrali (5.-7. yüzyıl) ile Bagaran Surp Hovhannes Katedrali (624-631) dört yapraklı yonca plan tipinin serbest destekli türü içinde değerlendirilir. Vahan Mamigonian (480-510) tarafından 484-485 yılları arasında Vağarşabat'ta inşa ettirilen Eçmiyadzin Katedrali'nde yapılan kazılar, katedralin orijinal planına uygun olarak 7. yüzyılda Katolikos Komitas (615-628) ve Katolikos III. Nerses (641-661) tarafından restore edildiğini göstermiştir (Der Nersessian 1978: 33, 39). Eçmiyadzin Katedrali, merkezde kare bölüm, dik eksenlerde karenin bir kenarının üçte biri uzunluğunda birer eksedra ile genişletilmiştir. İçte batı, kuzey ve güney eksedralar at nalı şeklinde, dıştan beş cepheli, apsis içte yarım daire,

dıştan pastaforium odalarıyla birlikte düz duvarla sınırlandırılmıştır. Bagaran Surp Hovhannes Katedrali'nde merkezdeki kare bölüme açılan eksedraların genişliği, kare kenarlarının yarısı uzunluğundadır. Bu yapıda eksedralar içten yarım daire dıştan beş cephelidir.

Dört yapraklı yonca planlı yapılardan köşe nişli tipte olan, Surp Hripsime Kilisesi (618), Garnahovit Surp Gevorg Kilisesi (7. yüzyıl), Sisian (Siunik Manastırı) Surp Hovhannes Kilisesi (675), Arcuaber Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl), Targmançats Kilisesi (7. yüzyıl), Antikatolikos Hovhannes tarafından 590-611 yılları arasında yaptırılan Avan Katedrali/Surp Hovhannes Katedrali, K'olatakivank (9.-10. yüzyıl), Aramus (730), ve Varaga Vank/Yedikilise Manastırı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin (10. yüzyıl sonu) planı dıştan algılanmazken, bu tipteki Soradir Surp Eçmiadzin Kilisesi (6.-7. yüzyıl), Mokhrenes Okhte Drnevank (6.-7. yüzyıl), Sarakop Surp Asdvadzadzin Kilisesi (6.-7. yüzyıl) ve Ahtamar Surp Khaç Kilisesi'nde (915-921) içteki plan dışa yansır.

Vağarşabat'ta bulunan Surp Hripsime Kilisesi, Katolikos Komitas (615-628) tarafından 618 yılında inşa ettirilmiştir (Nersessian 1979: 39). Kilisenin merkezdeki kare bölümünün dik eksenlerinde yer alan eksedralar, karenin bir kenarının yarısı genişliğindedir. Apsis ve batı eksedra önünde geniş, kuzey ve güney eksedra önünde dar birer dikdörtgen birim bulunur. Merkezi karenin çapraz eksenlerinde dörtte üç daire şeklinde birer niş yer alır.

Planın dıştan algılanmadığı diğer yapılardan, Garnahovit Surp Gevorg Kilisesi (7. yüzyıl), Sisian (Siunik Manastırı) Surp Hovhannes Kilisesi (675), Arcuaber Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl) ve K'olatakivank Kilisesi (9.-10. yüzyıl), Hripsime Kilisesi ile aynı plan özelliklerine sahiptir. Targmançats Kilisesi (7. yüzyıl) bu plandan, batıda odaların bulunmayışıyla ayrılır. Ama tümünün cephelerinde yırtmaç şeklinde ikişer üçgen niş yer alır. Avan Katedrali/Surp Hovhannes Katedrali (6.-7. yüzyıl) pastaforium ve batı odalarının yuvarlak formuyla bu plan tipi içinde özel bir yere sahiptir. Avan Katedrali, Aramus (730)

ve Varaga Vank/Yedikilise Manastırı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin (10. yüzyıl sonu) cephelerinde üçgen nişler yer almaz.

Surp Hripsime tipi içinde değerlendirilen ancak kendine has özellikleri olan yapılardan, Kral I. Gagik Ardzruni tarafından 915-921 yılları arasında Van, Ahtamar Adası'da yaptırılan Surp Khaç Kilisesi'nin (915-921) apsisi düz duvarla sınırlandırılmıştır. Batı eksedrası dıştan dikdörtgen, kuzey ve güney eksedralar ve köşe nişleri dıştan üç cephelidir. Soradir Surp Eçmiadzin Kilisesi'nin (6.-7. yüzyıl, rest. 17. yüzyıl) Ahtamar Kilisesi'nden tek farkı içten yarım daire olan eksedralardan kuzey ve güneydekinin dıştan beş cepheli, köşe nişlerinden sadece batıdakilerin üç cepheli oluşudur. Her iki yapının da batı odaları yoktur ve batı eksedradan birer girişleri bulunur.

Mokhrenes Okhte Drnevank (6.-7. yüzyıl) ve Sarakop Surp Asdvadzadzin Kilisesi (6.-7. yüzyıl) Surp Hripsime tipi içinde değerlendirilse de uygulamalarda özel düzenlemeye sahiptirler. Drnevank Kilisesi'nde merkezdeki kare dik eksenlerde birer eksedra, çapraz eksenlerde birer niş ile genişletilmiştir. Hem eksedralar hem de nişler içten at nalı, dıştan yarım daire şeklindedir. Sarakop Surp Asdvadzadzin Kilisesinde merkezi karenin çapraz eksenlerinde sadece batıda niş yer alır. Bu nişler duvar içine doğru sivri üçgen şeklinde daralır ve dıştan da sivri üç cepheli olarak görülür. Pastaforium odalarına geçiş merkezdeki kare mekandan, apsisin yanlarından sağlanmaktadır. Bu özelliğiyle de Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzemektedir.

Erken dönemde yaygın uygulanan basit diyebileceğimiz tipte, kare merkezi mekan dört yönde eksedralarla genişletilmiştir. Bu plan tipinde eksedraların dıştan algılandığı uygulamaların örneklerine ender rastlanır.

Basit dört yapraklı yonca plan tipinin alt başlıkları içinde incelenen yapılar, apsislerine, planın dıştan algılanıp algılanmamasına, cephelerde üçgen nişlerin bulunup bulunmamasına, pastaforium odalarının olup olmaması gibi birçok veri değerlendirilerek tanımlanmıştır. Basit tipin uygulamalarında, genel olarak,

merkezde kare bölüm, dik eksenlerinde karenin bir kenarı genişliğinde birer eksedra yer alır. Bu plan tipinde eksedralar, birkaç yapı hariç, dıştan algılanmaz. Dıştan planı algılanan dört yapraklı yonca tipi yapılardan Moro Dzor Vank'ın Surp Asdvadzadzin Kilisesi (5. yüzyıl civarı, 7. yüzyıl? rest. 12.-13. yüzyıl) ve 9.-10. yüzyıllar arasına tarihlenen Sevan gölü yakınlarındaki Hayravank'ta eksedralar içten ve dıştan yuvarlaktır. Sarağbyur/Söğütlü Hogevank Kilisesi'nde (7. yüzyıl) eksedralar dıştan üç cepheli, Arzni Surp Kiriaki Kilisesi'nde (6. yüzyıl) ise yapının tamamı dıştan sekizgendir.

Basit dört yapraklı yonca planın eksedraları dıştan dikdörtgen algılanan yapılar, Mankanots (Oşakan) Surp Sion Kilisesi (7. yüzyıl), Dzağkaşen Kilisesi, Parpi Targmançatsvank (Tarkmançats) Kilisesi (7. yüzyıl) ve Soğagavank Kilisesi'dir. Bu yapılardan Surp Sion Kilisesi ve Dzağkaşen Kilisesi'nde eksedralar doğrudan merkezi bölüme açılırken, Parpi Kilisesi ve Soğagavank Kilisesi'nde eksedralar önünde kemerli dikdörtgen birer birim yer alır. Her iki yapı da bu özellikleriyle Kümbet Kilise ile benzeşir. Parpi Kilisesi'nde eksedraların her iki yanında köşe sütunceleri bulunur. Bu özellik Kümbet Kilise'de de karşımıza çıkar. Bu tip içinde yer alan Zarnca/Zarnja/Zarinch Surp Khaç Kilisesi'nin (7.-9. yüzyıl, rest. 10.-11. yüzyıl civarı?) apsisinin güney duvarında bulunan kapı ile geçilen, güneye doğru dikdörtgen uzayan diakonikonu vardır. Bu nedenle dıştan güney eksedra duvarı doğuya doğru düz devam eder. Eksedraları dıştan yuvarlak ya da dikdörtgen olan yukarıda bahsedilen kiliselerin tamamının tek girişleri batıdandır.

Dört yapraklı yonca plan tipinin basit çeşitlemesi içinde değerlendirilen, pastaforium odalı ve apsisi dıştan düz duvarlı olan Kars- Digor'daki Agrak/Ekrek Surp Stephanos Nakhavkay Kilisesi (7. yüzyıl) günümüze ulaşmış tek örnektir. Yapının kuzey, batı ve güney eksedrası içten yarım daire dıştan üç cephelidir. Bu yapıda da Parpi Kilisesi ve Kümbet Kilise'de olduğu gibi, içte, eksedraların yanlarında birer sütunce yer alır. Merkezi kare bölüm tromp geçişli kubbe ile örtülüdür. Kuzey eksedra ve güney eksedranın doğu duvarlarında bulunan birer

kapı ile eşkenar dörtgen pastaforium odalarına geçilir. Düz duvarlı olan doğu cephede, apsis, üç cepheli olarak hafifçe belirginleştirilmiştir.

Basit dört yapraklı yonca plan tipi içinde değerlendirilen, planı dıştan algılanmayan yapılar içinde, Hayrapetivank/Akgül (Akkul) Kilise (12.-15. yüzyıl), Butatsvank/Butac'vank Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl civarı ?-9.-10. yüzyıl civarı?), Vanevan Surp Grigor Kilisesi (903), Cağatskar Doğu Kilisesi, Ani İçkale Kilisesi (10. yüzyıl), Van Gölü'nün güneyindeki, Çatak'a 11 km. mesafedeki Sortkin Surp Tikin Kilisesi (7. yüzyıl ya da 10.-11. yüzyıl), Gndevank Surp Stephanos Kilisesi (936, rest. 17. yüzyıl), Xckonk/ Khts'konk/Beşkilise Surp Sarkis Kilisesi (11. yüzyıl) ve Ani Surp Arak'elots Kilisesi (1031) dıştan dikdörtgen, Garni Surp Sion Kilisesi (7. yüzyıl), Marmaşen Manastırı Tetrakonch Kilise (10.-11. yüzyıl), Xckonk/Khts'konk/Beşkilise Surp Asdvadzadzin Kilisesi (10.-11. yüzyıl), Sanahin Surp Asdvadzadzin Kilisesi (934) ise dıştan yuvarlaktır.

Dıştan dikdörtgen olan, Van Gölü'nün güneyindeki Hayrapetivank Kilisesi'nde apsis ve batı eksedra atnalı şeklinde, kuzey eksedra ve güney eksedra yarım daire planlıdır. Batıdan tek girişi vardır. Butatsvank Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile Vanevan Surp Grigor Kilisesi, kuzey ve güney eksedraların doğu duvarlarındaki kapı ile geçilen pastaforium odalarına sahiptir. Aynı şekilde düzenlemeye sahip Ani İçkale Kilisesi'nin batı duvarı üç cephelidir, hem batı hem de doğu cephesinde iki üçgen niş yer alır. Calac'k'ar Doğu Kilisesi, atnalı şeklindeki apsisin kuzey duvarındaki kapıyla geçilen prothesis mekanı, güney eksedranın doğu duvarındaki kapıyla geçilen diakonikon mekanı ve batı eksedraya birer koridorla açılan iki odayla ilginç bir düzenlemeye sahiptir. Vanevan Surp Grigor Kilisesi ile aynı düzenlemeye sahip Gndevank Surp Stephanos Kilisesi'nin farklı olarak cephelerinde ikişer üçgen niş yer alır. Yine bu plan tipinde değerlendirilen Sortkin Surp Tikin Kilisesi'nin içten yarım daire dıştan dikdörtgen olan eksedraları dıştan algılanmaktadır. Ayrıca bu yapının diğerlerinden bir farkı da sadece prothesis mekanına sahip olmasıdır. Kuzey

eksedranın doğu duvarındaki kapıyla geçilen prothesis mekanı kare planlı ve kubbe ile örtülüdür.

Basit dört yapraklı yonca planlı yapılar içinde en özel yere sahip kuşkusuz Ani Surp Arak'elots Kilisesi'dir. Merkezdeki kare bölüme iki kademeli dikdörtgen birimle açılan eksedralardan kuzey ve güneydekinin doğu duvarlarında bulunan birer kapıyla pastaforium odalarına, batı eksedranın kuzey ve güney duvarında bulunan birer kapıyla da batı odalara geçilmektedir. Hem pastaforium odaları hem de batı odalar kare planlı ve Sortkin Surp Tikin Kilisesi'ndeki gibi kubbeyle örtülüdür. Dıştan dikdörtgen olan kilisenin her cephesinde ikişer üçgen niş bulunur. Aynı tipteki Khts'konk/Beşkilise Surp Sarkis Kilisesi dıştan dikdörtgen plana sahiptir. Ancak farklı olarak pastaforium odaları ve batı odalar tonoz ile örtülüdür.

Dıştan daire içten dört yapraklı yonca planlı yapıların dördü de kademeli yuvarlak podyum üstünde yükselmektedir. Batıdan tek girişi olan Sanahin Kilisesi'nin cepheleri üçgen nişlerle hareketlendirilmiştir. Kilisenin pastaforium odaları yoktur. Garni Surp Sion Kilisesi'nde eksedralar önünde dikdörtgen birer birim yer alır. Apsisin önündeki bemanın kuzey ve güney duvarındaki birer kapı ile kare planlı pastaforium odalarına geçilir. Ayrıca kuzey ve güney eksedraları batı duvarlarındaki birer kapıyla batı odalara açılır. Hem pastaforium odalarına hem de batı odalara geçiş uygulaması özgüdür. Kilisenin batı ve kuzeyden birer girişi bulunur. Marmaşen Manastırı ve Khts'konk/Beşkilise Surp Asdvadzadzin Kilisesi aynı özelliklere sahiptir. Her ikisinde de pastaforium odaları kuzey ve güney eksedraya, batı odalar da batı eksedraya açılmaktadır. Tek farkları Marmaşen 'de giriş batıda iken Beşkilise'de kuzeydendir.

Dört yapraklı yonca plan tipi içinde, Katolikos III. Nerses (641-661) tarafından yaptırılan Zvartnots Surp Grigor Kilisesi (Karkabi 2001: 163) ve I. Gagik tarafından Ani'de yaptırılan Surp Grigor (Gagik) Kilisesi (1001-1005) Ermeni mimarisi içinde özel bir yere sahiptir. Bu yapılarda, bir daire içinde sütunlarla oluşturulmuş dört yapraklı yonca plan görülür. Zvartnots'ta apsis sütunlarla değil

duvarlarla oluşturulmuştur. Her iki yapının merkezi kare bölümünü örten kubbe büyük payeler ve bu payelere bitişik sütunlar üzerine oturmaktadır.

5.2.2. Gürcü Mimarisindeki Uygulamalar [141]

Gürcü Mimarisinde, dört yapraklı yonca plan, Ermeni mimarisinde olduğu gibi "basit" ve karma" diye iki ana gruba ve kendi içinde alt gruplara ayrılarak incelenir.

Manglisi Kilisesi (5. yüzyıl/1014-1027), Dzveli Gavazi (5.-6. yüzyıl), Muhlacı Kilise (t.y.), Suhbeçi Kilise (5.-6. yüzyıl), Bana Kilisesi (t.y.) ve Kineposi Kilisesi (9.-10. yüzyıl) her yapının kendine has özellikleri dışında basit dört yapraklı yonca planın Gürcü mimarisinde uygulandığı örnekleridir.

Manglisi Kilisesi'nde, merkezdeki kare mekan dik eksenlerde yarım daire planlı birer eksedra ile genişletilmiştir. Batı eksedraya açılan odalar ile apsis işlevi gören doğu eksedraya açılan pastaforium odaları, eksedralar arasına enlemesine yerleştirilmiştir. Böylece yapı dıştan bir sekizgen olarak algılanır, bu özelliği ile de Arzni Surp Kiriaki Kilisesi (6. yüzyıl) ile benzeşir.

Dzveli Gavazi Kilisesi, eksedralarının içten ve dıştan at nalı şeklinde olması ile uygulamada farklılık gösterir. Ayrıca kilisenin güney eksedrasına açılan bir diakonikon mekanı vardır ve güneydoğu mekan düz duvarla sınırlandırılmıştır. Dzveli Gavazi Kilisesinin eksedralarının atnalı şeklinde olması, Mokhrenes Okhte Drnevank (6.-7. yüzyıl) kilisesi ile benzeşir ama Drnevank'ta çapraz eksenlerde nişler yer alır, ayrıca eksedralar dıştan yarım daire olarak algılanır.

---

[141] Gürcü mimarisindeki dört yapraklı yonca planlı yapılar için bkz. M. F. Brousset, 1851; J. Baltrušaitis, 1929; J. Baltrušaitis, 1936: 178-180; G. N. Tschubinashwili 1959: 716-728; A. Alpago-Novello, -V. Beridze- J. Lafontane-Dosogno, 1980; U. Bock 1988; M. Kadiroğlu, 1991; W. Djobadze, 1992; M. Kadiroğlu, 1997, s. 731-733; M. Kadiroğlu-Leube, 1998, s. 97-125; M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar, 2000, s. 81-94; M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar, 2002, s. 93-100; M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar- F. Bayram-B. İşler, 2003, s. 29-40; M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar- F. Bayram-B. İşler, 2004, s. 1-16; F. Bayram, 2005; F. Bayram, 2007, s. 61-88.

Hem Manglisi Kilisesi hem de Dzveli Gavazi Kilisesinde bulunan köşe sütunceleri, Kars- Digor'daki Agrak/Ekrek Surp Stephanos Nakhavkay Kilisesi (7. yüzyıl) ve Parpi Targmanchatsvank (Tarkmançats) Kilisesi (7. yüzyıl) ile benzeşir.

Artvin, Yusufeli'nde bulunan Muhlacı Kilise'de merkezdeki kare mekan dört yönde yarım daire eksedralarla genişletilmiş, kuzey eksedradaki bir açıklıkla prothesise geçiş sağlanmıştır. Yapının tek girişi güneydendir. Batı ve güney eksedra dıştan dikdörtgen, apsis ve kuzey eksedra düz duvarla sınırlandırılmıştır. Yine Artvin, Yusufeli'nde bulunan Suhbeçi Kilisesi içten yarım daire olan kuzey, güney ve doğu dıştan da yarım daire algılanırken, batı eksedra önünde yer alan narteks nedeniyle dışa dikdörtgen olarak yansır. Suhbeçi Kilisesi, Sevan yakınlarındaki Hayravank Kilisesi'ne (10. yüzyıl) eksedraların dıştan da yuvarlak oluşuyla benzer. Erzurum, Oltu ilçesi, Elmadüzü Köyü'nde bulunan Kineposi Kilisesi, apsis önünde yer alan dikdörtgen beması ile farklı bir düzenlemeye sahiptir. Ama merkezi kare bölüme dik eksenlerde açılan yarım daire eksedraların, dıştan batı eksedranın dikdörtgen oluşu kuzey ve güney eksedraların düz duvarla sınırlanmış olması ve pastaforium odalarıyla Butatsvank Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl civarı ?-9.-10. yüzyıl civarı?) ile benzeşir. Aralarındaki tek fark Kineposi Kilisesi'nde apsisin dıştan beş cepheli oluşudur.

Gürcü mimarisinde, "karma tipi" içinde, "Cvari tipi", serbest destekli tip ve rotond içinde dört yapraklı yonca çeşitlemeleri görülür. Gürcü mimarisinde "Cvari tipi" diye adlandırılan plan tipinde aynı "Hripsime tipi"nde olduğu gibi merkezdeki kare mekanın çapraz eksenlerinde köşe nişleri yer alır. Bu plan tipi, Ninotsminda (6. yüzyıl), Mcheta Cvari/Jvari (586-587/604-605), Dzveli Şuamta (5.-7. yüzyıl), Ateni Sioni (7. yüzyıl), Martvili (7. yüzyıl) ve Kvetera (10. yüzyıl) kiliseleri ile Gürcü mimarisinde karşımıza çıkar.

Cvari tipi içinde değerlendirilen Ninotsminda Kilisesi, özgün düzenlemeye sahiptir. Merkezdeki kare mekana dik eksenlerde açılan eksedraların önünde dikdörtgen birer birim yer alır. Karenin çapraz köşelerindeki nişler eksedralar

arasına enlemesine yerleştirilmiş, iki uçtan apsidollerle sonlanmıştır. Apsis dıştan beş cepheli, kuzey, güney, batı eksedra ile köşe nişleri dıştan yarım dairedir.

Cvari/Jvari Kilisesi, Dzveli Şuamta Kilisesi, Ateni Sioni Kilisesi ve Martvili Kilisesi Hripsime Kilisesi ile aynı plan tipi özelliklerine sahiptir. Bu plan tipi içinde değerlendirilen Kvetera Kilisesi (10. yüzyıl) planın tamamen dıştan algılanmasıyla diğerlerinden ayrılır. Kare değil daire planlı merkezi mekana dört yönde yarım daire eksedralar, çapraz eksenlerde dörtte üç daire köşe nişleri açılmaktadır. Eksedralar önünde iki kademeli dikdörtgen birimler yer alır. Dıştan eksedralar beş cepheli, köşe nişleri yarım dairedir. Kvetera Kilisesi dört yapraklı yonca planın uygulanış şekli bakımından bu plan tipi içinde ender rastlanan bir örnektir.

Caxmus Kilisesi, Cvari tipi içinde değerlendirilse de uygulamalarda özel düzenlemeye sahiptir. Bu kilisede de daire planlı merkezi mekan dik eksenlerde yarım daire eksedralara, çapraz eksenlerde dörtte üç daire nişlere açılır. Nişlerden geçilen köşe odaları uçları düzleştirilmiş üçgen şeklindedir. Eksedralar dıştan üç cepheli, nişler beş cepheli olarak görülür.

Dört yapraklı yonca plan tipinin dört serbest destekli çeşitlemesi içinde günümüze gelemeyen Bobosgiri Kilisesi tek örnektir. Erzurum, Şenkaya İlçesi, Zümrütköy'de bulunan yapı, Bagaran Surp Hovhannes Kilisesi (7. yüzyıl) ile plan tipinin uygulanışı bakımından benzeşir. İki yapı arasındaki fark, Bobosgiri'de apsis önünde yer alan dikdörtgen bema ve eksedraların dıştan dikdörtgen algılanmasıdır.

Rotond içinde dört yapraklı yonca planın Gürcü mimarisinde uygulandığı tek örnek Erzurum, Oltu İlçesi, Penek Köyü'ndeki Bana Katedrali'dir (10. yüzyıl ilk yarısı). Yapı dıştan rotond, içten merkezdeki kare mekanın dik eksenlerinde sütunlarla oluşturulmuş dört yapraklı yonca plana sahiptir. İçteki dört yapraklı yonca plan ile rotond arasında dehliz bulunur. Plan tipi uygulaması ile Zvartnots

Surp Grigor Kilisesi (645-660) ve Ani Gagik Kilisesi (1001-1005) ile benzer özellik taşır. Her üç yapı da Suriye'deki 4.-5. yüzyıl, Antakya'daki 5. yüzyıl dört yapraklı yonca planlı yapılarla benzer uygulamaya sahiptir.

5.2.3. Köken, İlk Uygulamalar ve Dağılım[142]

Mécérian, Romalılarda saray hamamları ve mausoleumlarda üç ya da dört yapraklı yonca plan tipinin kullanıldığını ifade etmektedir (1965: 363-373). Strzygowski, günümüz araştırmacıları tarafından hala tartışılıyor olsa da, dört yapraklı yonca plan tipinin kökeninin Orta Asya'da aranması gerektiğini savunur (1918: 81).

Dört yapraklı yonca plan tipi, 4. yüzyıldan itibaren, İtalya'da Milano San Lorenzo Kilisesi, Canosa San Leucio Kilisesi, Atina Hadrian Kütüphanesi, Perustica yakınlarındaki Cervena Carkva Kilisesi (Kızıl Kilise) ile Batı'da, Suriye'deki Apamea (Aphamia), Bosra Katedrali, Halep (Aleppo/Beroi) el-Halaviya Medresesi Camisi/Yılan Camisi, Rusafa (Sergiopolis) Katedrali ile Doğu'da, Perge, Kızkalesi (Korykos) Kilisesi, Antakya Samandağı (Seleucia Pieria), Priene ve Diyarbakır (Amida) Meryem Kilisesi ve Azerbaycan Liakit Kilisesi'nde görmek mümkündür.

İtalya Milano San Lorenzo Kilisesi (4. yüzyılın ikinci yarısı), Atina Hadrian Kütüphanesi (5. yüzyıl), Perustica yakınlarındaki Cervena Carkva Kilisesi/Kızıl Kilise (500 civarı), Canosa San Leucio Kilisesi (6. yüzyılın ikinci yarısı), Apamea (5. yüzyıl sonu), Halep Yılan Cami (500 civarı), Bosra Katedrali (512), Rusafa Katedrali (6. yüzyılın ilk yarısı) ve Azerbaycan Liakit Kilisesi'nde (7. yüzyıl), farklı uygulamalarla, dehlizli, serbest destekli dört yapraklı yonca plan tipi görülür.

---

[142] Dört yapraklı yonca plan tipinin kökeni, Suriye, Balkanlar, Anadolu ve diğer bölgelerdeki erken örnekleri için bkz. T. Wiegand, -H. Schrader, 1904; C. Gurlitt, 1912; F. W. Hasluck, 1926; A. Choisy, 1943; S. Eyice, 1965; W. E. Kleinbauer, 1967; W. E. Kleinbauer, 1973; A. M. Mansel, 1978; A. Alpago-Novello-V. Beridze- J. Lafontane-Dosogno. 1980; H. Buchwald, 1984; D. Yıldız, 1986; N. Çorağan, 1989.

San Lorenzo Kilisesi'nde merkezdeki kare mekan dört yönde karenin bir kenarının yarısı genişliğinde, sütunlarla oluşturulmuş eksedralara açılmaktadır. Atina, Apamea, Halep, Rusafa, Bosra'daki yapılarda da eksedralar sütunlarla şekillenmiştir ancak Atina, Apamea ve Rusafa'da aynı zamanda apsis işlevi gören doğu eksedra duvarla sınırlandırılmıştır. San Lorenzo Kilisesi, Atina ve Apamea'da eksedralar dışa da yarım daire olarak yansırken, Perusitica'da kuzey ve güney duvarların tamamı ve apsis yarım daire olarak görülür. Bosra'da apsis beş cepheli olarak dışa yansırken diğer bölümler düz duvarla sınırlandırılmıştır. Liakit Kilisesi'nde içte sütunlarla oluşturulmuş dört yapraklı yonca plan dışa rotond olarak yansıtılmıştır. Yapıların tümünde merkezdeki dört yapraklı yonca ile dış duvarlar arasında dehliz yer alır. Atina'daki yapıda dehliz apsis tarafında, yani doğuda kesintiye uğrar.

Atina eski agoranın güneydoğu köşesine yerleştirilmiş 11. yüzyıla ait Aziz Havariler Kilisesinin orijinal planı da kare, dört yapraklı tiptedir. Batı eksedrası dikdörtgen bir narteksle çevrilidir. Bu kilisenin çağdaşı Peloponnese'in kuzeybatısında Manolada'daki Palaiopanagia kilisesidir (Frantz 1957).

Anadolu'daki dört yapraklı yonca plan tipinin erken uygulamalarından Antakya Samandağı'ndaki kilise, Diyarbakır Meryem Kilisesi ve Kızkalesi (Krykos) Kilisesi'nde Suriye'deki yapılarla yakın benzerlik görülür.

Antakya-Samandağı (Seleucia Pieria) Mağaracık'ta bulunan dehlizli, dört yapraklı yonca planlı yapı, 1939 yılında William A. Champell tarafından kısmen kazılarak ana hatlarıyla ortaya çıkarılmıştır. Champell martirium olarak bilinen yapının zemin mozaikleri, kaplamalar, başlıklar ve merkezdeki bema ile kilise olduğuna şüphe bulunmadığını ifade eder (Kleinbauer 1973: 91-95)[143]. Diyarbakır'daki Meryem Kilisesi (638-640), Kızkalesi Kilisesi (6. yüzyıl ortaları) ve Samandağı Kilisesi, Suriye'deki erken döneme ait Rusefa, Halep ve Apamea'daki örneklerde olduğu gibi serbest destekli dört yapraklı yonca

[143] Kleinbauer, Antakya'nın ilk kez 459 yılında metropolis olarak anıldığını, kilisenin de bu tarihten sonra inşa edildiği düşünmektedir (1973: 94). Der Nersessian, kilisenin bölgede 526 yılında meydana gelen depremden önce yapılmış olabileceğini savunur (1978: 43).

plandan oluşmaktadır. Ortadaki kare mekan ve ona dik eksenlerde açılan yarım daire eksedralar sütunlarla oluşturulmuştur. Her iki kilisenin de eksedralarının, batı eksedra hariç, dıştan da yarım daire olarak algılanması Apamea'daki uygulamayla aynıdır.

Dört yapraklı yonca planın Anadolu'daki diğer uygulamalarında, tarihi bilinmeyen (Kleinbauer 1967: 122-124), ama Buchwald (1984: 204) tarafından Konstantin öncesi döneme ait bir kilise olduğu düşünülen Perge'deki yapı, basit dört yapraklı yonca planlıdır. Merkezdeki kare bölüme dört yönde açılan birer eksedra, içten ve dıştan yarım daire olarak algılanır. Apsis önünde dikdörtgen bemanın yer almasıyla, Gürcü mimarisi örneklerinde Kineposi Kilisesi'ne, eksedraların dıştan yarım daire olarak dışa yansımasıyla da Suhbeçi Kilisesi (5.-6. yüzyıl) ve Hayravank (10. yüzyıl) ile benzeşir.

Edirne Sinaitikon Kilisesi (4.-12. yüzyıl), basit dört yapraklı yonca planlıdır (Gurlitt 1912: 37; Hasluck 1926: 152; Eyice 1965: 73-74). Dıştan sekizgen olan yapı, Arzni Surp Kiriaki (6. yüzyıl) ve Manglisi Kilisesi (5. yüzyıl) ile aynıdır

Antalya, Side'nin doğu nekropolünde yer alan ve 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen mausoleum (Mansel 1978: 318-324), planın dışa yansımadığı, basit dört yapraklı yonca tipindedir. Merkezdeki kareye dik eksenlerde açılan yarım daire eksedraların içinde ikişer yarım daire niş yer alır. Kuzey, güney ve doğu eksedradaki yarım daire nişler arasında dikdörtgen birer niş daha yerleştirilmiştir.

Side Piskoposluk Bazilikası ve Saray kompleksi içinde bulunan, 5.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen vaftizhane de (Mansel 1978: 268-269, 271-273) dört yapraklı yonca planlıdır. Merkezdeki kare mekan, dik eksenlerde karenin üçte biri genişliğinde yarım daire eksedralarla genişletilmiştir. Vaftizhanenin sadece apsisi dışa dikdörtgen yansır, diğer bölümler yapılarla çevrilidir.

Aydın, Didim'deki Priene Antik kentindeki tarihi bilinmeyen kilise (Wiegand-Schrader 1904: 846), basit dört yapraklı yonca plan tipindedir. Kilisenin kuzey

ve güney eksedralarının yarısından itibaren doğu bölümü günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmış kısmından da eksedraların dıştan düz duvarla sınırlandırıldığı görülür.

Kayseri'nin Yahyalı ilçesine bağlı Çamlıca Köyü'ndeki tarihi bilinmeyen bir kilise (Yıldız 1986: 16-17), basit dört yapraklı yonca planın dıştan algılandığı tiptedir. Merkezdeki kare bölüme açılan eksedralardan doğu ve batıdakiler daha derin tutulmuştur. Yapının eksedraları dışa yarım daire olarak yansır.

Edirne'deki yüzyıla tarihlenen Aya Sofya Kilisesi (Choisy 1943: 37; Kleinbauer 1967: 117-120), basit dört yapraklı yonca planlıdır. Merkezi kare bölüm dik eksenlerde içte yarım daire, dışta dikdörtgen birer eksedra ile genişletilmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'dan, dört yapraklı yonca plan tipinde, Heybeliada'daki 11. yüzyıla tarihlenen Panagia Kamariotissa Kilisesi (Çorağan 1989) ve VIII. Mikhael Paleologos'un (1261-1282) kızı Maria Paleologina tarafından inşa ettirilen Panagia Moucliotissa Kilisesi günümüze ulaşmıştır. Kamariotissa Kilisesi'nde merkezdeki kare mekana dik eksenlerde açılan yarım daire birer eksedranın önünde, doğudaki bema daha geniş, dikdörtgen birimler yer alır. Kilisenin doğusunda bemadan geçilen yaklaşık kare planlı pastaforium odaları bulunur. Yapı, batı, güney ve kuzeyde düz duvarla sınırlandırılmış, apsisi dıştan beş cepheli, pastaforium odaları üç cephelidir. Moucliotissa Kilisesi basit dört yapraklı yonca planlıdır. Merkezi kare mekan, dik eksenlerde içten yarım daire, dıştan beş cepheli birer eksedra ile genişletilmiştir. Eksedraların içinde üçer tane yarım daire niş yer alır.

Ermeni, Gürcü, Anadolu, Suriye, Balkanlar ve diğer bölgelerdeki örnekler incelendiğinde, dört yapraklı yonca plan tipinin 4. yüzyıldan itibaren, tüm Hıristiyan uygarlıklarında yaygın bir uygulama alanı bulduğu anlaşılır. Anadolu, Suriye, Ermeni, Gürcü kiliselerinde değişken boyutlar, iç ve dış düzenlemelerde yeni arayışlar görülse de, dört yapraklı yonca plan tipinin çeşitlemelerine her dönemde hem de sık sık yer verilmiştir.

Ermeni mimarisinde yaygın kullanılan dört yapraklı yonca plan tipinin çeşitlemelerinden biri olan Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'deki uygulanmanın ilk örneklerine en erken 7. yüzyılda, hepsi de "Ararat" eyaleti sınırları içinde yer alan Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, Artik Surp Sarkis Kilisesi, Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Haricavank Surp Grigor Kiliseleri'nde rastlanır. İlginç olan bu plan tipinin, 10. yüzyılda Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de karşımıza çıkıncaya kadar bir daha ne Ararat Bölgesi'nde ne de diğer bölgelerde görülmüş olmasıdır.

Bu veriyi öncelikle geleneklere bağlılık ile açıklamak, ilk "vizyon" kilisesinin krallık başkenti katedraline layık görüldüğü biçiminde yorumlamak mümkündür. Bir başka yorum ise yerel ustalar ya da iddia edildiği gibi Bizans'tan gelen rahiplerin, çevrede ön örnek oluşturabilecek, kolay ulaşılır, boyutları anıtsal olmayan, ayrıntıları rahat saptanabilir kiliselerden birinin plan tipini uygulamış olmalarıdır. Böylece, hepsi de Ermeni Krallığı'na çok yakın olan "Ararat" bölgesinde yer alan 7. yüzyıl erken örneklerinden biri Surp Arak'elots Kiisesi'ne ön örnek olmuş, Kral Abas'ın yaptırttığını düşündüğümüz Kümbet Kilise'de de bir kez daha tekrarlanmıştır. Ya da önce küçük boyutlu Kümbet Kilise'de denenmiş, ardından katedralde daha büyük boyutlarda tekrar uygulanmıştır.

Özetle, 10. yüzyılda sadece Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de bu plan tipi çeşitlemesinin uygulanmasını bölgesel ya da yerel bir özellik olarak algılamak gerekir. Bir ilginç özellik ise dört yapraklı yonca plan tipi kiliselere Ermeni mimarisinde tüm dönemlerde sık rastlanırken, Kars'taki iki kilisede görülen çeşitleme bir daha hiçbir bölgede tekrarlanmamıştır.

5.3. **GEÇİŞ SİSTEMİ** - KASNAK - KUBBE

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin merkezdeki kare mekanı tromp geçişli, içten silindirik kasnak üstüne oturan kubbe ile örtülüdür.

Ermeni mimarisinde 6.-7. yüzyıllarda yaygın kullanımı olan tromp, aynı dönemde Bizans mimarisinde çok az kullanılmış, yerine pandantif tercih edilmiştir. 10. yüzyıldan sonra Ermeni mimarisinde pandantif kullanımı yaygınlaşmış, tromp çok az uygulanmıştır.

Antablin, "konikal tromp" olarak adlandırdığı trompun basit formunun, 6.-7. yüzyıllarda Ermeni mimarisinde pek çok yapıda kullanıldığını belirtir (1985: 503-505). Aslında konikal trompun, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin de içinde yer aldığı Mastara tipinde, kubbeye geçişi hazırlamanın yanı sıra, merkezdeki kare bölümün eksedraları arasında kalan köşelerinin örtüsü işlevine de üstlendiği anlaşılır.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin geçiş sistemi benzer örnekleri bulunsa da aynı uygulama olmadığından özel bir yere sahiptir. Bu geçiş sistemi, merkezi karenin dik eksenlerinde eksedraların ve çapraz eksenlerde trompların duvarlardaki yastıklara oturan yuvarlak kemerleriyle oluşturulan sekizgen ve bu kemerler arasına yerleştirilen sekiz küçük trompla kurgulanmıştır. Karenin çapraz eksenlerine yerleştirilen tromplar, eksedra kemerleriyle aynı seviyede birleşerek geçişte bir bütünlük meydana getirirler[144].

Kümbet Kilise'de de eksedra ve tromp kemerleriyle oluşturulan sekizgenin hemen üstünde yer alan kademeli silindirik silmeden sonra kubbeye geçiş sağlandığı düşünülmektedir. Kümbet Kilise'de Surp Arak'elots Kilisesi'nde bulunan küçük tromplara yer verilmediği, kubbeye geçişteki eksedra ve tromp kemerleri ile kasnak silmesi arasındaki üçgen alanların düz olmasından anlaşılmaktadır.

Özetle, geçiş sisteminde, merkezdeki kare mekanın çapraz eksenlerine yerleştirilen trompların yelpaze şeklinde genişleyerek kemerle sonlanan formu eksedra kemerleriyle birleşerek bir sekizgen oluşturur. Bu kemerler arasına

[144] Silindirik kasnağa geçmeden hemen önce kasnak eteğine yerleştirilen kademeli silindirik silmenin altındaki halat şeklindeki silmeden on altı kırılma noktası gözlemlenir.

yerleştirilen küçük tromplarla da ağırlık merkezi dağıtılarak içten silindirik olan kasnağın oturacağı zemin hazırlanarak geçiş tamamlanır.

Mastara Kilisesi'nde kubbeye geçişte, Surp Arak'elots Kilisesi'nden farklı olarak, eksedra ve tromp kemerlerinin oluşturduğu sekizgenin hemen üstünde kasnak başlamaktadır (Levha 73a).

Surp Arak'elots Kilisesi'nde kubbeye geçiş sisteminin en yakın örneği dört yapraklı yonca planın köşe nişli tipindeki Surp Hripsime Kilisesi'nde (618) görülür. Ancak bu yapıda çapraz eksenlerdeki trompların kemerleri eksedra kemerlerinin üçte biri oranında genişliğe sahiptir. Surp Hripsime Kilisesi'nde Surp Arak'elots Kilisesi'nde olduğu gibi, kemerlerin birleşme yerlerinde, üstte, istiridye motifi şeklinde sekiz küçük tromp yer alır. Ayrıca içten silindirik olan kasnağa geçmeden önce kasnak eteğinde kademeli silme görülür (Levha 73b).

Surp Hripsime tipindeki Soradir Surp Eçmiadzin Kilisesi'nin geçiş sisteminde de eksedra kemerleriyle tromp kemerlerinin oluşturduğu sekizgen geçiş sisteminde Kümbet Kilise'de olduğu gibi küçük tromplar yer almaz. Her iki kilisede de kemerlerin hemen üstünden silme başlar.

Ermeni mimarisinde tromp, merkezi karenin dıştan algılandığı dört yapraklı yonca ve Hripsime tipinin yanı sıra, kubbeli yapıların her tipinde, tek nefli, bazilika, dört yapraklı yonca planın diğer çeşitlemeleri ve haç planlılarda da görülmektedir.

Ermeni mimarisinde trompun ilk örneği, Erivan'ın kuzeyinde inşa edilen, tek nefli, Ptghni Kilisesi'nde (6.-7. yüzyıl) görülür. Daha sonra, dört serbest destekli kubbeli bazilikalardan, Odzun Katedrali (6.-7. yüzyıl), kapalı haç planlı yapılardan Katolikos Ezr tarafından Vağarşabat'ta yaptırılan Surp Gayane Kilisesi (630-641) ve Kars, Digor'da bulunan Mren Kilisesi (629-640), üç yapraklı yonca planlılardan Dorbantıvank Surp Asdvadzadzin Kilisesi (6. yüzyıl) ve Kars, Alaman Surp Anania Kilisesi (7. yüzyıl), dört yapraklı yoncanın basit

uygulamalarından Agarak Kilisesi (5.-7. yüzyıl), Arzni Surp Kiriaki Kilisesi (6. yüzyıl), Vanevan Kilisesi (7. yüzyıl) ve Oşakan Surp Sion Kilisesi (7. yüzyıl), dört yapraklı yonca planın serbest destekli türündeki Bagaran Surp Hovhannes Katedrali (624-631), serbest haç planlı Talin Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl), Artik yakınlarındaki Lmbatavank Surp Stepanos Kilisesi (7. yüzyıl), Artavasan Surp Amenaprkiç Kilisesi (7. yüzyıl) ve Aştarak Karmravor Kilisesi (7. yüzyıl), Hripsime tipindeki Sisian Surp Hovhannes Kilisesi (675), Arcuaber Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl) ve Garnahovit Surp Gevorg Kilisesi de trompun kullanıldığı erken tarihli örneklerden birkaçıdır.

Mren Kilisesi'nde, dört serbest destek üstüne oturan kemerlerin birleşme yerleri üstte kare oluşturacak şekilde örülmüştür. Kasnak kaidesi olan bu karenin köşelerine birer tromp yerleştirilmiştir (Levha 74 a). Mren Kilisesi'ndeki bu uygulamanın aynısı Vanevan Kilisesi, Surp Gayane Kilisesi, Artasan Surp Amenaprkiç Kilisesi, Lmbatavank Surp Stepanos Kilisesi, Dorbantıvank Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Oşakan Surp Sion Kilisesi, Arzni Surp Kiriaki Kilisesi, Odzun Katedrali, Sisian Surp Hovhannes Kilisesi, Ardzvaber Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Garnahovit Surp Gevorg Kilisesi gibi pek çok kilisede görülür.

Hripsime tipindeki Garnahovit Surp Gevorg Kilisesi'nde, çapraz eksenlerindeki köşe nişleri örtü seviyesinde trompla sonlanır. Bu tromplar, kasnağın bir kısmında da devam eder. Gürcü mimarisinde trompun kullanıldığı örneklerden Cvari tipindeki Ateni Sioni Kilisesi'nde (7. yüzyıl) de kubbeye geçiş Garnahovit Kilisesi'ndeki gibi uygulanmıştır.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin yüksek kubbe kasnağı içten silindiriktir. Silindirik kasnakta eşit aralıklarla yerleştirilmiş on iki yuvarlak kemerli pencere yer alır.

Surp Arak'elots Kilisesindeki gibi kubbe kasnağının içten silindirik olduğu örneklere, altı ya da sekiz eksedralı yapılarda ve kubbeye geçişte pandantifin

kullanıldığı çeşitli plan tiplerindeki kiliselerde rastlanmaktadır. Ancak bu yapılarda pencerelerin yerleştiriliş düzenleri, formları ve sayıları değişmektedir.

Tatev Surp Boğos-Bedros Kilisesi, Ani Surp Grigor Abulhamrents Kilisesi ve Ani Surp Amenaprkiç Kilisesi, kasnaklarında yer alan on iki pencere ile Surp Arak'elots Kilise'ne benzer. Ancak Tatev Surp Boğos-Bedros Kilisesi'nde diğerlerinden farklı olarak pencereler dikdörtgendir.

Kasnağı silindirik olan yapılardan Ani Surp Grigor/Tigran Honents Kilisesi'nde yuvarlak kemerli sekiz pencere eksedra ve tromp kemerleriyle aynı aks üzerine yerleştirilmiştir. Eçmiadzin Şoğakat Kilisesi'nin kasnağında sekiz yuvarlak kemerli pencere yer alır ancak Ani'deki yapı gibi pencerelerin kemerlerle aynı hizada yerleştirilmesine dikkat edilmediği gözlenmiştir.

Sanahin Surp Amenaprkiç Kilisesi, Sanahin Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Goşavank Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Gndevank Surp Stephanos Kilisesi ve Dprevank/Karmirvank Kilisesi'nde içten silindirik kasnakta, yuvarlak kemerli dikdörtgen dört pencere bulunur.

Surp Arak'elots Kilisesi ile aynı plan tipindeki Mastara Surp Hovhannes Kilisesi'nde eksedra ve tromp kemerlerinin birleştikleri yerlerin üstünde, kasnakta, sekiz tromp daha yer almaktadır. Bu tromplarla onaltıgene dönüştürülen kasnakta, yuvarlak kemerli sekiz pencere bulunur.

Surp Hripsime Kilisesi'nin kasnağında, geçişteki tromplarla aynı hizada dört yuvarlak kemerli dikdörtgen niş yer alır. Aralarına üçer yuvarlak kemerli pencere yerleştirilmiştir. Surp Hripsime Kilisesi, kasnağında bulunan on iki pencere ile Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzer.

Kapalı haç planlı Garnahovit Kilisesi, Surp Arak'elots Kilisesi ile kasnakta bulunan on iki penceresiyle benzeşir. Garnahovit Kilisesi'nde çapraz eksenlerde eksedra kemerleriyle birleşen tromplar, kasnakta da devam eder. Tromplarla

içten sekizgene dönüştürülen kasnakta, trompların üzerinde birer, kemerlerin üstüne gelecek şekilde yerleştirilmiş ikişer yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere yer alır. Gürcü mimarisi örneği Ateni Sioni Kilisesi, hem geçiş hem de kasnak düzenlemesi olarak Garnahovit Kilisesi'ne benzer.

Mren Kilisesi'nin kasnağı, kubbeyi taşıyan kemerlerin aralarına yerleştirilmiş, kavisini kasnakta tamamlayan dört trompla içten sekizgene dönüştürülmüştür. Sekizgen kasnakta, tromplar arasına yerleştirilmiş, dört yuvarlak kemerli pencere yer alır. Mren Kilisesi'nin kasnağındaki uygulama geçiş sisteminde örneklediğimiz pek çok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Sadece aynı uygulamanın olduğu Arzni Surp Kiriaki Kilisesi, kasnak pencerelerinin yuvarlak oluşuyla diğerlerinden ayrılır.

Surp Arak'elots Kilisesi, mevcut zeminden 21.45 m. yükseklikte, içten silindirik kasnak üstüne oturan 11.15 m. çapındaki kubbe ile örtülüdür. Kubbe, merkezinden kasnağa doğru yayılan, uçları daire formunda sonlanan on iki silme ile dilimlendirilmiştir.

Surp Arak'elots Kilisesi ile aynı plandaki Mastara Kilisesi'nde kubbe çapı 11.20 m. ve bugün kubbesi yıkılmış olsa da yayınlardan takip edilen Artik Surp Sarkis Kilisesi'nin kubbe çapı 14.05 m.'dir. Kubbe çapı Hripsime Kilisesi'nde 11.35 m., Ani Surp Amenaprkich Kilisesi'nde 11.00 m.'dir.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbesindeki dilimli düzenleme Mastara Kilisesi, Hripsime Kilisesi ve Mren Kilisesi'nde de görülür. Ancak Hripsime Kilisesi'nde farklı olarak, kubbede yer alan dilimlerin kasnağa doğru uçları yuvarlatılmış, kubbe eteğine de birbirine bitiştirilmiş daire motifleri yerleştirilmiştir.

5.4. CEPHE DÜZENLEMESİ

Surp Arak'elots Kilisesi'nin cepheleri, pencereler üstünde yer alan kör kemerler, kasnaktaki kör kemer sırası ve batı, kuzey ve güney cephelerdeki süslemeler ile hareketli bir düzenleme sergiler. Kümbet Kilise'nin, kaplama taşlarından çok azı günümüze ulaştığı için, cephe düzenlemesi saptanamamış, ancak cephelerde köşe sütuncelerinin yer aldığı gözlenmiştir.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin cephe düzenlemesi Mastara Kilisesi ile benzer özelliklere sahip ancak kasnak düzenlemesinde farklıdır (Levha 74b).

5.4.1. Giriş ve Pencereler

Ermeni mimarisinde kiliselere giriş, genel olarak batıda bulunan tek kapı ile sağlanmaktadır. Bazen kilisenin büyüklüğü, önemi ve bulunduğu arazi koşullarına göre girişlerin sayısı ve yeri değişmektedir. Ermeni kiliselerinde tek, iki ya da üç kapının bulunması erken dönemden itibaren karşımıza çıkan bir özelliktir. Yapılara ikinci bir kapı eklenmişse, bu genellikle güney cephede yer alır. Çok ender olarak da kuzey cephelerde birer kapı bulunur. Ermeni kiliselerinde üç girişe sahip yapı sayısı genel ortalama içinde azdır.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin, batı, kuzey ve güney eksedraların ana ekseninde birer giriş açıklığı bulunur. Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki bu özellik, aynı plan tipindeki Kümbet Kilise, Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, Artik Surp Sarkis Kilisesi, Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Haricavank Surp Grigor Kilisesi'nde görülmez. Kümbet Kilise, Voskepar ve Haricavank'ın batı eksedralarının ana ekseninde tek girişleri, Mastara Kilisesi ve Artik Kilisesi'nde batı ve kuzey eksedraların ana eksenlerinde ikişer girişleri vardır. Surp Arak'elots Kilisesi, batı, kuzey ve güneyde bulunan girişleri ile Talish (Arutj/Aruc) Kilisesi (660-670), Mren Kilisesi (629-640) Gayane Kilisesi (630-641) ve Ani Katedrali'yle (980-1001) benzer.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin orijinal yapı dönemine ait kapı düzenlemesi, Strzygowski tarafından Ruslar dönemi eklerinden önce çekilen resimlerden ve kapının mevcut durumundan anlaşılmaktadır (Levha 75). Orijinal yapı dönemine ait kapının dikdörtgen olduğu (günümüzde yuvarlak kemerli) ve üzerinde omega harfine benzer şekilde bir kör kemerin yer aldığı görülür. Kapının dıştan dikdörtgen oluşu Ermeni mimarisinde alışılagelmiş bir uygulamadır. Ancak Surp Arak'elots Kilisesi'nde görülen kapının sadece tek kör kemerle vurgulanması ender uygulanan bir özelliktir. Kasak Bazilikası (5. yüzyıl) güneydoğu kapısı, Alaman Kilisesi'nin (7. yüzyıl) güney kapısı, Aştarak Karmravor Kilisesi (7. yüzyıl) batı kapısı birebir benzeri olmasa da Surp Arak'elots Kilisesi'nin kapısı ile yaklaşık aynı düzenlenmiştir.

Ermeni mimarisinde kapılar genellikle, yanlarda bulunan sütunceler üstüne oturan, yüzeyde dışa taşkın yuvarlak kemerlerle oluşturulmuştur. Bu düzenleme 11. yüzyıl ortalarından itibaren, özellikle gavitlerin kapılarında, dikdörtgen veya yuvarlak kemerli çerçeveyle vurgulanmıştır. Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Garnahovit Kilisesi (7. yüzyıl), Oşakan Tarkmançats Kilisesi (7. yüzyıl), Digor Surp Sarkis Kilisesi (5.-6. yüzyıl), Marmaşen Manastırı güney kilise (10. yüzyıl) ve Ani Surp Grigor Abulhamrents Kilisesi (10. yüzyıl), dikdörtgen kapının iki yanında yer alan sütunceler ve yuvarlak kemerlerle oluşturulmuş düzenlemedeki birkaç örnektir. Dikdörtgen ya da yuvarlak kemerli çerçeve içine alınmış kapılar, Makaravank gaviti (10.-13. yüzyıl), Keçaris Kilisesi gaviti (12. yüzyıl), Goşavank Surp Grigor Kilisesi (12. yüzyıl), Haricavank Manastırı gaviti (13. yüzyıl) ve Hağbat Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (13. yüzyıl) görülür.

Kümbet Kilise'nin batı eksedrasının ana ekseninde bulunan tek giriş kapısı, monolit taşın dikdörtgen çerçeve şeklinde kademelendirilmesiyle oluşturulmuştur. Kümbet Kilise'deki kapı düzenlemesi 11. yüzyıldan sonra yoğun uygulanmıştır. Sanahin Manastırı'nın Surp Amenaprkiç Kilisesi'nde (967-970), Khdzkonk Surp Stephanos Kilisesi'nde (10.-11. yüzyıl), Ani Surp Amenaprkiç Kilisesi'nde (10., 13. yüzyıl), Marmaşen Ana Kilise'de (988-1029)

ve Cağatskar Doğu Grubu Surp Hovhannes Kilisesi'nde (1014) Kümbet Kilise ile yaklaşık aynı düzenleme görülür (Levha 76a-b). Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise kapıları dikdörtgendir. Kümbet Kilise'de dikdörtgen kapı kademeli dikdörtgen çerçeve ile vurgulanırken Surp Arak'elots Kilisesi'nde omega harfine benzer biçiminde yarım daire kör kemerle vurgulanmıştır.

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin dar, yüksek ve içten dışa doğru daralan yuvarlak kemerli pencereleri dikdörtgendir. Surp Arak'elots Kilisesi'nde pencereler üstünde bezemeli, omega harfine benzer kör kemerler yer alır. Ancak Kümbet Kilise'nin cephelerinde pencereler üstünde kör kemer olup olmadığı hakkında kilisenin mevcut durumu bilgi vermemektedir.

Yuvarlak kemerli, dar ve yüksek pencereler Ermeni mimarisinin genelinde tipiktir. Erken dönemde altta daha küçük boyutlu pencereler yer alırken üstte daha büyük boyutlu pencereler görülür. Pencerelerin üstünde, dönemlere göre farklı bitkisel ve geometrik motiflerle işlenmiş, pencere kemerini taşlandıran kör kemerler de Ermeni mimarisinde tipik uygulama olarak karşımıza çıkar. Her plan tipinde görülen kör kemerler Talin (5.-7. yüzyıl), Pazmaşen (5.-7. yüzyıl), Pcni (.6.-7. yüzyıl), Hripsime (618), Bagaran (624-631), Mastara (7. yüzyıl), Artik (7. yüzyıl), Dadmaşen (7. yüzyıl), Mren Kilisesi (7. yüzyıl), Byurakan (10. yüzyıl), Şirakavan (890-914), Dprevank (10., 13. yüzyıl), Cağatkar Doğu Grubu (11. yüzyıl), Tatev Manastırı (10-11, 13. yüzyıl), Khdzkonk Surp Sarkis Kilisesi (11. yüzyıl), Gürcü mimarisinde Cvari (590-640) ve Ateni Sioni Kilisesi bu örneklerden birkaçıdır.

Ermeni mimarisine cephelerde duvar yüzeyinden dışa taşkın, yuvarlak, at nalı veya omega harfine benzer, pencere üstlerinde yer alan kör kemerlerin bir kısmı, kavislerini tamamladıktan sonra yanlarda düz devam etmektedir. Pencere üstünde veya cephelerde kör kemer kullanımı Suriye ve Anadolu örneklerinde de görülür. Bu uygulamanın görüldüğü Anadolu örneklerine, 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Niğde Andaval Konstantin Helena Kilisesi ve Tomarza Panagia Kilisesi örnek verilebilir. Ermeni mimarisinde, hemen her yapıda erken

dönemden itibaren kör kemerler görülmektedir. Talin Katedrali (5.-7. yüzyıl), Hripsime Kilisesi (618), Mastara Surp Hovhannes Kilisesi (7. yüzyıl), Mren Kilisesi (7. yüzyıl), Sisian Surp Hovhannes Kilisesi (675), Talish Kilisesi (660-670), Şirakavan Kilisesi (890-914), Ahtamar Kilisesi (915-921), Tatev Manastırı (10.-11. yüzyıl), Kchkonk Surp Sarkis Kilisesi (11. yüzyıl), Ani Katedrali (1001) ve Dprevank/Kızıl Kilisesi de (10.-13. yüzyıl) pencere üstünde, Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki gibi omega harfine benzer kör kemerlerin görüldüğü birkaç örnektir. Pencere üstünde kör kemer düzenlemesi Gürcü mimarisinde de 6. yüzyıldan itibaren yoğun kullanılmıştır. Gürcü mimarisinde de Ermeni mimarisinde olduğu gibi pencere üstündeki kör kemerlerde omega harfine benzer bezemeli düzenleme görülür.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin merkezdeki kare mekanın batı ve doğu cephelerinde yer alan yuvarlak pencereler Ermeni mimarisi için tipik özelliklerden biridir. 5. yüzyıldan itibaren Ermeni mimarisinde görülen yuvarlak pencereler, 10. yüzyıldan sonra daha yoğun uygulanmaya başlanmıştır. Talin Katedrali ve Byurakan Kilisesi'nin tüm cephelerinde, Makaravank, Cağatskar Doğu Grubu'nda, Marmaşen'in Ana Kilisesi'nin güney cephesinde ve özellikle bölgede Ani'de bulunan Katedral (989-1001), Ani Kusanats (Bakireler Manastırı), Ani Surp Amenaprgiç Kilisesi ve Ani Surp Grigor/Tigran Honents Kilisesi'nde (1215-1232), Horomos Manastırı'nda, Bagnayr/Kozluca Manastırı'nda, Mren Kilisesi'nde ve Oğuzlu Kilisesi'nde de bu tip pencereler karşımıza çıkar.

5.4.2. Kasnak

Surp Arak'elots Kilisesi'nin sekizgen kaide üstüne oturan yüksek kasnağı, keskin kırılmaları olmayan on ikigendir. Kasnak yüzeyi, çifte sütunceler üzerindeki yastıklara oturan kemerler ve her kemer yayı içinde yer alan yuvarlak kemerli dikdörtgen pencerelerle hareketlendirilmiştir. Ayrıca, bezeme bölümünde ayrıntılarına değinilecek, kemerlerin birleşme yerleri üstünde yer alan kabartma figürlerle de bu hareketlilik canlandırılmıştır. Kubbe konik külahla örtülüdür.

Ermeni mimarisinde, cephelerin ve kasnağın kör kemer sıralarıyla hareketlendirilmesi tipik bir uygulamadır ve pek çok yapıda karşımıza çıkan bir özelliktir. Haricavank Surp Grigor Kilisesi (7. yüzyıl), Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi (7. yüzyıl), Dadmaşen Ana Kilise (7. yüzyıl), . Sisian Surp Hovhannes Kilisesi (675), Ani Grigor Abulhamrents Kilisesi (10. yüzyıl), Kchkonk Surp Sarkis Kilisesi (11. yüzyıl), Dadivank (12.-13. yüzyıl) ve Geğard Kilisesi (13. yüzyıl), Surp Arak'elots Kilisesi kasnağındaki uygulamanın tekrarlandığı birkaç örnek içindedir.

Ermeni mimarisinde kör kemer sıraları kasnakların yanı sıra eksedra ve apsis cephelerinde de görülür. Artik Surp Sarkis Kilisesi'nde (7. yüzyıl), eksedralar ve apsis cephelerinde, Ani Surp Amenaprkiç Kilisesi (11.-13. yüzyıl), Ani Kusanats/Bakireler Manastırı (12.-13. yüzyıl), Ani Surp Grigor/Tigran Honents Kilisesi de (1215) hem cephelerde hem de kasnakta kör kemer sırası bulunan birkaç örnektir.

Araştırma sonuçlarımız Surp Arak'elots Kilisesi cepheleri ve kasnağının, Ermeni kiliselerinde 5. yüzyıldan itibaren uygulanan belirli bir programa göre düzenlendiğini ortaya koyar.

5.5. MİMARİ BEZEME

5.5.1. Figürlü Bezeme

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağındaki figürler, batı cephenin kuzey penceresi üstündeki yılanlı figür, güney cephesinde bulunan aslan figürü, geçiş sistemindeki dört figür, hem Surp Arak'elots Kilisesi hem de Kümbet Kilise'nin tromplarında bulunan figürler konusunda, araştırmacıların görüşleri çeşitlidir. Özellikle Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında bulunan ve orijinal ithaf adı bilinmeyen yapının "Arak'elots" olarak adlandırılmasına neden olan figürler konusundaki görüşler tartışılmalıdır.

5.5.1.1. Kasnaktaki Figürler

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağındaki kör kemer sırasının üstünde, kemerlerin birleşme yerleri arasında yer alan figürler, beden duvarlarının taş örgüsü üstüne alçak kabartma olarak işlenmiştir. Thierry başta olmak üzere araştırmacıların genel eğilimi bu figürlerin havari figürleri olduğudur[145]. Bazı araştırmacılar ise yorum yapmadan bu figürlerin havariler olduğunu belirtip geçmişlerdir[146]. Ancak kubbe kasnağında yer alan bu figürlerin havari figürleri olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Özellikle, iki yılanla gösterilen birinci figürün Surp Krikor Lusavoriç olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Thierry, figürleri oniki havari olarak tanımlamakta, üstelik kubbe kasnağındaki oniki figürün 'Göğe Yükseliş' sahnesini temsil ettiklerini düşünmektedir. Araştırmacıya göre, figürleri yapan usta sahneyi yanlış yorumlamış, yılanlı olan birinci figürü Havva, ağaçla gösterilen ikinci figürü de Adem gibi algılamış olmalıdır. Kasnaktaki bu düzenlemenin Ermeni mimarisine Bizans mimarisinden geçtiğini, İstanbul'daki Oniki Havari Kilisesi'nin (Konstantin Mausolesi) ön örnek olduğunu, benzer örneklerine Ani'de, Ahtamar'da ve Kapadokya'da da rastlandığını belirtmiştir (1978: 46-50).

Walter, havari portrelerinin sıralanışı ve ortaya çıkışı ile ilgili yaptığı değerlendirmede, İstanbul'daki Oniki Havari Kilisesi'nin (Konstantin Mausolesi), havarilerin kanon tabloları için örnek olan böyle bir sıralanışın bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Thierry'nin (1978: 47), Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında bulunan havari figürlerini, İstanbul'daki örneğe dayandırılmasının makul bir öngörü olduğunu, ancak bu ilişkinin doğrudan olamayacağını, çünkü Kars'taki yapının (930-943) tarihine göre İstanbul'daki ön örneğin çoktan tahrip olduğunu belirtir (1982: 168, dipnot 18).

---

[145] J. M. Thierry, 1978, s. 46-50; V. L. Parsegian, 1980; T. A. Sinclair, 1987, s. 351-353; J. M. Thierry, -P. Donabedian, 1987, s. 544; J. M. Thierry, 1996, s.78.
[146] H. Koepf, 1969, s. 24; H. Marzbanian, 1970, s. 131.

Thierry farklı tarihli diğer yayınlarında da Surp Arak'elots Kilisesi'nin kasnağında bulunan figürler konusunda aynı görüşünü değerlendirmeye devam etmiştir. Bu yayınlarında, kasnaktaki figürlerin Göğe Yükseliş sahnesini temsil ettiklerini, yılanlı figürün Meryem, kalan 11 figürün havari olabileceğini belirtmiş, 1978 tarihli yayınında aktardığı bilgiyi genişleterek, figürleri yapan ustanın sahneyi yanlış anladığını, Meryem'i Havva gibi algılayıp yılanlarla, onun solundaki havariyi de Adem gibi algılayıp elinde elma tutarken gösterdiğini belirtmiştir (1978: 49; 1987: 544).

Sinclair, kasnaktaki figürlerin havariler olduğuna şüphe bulunmadığını, kuzey cephe ve onun batısında kalan açı arasındaki figürün herhangi bir yorum yapmadan Havari Paulos olabileceğini, elinde asa taşıyan sekizinci figürün de Havari Petrus ya da Havari Andreas olabileceğini söyler. Ancak figürleri yapan ustanın sahneyi kötü anlattığını ya da yanlış anladığını savunur (1987: 350).

Russell, kubbe kasnağında bulunan yılanlı figürün Yahuda'nın kabartması olduğunu, bu figürün Zerdüştlük kapsamında İran mitolojisi ile bağlantılı değerlendirilmesi gerektiğini belirtir[147]. Russell, bu figürün İran mitolojisindeki lanetli insan Azhi Dahaka ile, yani Zerdüştlük kapsamında açıklanabileceğini, figürün İran mitolojisinden etkilenerek Surp Arak'elots Kilisesi'nde, İsa'ya ihanet eden Yahuda'nın bu şekilde gösterilmiş olabileceğini öne sürer[148].

---

[147] Los Angelos California Üniversitesi'nde (UCLA) 8-9 Kasım 2001 tarihleri arasında gerçekleştirilen 9. Tarihi Ermeni Kentleri Uluslararası Konferansı'da James Russell tarafından "The Church of the Holy Apostles at Kars and the Relief of Judas" adlı bir bildiri sunulmuştur. Sempozyum kitabı henüz yayınlanmadığı için sadece bildiri özetinden yararlanılabilmiştir. Bu nedenle figür hakkında araştırmacının yorum, değerlendirme ve ulaştığı sonuçlara ait bilgi verilememiştir. Kendisiyle kurulmaya çalışılan bağlantı da sonuç vermemiştir.

[148] Şahname'ye göre Nevruz Festivali'ni koyan Cemşit (Yima) adlı kral 700 yıllık krallıktan sonra Dahak tarafında öldürülür. Efsaneye göre Cemşit'in yerine geçen Dahak 1000 yıl hüküm sürmüştür. Dahak'ın, genç bir erkek kılığına girerek aşçılığını yapan şeytan, onu omuzlarından öptüğü için Dahak'ın her iki omuzunda birer yılan peydah olmuştur. Dahak'ın omuzundaki yılanlar ne yapıldıysa yok edilememiştir. Ahriman, Dahak'a yılanları gençlerin beyniyle besleyerek onlardan korunabileceğini öğütler. Böylece Dahak yılanlardan korunmak için her gün geçlerin beyinlerini yılanlara yedirir (Firdevsi 1945: 46-59). Dahak'ı, Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avasta'daki yılan/ejderha Azhi Dahaka temsil eder. İran mitolojisi ve ikonografisinde Azi Dahaka (Yılan Dahaka) olarak geçen isim Ermeni mitolojisinde "Ajdahak" olarak adlandırılır. Ajdahak için ayrıca bkz. Thomson 1978: 114-128.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında yer alan figürlerin Havariler oldukları konusu tartışılmalıdır. Çünkü bu figürlerin Havari olduklarını, yani kimliklerini saptamaya yardımcı olacak atributları bulunmamaktadır. Sadece birinci figür yılanlarla, ikinci figür bir ağaçla, sekizinci figür bir haç, çekiç ya da asa ile gösterilmiştir. Bu sembollerin bulunduğu figürlerin de kimlikleri belirlenememiştir.

Ancak, figürlerin hiyerarşiye uygun bir konuma yerleştirilmiş olmaları, sayılarının oniki olması, özellikle kol ve el hareketleri, Bizans duvar resimleri ve Ermeni minyatürlerinde betimlenen Havariler ile ortak özellikler içerir. Bu nedenle, Surp Arak'elots Kilisesi kubbe kasnağındaki on iki figürün hiç olmazsa on birinin Havariler olduğu görüşüne katılıyoruz.

Üstelik kanımızca Meryem, Yahuda ya da Surp Krikor Lusavoriç olarak yorumlanan birinci figür de Havariler'den birine aittir, çünkü araştırmacının sözünü ettiği "Göğe Yükseliş" sahnesi bize göre tamamlanamamaktadır. Birinci figürün kimliğini Meryem olarak tanımlayabilmek için İsa'nın da bu sahnenin bir yerinde yer alması beklenir. Birinci figürün Surp Krikor Lusavoriç olarak tanıtılması da yorum gerektirir. Gerçi Ermeni ikonografisinde bu aziz çok sık tekrarlanmıştır ama bu kilisede aynı cephede, alt alta gelecek şekilde iki kez kullanılmış olmasının nedeni de tartışılmış olmalıdır görüşündeyiz. Birinci figürün Yahuda olarak tanıtılması ise kanımızca sadece bu dönemdeki çevre kültürlerinin ağırlıklı olarak Pers, Arap etkisi altında olduğundan yola çıkan bir araştırmacının yorumudur.

5.5.1.2. Pencere **Üstündeki Yılanlı Figür:**

Surp Arak'elots Kilisesi'nin batı cephesinin kuzeydeki yuvarlak pencerenin bir kısmını da kapsayan çerçeve içindeki bir baş ve bu başa bitişik iki yılan figürünün Surp Krikor Lusavoriç'i temsil ettiği konusunda araştırmacıların görüşü ortaktır (Thierry 1978: 54-56; Parsegian 1980; Thierry-Donabedian 1987: 544; Sinclair 1987: 513). Thierry, yılanlı figürün Surp Krikor Lusavoriç

olduğunu, benzer uygulamaya Tatev Manastrı'nda (895-640) rastlandığını, Ani Grigor/Tigran Honents Kilisesi'ndeki Krikor Lusavoriç'in yaşamına dair fresklerde de benzer bir uygulama olduğunu belirtir (1978: 54). Thierry-Donabedian, bu kabartmanın Surp Krikor Lusavoriç'in sembolü olduğunu ve benzerinin Tatev Manastırı'nda bulunduğunu belirtirler (1987: 544). Sinclair de bu sahnenin Ermeni geleneğine göre Krikor'un kral tarafından yılanlarla dolu kuyuya atılışını temsil ettiğini ifade eder. Marzbanian, kabartmadaki birbirine dolanmış iki yılan figürünün benzerinin Mren Kilisesi'nin apsis penceresi üstünde bulunan uygulamaya benzediğini öne sürer (1970: 132).

Pencere üstündeki yılanlı kabartma figürün, Surp Krikor Lusavoriç sembolü olabileceği bizim tarafımızdan da kabul görmektedir. Çünkü Agathangelos'un tarih kitabında Krikor Lusavoriç'in Kral Drtad tarafından, pagan tanrıçası Anahit'e tapınmayıp Hıristiyan inançlarına göre yaşamayı seçmesi nedeniyle, Aştişat'ta içi yılanlarla ve farelerle dolu derin bir çukura atıldığı bilinmektedir. Krikor bu çukurda on beş yıl yılanlarla yaşamış, ama hayatta kalmayı başarmıştır. Bu durum Ermeni geleneğinde bir mucize olarak görülmüş, el yazmalarına ve kabartmalara yansımıştır. Ayrıca bu yılanlı kabartmanın aynısı, araştırmacıların da belirttiği gibi, Tatev Manastırı'nın Surp Boğos Bedros Kilisesi'nin doğu cephesinde, yırtmaç şeklindeki iki üçgen nişin üstündeki kör kemerlerde iki kez uygulanmış ve Surp Krikor Lusavoriç olarak tanımlanmıştır (Levha 77a-b).

İlginç olan, Surp Krikor Lusavoriç olarak tanımladığımız pencere üstündeki bu yılanlı figür hakkında araştırmalarda hiçbir yoruma rastlanmamış olmasıdır. Kanımızca Surp Krikor Lusavoriç üstündeki çerçeve içine yerleştirilmiş, aşağı doğru inişe geçmiş gibi betimlenmiş kuş motifi birlikte tasarlanmış olmalıdır. Aziz birçok Ermeni minyatüründe kuş motifi ile birlikte resimlendirildiği için bize göre Surp Krikor Lusavoriç'tir.

5.5.1.5. Tromp Figürleri

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin tromplarında yer alan figürlerin, İncil yazarlarının sembolleri olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmekte ve bizim tarafımızdan da bu görüş kabul edilmektedir.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kuzeybatı trompunda Luka'nın sembolü boğa, güneybatı trompta Yuhanna'nın sembolü kartal, kuzeydoğu ve güneydoğu tromplarda da birer insan başı yer alır. Hangisinin melek hangisinin aslan olduğu tartışmalıdır. Bize göre, güneydoğudaki başında iki hale görülen figür, Matta'nın sembolü melek olmalıdır. Çünkü kuzeydoğudaki figürün başında yarım daire motiflerle oluşturulmuş kıvrımlar vardır. Bu figürün de Markos'un sembolü aslan olduğu, yelesinin taşa kıvrımlarla işlendiği, kitap kapaklarında yer alan örneklere benzerliğinden dolayı, düşünülmektedir[149].

Kümbet Kilise'nin kuzeydoğu trompunda bugün mevcut olmayan ancak yayınlardan bildiğimiz kartal figürü, güneydoğuda insan yüzü, kuzeybatı ve güneybatıda birer hayvan figürü yer alır. Araştırmacılar son iki figürün birisinin aslan, diğerinin boğa figürü olduğu konusunda hemfikir olmakla beraber ayırımlarının çok zor olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bizim incelemelerimizde kuzeybatıdaki figürün aşağı doğru sarkan yelelerden dolayı aslan olduğu düşünülmektedir.

Ermeni mimarisinde tromplardaki İncil yazarlarının sembolleri ilk olarak Kral Abas döneminde inşa edilen Surp Arak'elots Kilisesi, Kümbet Kilise, Gndevank Manastırı (936), Sanahin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (940 civarı) görülmektedir. 10. yüzyılın ilk yarısından sonra da 13. yüzyıla kadar Ermeni mimarisinde tromplarda İncil yazarlarının sembolleri başka bir yapıda görülmemektedir. Ermeni mimarisinde tromplarda İncil yazarlarının taş kabartma sembolleri, 14. yüzyılda, Areni Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (1321) ve Amağu Noravank Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (1339) tekrar karşımıza

[149] Örnekler için bkz. H. Goltz-K. E. Göltz, 2000, s. 64, 70, 73.

çıkar. Ancak 1215-1232 tarihleri arasında yapılmış olan Ani Surp Grigor/Tigran Honents Kilisesi'nin pandantiflerinde İncil yazarları duvar resmi olarak resmedildiği de göz ardı edilmemelidir. Thierry, İncil yazarlarının tromplarda yer almasını Bizans geleneğine bağlar ve örnek olarak da Kapadokya bölgesindeki El Nazar Kilisesi ve Kılıçlar Kilisesi'nin pandantiflerindeki İncil yazarlarının fresklerini gösterir.

Ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da, Vaspurakan Kralı Gagik tarafından 915-921 yılları arasında yaptırılan Ahtamar Surp Khaç Kilisesi'nin haç kollarının cephelerinde kabartma tekniğinde İncil yazarlarının yer almasıdır. İncil yazarları, bir elleriyle alttan kavradıkları İnciller'i tutarken diğer elleriyle belli belirsiz takdis işareti yapmaktadırlar. Doğudaki Yuhanna, batıdaki Matta, kuzeydeki Markos'tur. Güney haç kolu alınlığında Luka yer alır. Bu yapı, Surp Arak'elots Kilisesi'nden önce inşa edilmiş, taş kabartma süslemeleriyle de özgün bir yapıdır[150].

Ermeni mimarisinde çok ender bir uygulama olarak karşımıza çıkan tromplardaki İncil yazarları sembolleri, Ermeni el yazmalarında 12. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sis Katolikosluğu'nun hazinesine ait madeni birkaç kitap kapağında İncil yazarlarının hem sembollerinin hem de kendilerinin yer aldığı görülür. Bu kabartmalarda aslan figürünün insan yüzü şeklinde işlendiği, İncil yazarlarının sembollerinin yerleştirilmesinde de bir sıra gözetilmediği anlaşılmıştır. Thierry'e göre bu figürler, kasnak figürlerinde olduğu gibi, 10.-11. yüzyıl Bizans Sanatı örneklerinden etkilenerek yapılmıştır (1978: 50-52).

Thierry'nin, kasnaktaki ve tromplardaki figürlerin Bizans sanatından etkilendiği görüşü, eldeki veriler değerlendirildiğinde, akla yakın gelmektedir. Çünkü dönem kaynaklarına göre, Kral Abas döneminde, yani 10. yüzyılda, Bizans topraklarında yaşayan Ermeniler'e Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeleri

[150] Ahtamar Surp Khaç Kilisesi'nin taş kabartma süslemeleri için bkz. K. Otto-Dorn, 1962, s. 322-324; S. Der Nersessian, 1965; S. Der Nersessian -H. Vahramian, 1974; H. Andreasyan 1974: 77-82; G. Öney, 1990; J. G. Davies, 1991; M. Ş. İpşiroğlu, 2003.

konusunda baskı uygulandığı, bu baskıya boyun eğmemek için pek çok Ermeni'nin Ermeni Krallığı topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Ayrıca bu gelenler içinde bulunan keşişler ve rahipler tarafından Ermeni Krallığı sınırları içinde çok sayıda manastır ve kilise inşa edildiği de verilen bilgiler arasındadır. Bu durumda, 10. yüzyılda bölgede inşa edilen yapılarda görülen figürlerde Bizans topraklarından gelenlerin etkisinin olabileceği göz ardı edilmemelidir.

5.5.1.4. Aslan Figürü :

Surp Arak'elots Kilisesi'nin güneydoğu cephesinde yer alan aslan figürü değerlendirilmesi gereken bir başka kabartmadır. Dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş, stilize aslan figürü sağ pençesini yalarken tasvir edilmiştir.

Matevosyan, Ermeni sülalelerinin kendilerine özgü birer sembolleri bulunduğunu söyler. Araştırmacı, Kral Abas'ın da içinde yer aldığı Bagratlı sülalesinin simgesinin aslan olduğunu belirterek, Ani'nin giriş kapısı üstünde bulunan aslan kabartmasının da Bagratuniler'in arması olduğunu, hatta krallardan birinin kişisel arması olabileceğini savunur (1994: 30). Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ni yaptıranın Kral Abas olduğu göz önünde bulundurularak, güney cephede bulunan aslan kabartmasının Kral Abas'ın arması olduğu sonucuna varılabilir.

5.5.2. Geometrik ve Bitkisel Bezeme

Surp Arak'elots Kilisesi'nin tüm cephelerinde, Kümbet Kilise'de de günümüze ulaşan bölümlerde birbirine geçmiş eşkenar dörtgen saçak silmesi, yine Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe saçağında da sepet örgü motifi görülür. Bu motifler erken dönemden itibaren bölgedeki pek çok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Artik Surp Sarkis Kilisesi (7. yüzyıl), Karmravor Kilisesi (7. yüzyıl) Sisian Surp Hovhannes Kilisesi (675), Oğuzlu Kilisesi (893 civarı?), Marmaşen Ana Kilise (10. yüzyıl), Taylor Kilise'nin (10. yüzyıl), Tatev Manastırı (10. yüzyıl), Ani Surp

Girgor Abulhamrench Kilisesi ve Ani Katedrali (11. yüzyıl) eşkenar saçak silmesi ve sepet örgü motifinin görüldüğü birkaç örnektir.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin apsis penceresinin kör kemerinde yer alan palmet motifli süsleme 9.-10. yüzyıllarda Ermeni mimarisinde yaygın kullanılmıştır. Kör kemerlerdeki palmet motifli düzenleme Gayane Surp Hovhannes Kilisesi (6. yüzyıl), Aramus Kilisesi (7. yüzyıl), Sisian Kilisesi (675), Zvartnots (7. yüzyıl) ve Talin Katedrali'nde (7. yüzyıl) de görülmektedir.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin batı, kuzey ve güney cephelerinde yer alan madalyonlar içinde bitkisel ve geometrik bezemeler ile haç motifleri yine Ermeni mimarisi için tipik uygulamalardır.

5.6. ŞAPEL YA DA VAFTİZHANE?

Surp Arak'elots Kilisesi'nin güneydoğusunda, Eprikyan (1903-1905: 342a) ve Toramanyan'a (1942: 153, 173) göre, kiliseden bağımsız bir şapel bulunur. Bu şapelin Ruslar'ın onarımı sırasında harabe olduğu ve onlar tarafından tahrip edildiği her iki araştırmacı tarafından da belirtilir. Eprikyan, bu yapının Kral Abas'ın mezarı, Toramanyan'da, haç şeklinde vaftiz havuzuna sahip sekizgen yapının bir vaftizhane olabileceğini iddia eder. Ayrıca Toramanyan, eğer bu yapı vaftizhane ise 10. yüzyılda bağımsız vaftizhane geleneğinin hala devam ettiğini kanıtladığını savunur ve bu düşüncesini de, kilisede vaftiz yapılacak bir bölümün bulunmaması ile destekler. Ancak her iki araştırmacının da kilisenin güneydoğusunda bulunduğunu söyledikleri yapıyı görmedikleri, kendilerinden önce yapılan bir araştırmadan bu bilgiyi aktardıkları anlaşılmıştır[151]. İlginç olan taraf, iki araştırmacı dışında yapının yakınında bulunan 'şapel' konusunda başka hiçbir araştırmacının bilgi vermemiş olmasıdır. Thierry tarafından 1978 yılında yayınlanan kilisenin monografisinde, yapının mimarisi için çok önemli olan bu bilginin yer almaması da şaşırtıcıdır.

[151] Ayrıntılar için bkz. Yayınlar bölümü, s. 55, dipnot 70.

Eprikyan ve Toramanyan tarafından bahsedilen şapel ya da vaftizhaneden günümüze ulaşmış herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının mevcut olup olmadığı ancak yapılacak bir kazı ya da sondajdan sonra ispatlanabilecektir.

5.7. MALZEME VE TEKNİK

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'nin dış ve iç dış tüm duvarlarında yapı malzemesi tüf taşıdır.

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise, Ermeni mimarisinde klasik kullanımı olan sandık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bu teknikte ön yüzleri düzgün kesilmiş iki taş sırası arasına irili ufaklı taş, ince ve kalın kum ve harç doldurulur. Bu teknik bölgedeki diğer Ermeni kiliselerinde de erken dönemden itibaren kullanılmış, yapılan araştırmalar sırasında incelenen kiliselerin hepsinde sandık duvar tekniğinin uygulandığı görülmüştür. Özellikle ana kilisesi 10. yüzyıla, Kral Abas dönemine tarihlenen Horomos Manastırı, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıla tarihlenen Ani'deki yapıların tamamında bu tekniğin uygulandığı görülmektedir.

Her iki yapıda da beden duvarları örgüsündeki kesme taş blokların birbiri üzerine düzenli sıralar oluşturacak şekilde ya eş yükseklikte ya da aynı sırada eş ancak sıralar arasında farklı yükseklik ölçülerinde işlendikleri görülmektedir. Taş blokların uzunlukları aynı sıra içerisinde değişken ölçüler vermektedir. Yapıda taş yükseklikleri ve uzunluklarının kaideden gövdeye, gövdeden üst sıralara doğru küçüldüğü, aynı düzenlemenin iç mekan duvarlarında da uygulandığı görülmektedir. Taşların yerleştirilmesinde sıfır derz tekniği uygulanmıştır. Bu teknik sandık duvar tekniğinde olduğu gibi bölgedeki diğer Ermeni kiliselerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Her iki yapıda da kullanılan taşların yüksekliklerinin yatay sıraları vurgular şekilde özenli işlenmesine karşın, uzunluklarının çok değişken ölçülerde olması,

malzemenin ekonomik biçimde kullanılmasına yönelik bir seçimi ve çabayı işaret ettiği söylenebilir.

Ancak Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de uygulanan duvar örgü tekniği tarihlemeye katkıda bulunacak dönem ayırıcı nitelikler taşımamaktadır. Bölgede bulunan 10. yüzyıl öncesi ve sonrası yapılardaki incelemeler sırasında aynı tekniğin yaygın uygulandığı gözlenmiştir. Bu nedenle, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'yi duvar tekniği ile tarihlendirmeye çalışmak kesin sonuç vermeyebilir. Bu sistemin uygulanabilmesi için bölgedeki tüm yapılardan taş ve harç örnekleri alınarak analiz yapılmalı, ayrıca duvar örgü tekniklerinin tümünü içeren istatistik bilgiler derlenmelidir. Önemli bir nokta da, kesin tarihli yapıların malzeme tekniklerinin, kesin tarihlenemeyen yapılardaki uygulamalarla karşılaştırmalarının yapılmasıdır. Dönem ayırıcı özellikler belki duvar örgü teknikleri açısından değil, ancak örgüde yer alan taşların üretim-işlenme niteliğine bağlı olarak kullanılma durumlarının, boyutlarının ve özellikle yüksekliklerinin kronolojiye bağlı bir değişim/gelişim içerisinde yer alıp almadığıyla saptanabilir.

Hampikian, Ermeni mimarlarının ana sorununun depremler olduğunu, bu nedenle yapıların zemin planlarında güvenli çözüm denemeleri yaptıklarını ifade eder. Ermeni mimarisinde uygulanan ve Roma İmparatorluğu'nun geleneksel taş mimarisinden ödünç alınan duvar tekniğinde, güçlü duvarlar oluşturmak için iki taş sırası arasının harçla doldurulduğunu ve taşların sistematik olarak yerleştirildiğini belirtir. Bu düzenlemede taş blokları ve aradaki harcın harekete karşı bazen beraber, bazen bağımsız ve esnek olduğunu, böylece yapıların depreme dayanıklı olduklarını savunur. Ayrıca Ermeni mimarisindeki uygulamaların "kültürel ve bölgesel hafıza"yı takip ettiğini, ama bölgenin ana probleminin deprem olduğunu, bu duruma bulunmak istenen çözümlemelerin kiliselerin planlarındaki çeşitlemelerde ve yapısal detaylarda da saptanabileceğini ekler (2000: 92-93, 100).

Kars'ın bulunduğu bölge Kuzey Anadolu Deprem hattının doğusunda yer alır. Özellikle Digor ve Erivan civarındaki faal fay hatları bölgede pek çok depreme neden olmuştur. Digor-Ani bölgesinde, 995, 1131 ve 1319 yıllarında meydana gelen ve kayıtlara 9 ya da 10 şiddetinde diye geçen depremler çok hasar vermiş, 1605 yılındaki depremden sonra Ani şehri terkedilmiştir. Kars bölgesinde gerçekleştiği belirtilen pek çok deprem, Kars'tan geçen bir fay olmadığı için Digor-Ani fay hattıyla bağlantılıdır (Lahn 1956: 80-82; Ergin 1967: 16-17; Tuncel 1992: 199).

Ermenistan'ın bulunduğu bölge de tehlikeli deprem bölgelerinden biridir. Bu nedenle Ermeni mimarisi yapının depremde en az zararı görmesi üzerine kurulmuş ve ona göre tasarlanmıştır. Tüm yapının taşıyıcı sistemi kubbenin desteklenmesi doğrultusunda biçimlenir. Kubbe duvarında devamlı bir basınç varken, kasnak yatay ekseninde dışa doğru bir kayma, boyuna doğrultuda devamlı bir çekme mevcuttur. Bu nedenle kargir yapı duvarlarının örülmesinde, düzgün yontulmuş taşların yatayda geniş sürtünme düzlemleri oluşturacak şekilde örülmesine dikkat edilmiştir (Bayraktar 2005).

5.8. TARİHLENDİRME

Surp Arak'elots Kilisesi

İnşa kitabesi bulunmayan Surp Arak'elots Kilisesi, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başında yaşamış Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin verdiği bilgilere göre tarihlendirilmektedir. 11.-14. yüzyıl tarih kaynakları ile 19.-21. yüzyıl araştırmalarında, yapı ile ilgili bilgilerde, ana kaynak olarak Asoğik Daronetsi'nin tarih kitabı kullanılmıştır. Bütün dönem kaynakları ve günümüz yayınları kilisenin Kral Abas döneminde inşa edildiğini kabul etmektedir. Ancak günümüz yayınlarında yapı için Kral Abas dönemi içinde farklı tarih aralıkları sunulmaktadır.

Kilise, Ormanian (1912: 1075), Strzygowski (1918: 8), Khatchatrian (1949: 20), Marzbanian (1970: 130) ve Khalpakhčjan (1972: 146) tarafından Kral Abas dönemine (928-953), Lynch (1901: 407), Tcshubinasvili (1967: 192) ve Sinclair (1987: 350) tarafından 930 yılından sonraya, Thierry-Thierry (1965: 166), Thierry (1966: 78) ve Grousset (2005: 354) tarafından 930-937 yılları arasına, Kırzıoğlu (1953: 283) tarafından 932-937 tarihleri arasına, Eprikyan (1903-1905: 342b), Thierry (1996: 408) ve Kazaryan (2007: 169) tarafından 930-942 tarihleri arasına, Thierry (1978: 1), Thierry-Donabedian (1987: 544) ve Kevorkian (2001: 185) tarafından 930-943 yılları arasına, Cuneo (1988: 79) tarafından 930-940 tarihleri arasına, Arpee (1949: 85) tarafından bitişi 943 yılına, Der Nersessian (1969: 111) ve Koepf (1969: 24) tarafından 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. İlginç olan Thierry'nin değişik zamanlarda yaptığı araştırmalarda yapıyı herhangi bir neden göstermeksizin birkaç yıl farkla tarihlendirmiş olmasıdır.

Bugüne kadar yapılan incelemelerde elde edilen veriler değerlendirildiğinde kesin olan şudur ki, kilise, Kral Abas döneminde (928-953) inşa edilmiştir. Asoğik Daronetsi'nin kitabında, kilisenin inşasının başlangıç tarihi hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak yapının inşasına başlanma tarihi olarak bazı araştırmacılar 931-932 yılları arasına vermekte ve bu bilgiyi de Samuel Anetsi (1100-1185), Vardan Areveltsi (1198-1271) ve Mıhitar Ayrivanetsi'nin (13. yüzyıl) tarih kitaplarına dayandırmaktadırlar[152]. Ancak bizim incelemelerimizde bahsedilen dönem kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak kilisenin başlangıç tarihi hakkında kesin yargılarda bulunmanın doğru olamayacağını belirtebiliriz. Çünkü Abas, kral olmadan önce de Kars kentinde ikamet ediyordu. Prenslik döneminde de yapının inşasına başlanmış olabilir. Ancak kroniklerin genel eğilimi kilisenin inşası ile Kral Abas'ın kral olmasını birleştirmektir.

Kilisenin bitiş tarihi hakkında eldeki verilerle daha sağlıklı yorumlar yapılabilir. Çünkü Asoğik Daronetsi'nin kitabında kilisenin bittiği ve kutsanacağı tarihte

[152] Ayrıntılar için bkz. H. F. B. Lynch 1901, s. 407; J. M. Thierry 1978, s. 4; V. L. Parsegian 1980; N. Garsoian 1998(b), s. 70.

katolikosluk makamında Katolikos Anania'nın olduğu belirtilmiştir. Bu durum, kilisenin bitiş tarihinin belirlenmesi için çok önemli bir veridir. Anania 943-967 tarihleri arasında katolikosluk yapmıştır. 943 yılında katolikosluk merkezini, Van Ahtamar Adası'ndaki Surp Khaç Kilisesi'nden, Kars yakınlarındaki Ergine'ye (Argina) taşımıştır. Muhtemelen de kilisenin en erken bitiş tarihi 943 yılıdır. Ancak burada bir ayrıntının da aktarılması gerekir ki, Kars'taki Katedral'in açılışı sırasında, Kral Abas ile Abhaz Ber arasında geçen olayın tarihini Brosset (1851: 171), Garsoian (1998 (b): 70), Orchanian (2004) ve Grousset (2005: 354-355) 937 olarak vermektedir. Kırzıoğlu, kilisenin bitiş tarihi olarak 937 yılını, yapının takdisi sırasında Abas ile Ber arasında geçen olayın tarihi olarak da 943 yılını verir (1953: 284).

Araştırmacılar, dönem kaynaklarında kilisenin adının geçmemesine dayanarak Surp Arak'elots Kilisesi'nin Selçukluların 1054-1055 yılında şehri ele geçirmesinden sonra terk edildiğini iddia etmektedirler. 1200 yılında Kars ve çevresine hakim olan Gürcüler'in, Kars kalesi ve şehirdeki bazı yapılarda onarım yaptığı bilinmektedir. Ancak bu dönemde Surp Arak'elots Kilisesi'ne herhangi bir müdahale yapılıp yapılmadığına dair yayınlarda bilgiye rastlanmamıştır.

Kırzıoğlu, Surp Arak'elots Kilisesi'nin, Sultan III. Murat zamanında, 1579'da Mustafa Paşa tarafından camiye çevrildiğini, yarıya kadar toprağa gömülü yapının temizlenip onarıldığını kaynak göstermeden belirtmiştir. Bu dönemde kiliseye yapılan müdahalenin boyutları da bilinmemektedir.

1878 yılından itibaren, 1918 yılına kadar bölgeye Ruslar hakim olmuş ve bu dönemde yapı Ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür. Bu dönemde yapının batı, kuzey ve güneydeki kapısı önüne birer giriş mekanı ve doğusuna yapıya bitişik bir mekan eklenmiştir. Günümüze ulaşabilen mermer ikonostasis de bu dönemdendir. Ayrıca kilisenin kuzeybatısına, günümüze ulaşamayan, bağımsız bir çan kulesi eklenmiştir. Bu dönemde, kilisenin orijinal yapısına uygulanan müdahaleler konusunda da bilgimiz bulunmamaktadır.

1918'den 1921'e kadar bölgeye, Ermeniler hakim olmuş ve kilise yeniden Ermeniler'e hizmet etmeye başlamıştır. 1921 yılından itibaren Kars ve çevresi Türkiye topraklarına katılmış, yapı bu dönemde bir süre cami olarak kullanılmış, bir dönem Kars Belediyesince depo, daha sonra karakol ve 1939-1982 yılları arasında müze binası olarak değerlendirilmiştir. Günümüzde, mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, cami işlevini Kars İl Müftülüğü'ne bağlı olarak sürdürmektedir.

Kümbet Kilise

İnşa kitabesi bulunmayan, dönem kaynaklarında da tespit edilemeyen Kümbet Kilise, günümüz araştırmacıları tarafından plan tipi ve süslemelerine göre tarihlendirilmektedir. Kümbet Kilise, Surp Arak'elots Kilisesi ile mimari ve süslemelerinin benzer olması nedeniyle, Thierry (1966: 18), Sinclair (1988: 418-419), Cuneo (1988: 686) ve Kevorkian (2001: 185) tarafından 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Koepf (1969: 24), kilisenin mimarisi ve tromplarındaki İncil yazarlarının sembollerine göre, Marzbanian (1970: 137), plan tipindeki uygulamaların bazılarının daha geç bir dönemde yapıldığını düşündüğü için 10.-11. yüzyıllar arasında yapılmış olabileceğini belirtmektedirler. Parsegian, 10. yüzyıla tarihlediği Kümbet Kilise'nin muhtemelen 930-937'den sonra Kars Surp Arak'elots Kilisesi'nin örnek alınarak yapılmış olabileceğini söyler (1980).

Kümbet Kilise'nin tarihlendirilmesinde, Thierry tarafından yapılan yorumlar yayınlarına göre değişmektedir. Thierry, plan tipi ve İncil yazarlarının sembollerinin tromplarda uygulanışı nedeniyle Kars Surp Arak'elots Kilisesi'ne benzettiği yapıyı 10. yüzyıl ortalarına tarihlemektedir (1978: 74). Thierry'nin Donabedian ile ortak yayınında kilise, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Bu tarihlendirme, batıda yer alan tek giriş kapısındaki uygulamanın, 11. yüzyıl başlarında karakteristik olduğu belirtilerek yapılmıştır (Thierry-Donabedian 1987: 544). Yine Thierry, İncil yazarlarının sembollerinin Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki gibi Kümbet Kilise'de de uygulandığını belirterek yapıyı 940 yılına tarihlemektedir (1996: 413).

Kümbet Kilise, Surp Arak'elots Kilisesi'yle benzer plan tipine sahiptir. Plan düzeyinde aralarında Kümbet Kilise'de eksedraların dıştan dikdörtgen olması ve tek girişe sahip olması dışında fark bulunmamaktadır. Thierry'nin giriş kapısındaki uygulamanın 11. yüzyıl için karakteristik olduğunu söyleyerek yapıyı 11. yüzyıla tarihlemesi bizim katılamayacağımız bir görüştür. Kümbet Kilise'de uygulanan kapı biçimi, 10. yüzyıl ortalarından itibaren uygulandığı birkaç yapıya cephe düzenlemesi bölümünde yer verilmiştir. Ancak bize göre, Thierry kapı biçimiyle ilgili yorumu yaparken Kümbet Kilise'deki uygulamanın ön örnek olabileceğini göz ardı etmiştir. Çünkü Sanahin Manastırı'nın ilk yapısı olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi Kral Abas dönemine tarihlenmekte, plan tipiyle olmasa bile süslemeleriyle hem Surp Arak'elots Kilisesi, hem de Kümbet Kilise ile benzeşmektedir. Bu manastır kompleksine ait 967-970 yılları arasına tarihlendirilen Surp Amenaprkiç Kilisesi'nde (Cuneo 1988: 142), Kümbet Kilise'nin giriş kapısındaki uygulamanın benzeri görülmektedir.

Kubbeye geçişte kullanılan konikal tromplar tıpkı Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki gibi uygulanmış, tek fark Surp Arak'elots Kilisesi'nde tromp ve eksedra kemerleri arasında yer alan küçük trompların Kümbet Kilise'de kullanılmamış olmasıdır. Trompların merkezinde yer alan İncil yazarlarının sembolleri, Kümbet Kilise'de aslan ve boğa heykel şeklinde olsa da, aynıdır. En önemlisi de tromplarda İncil yazarlarının sembollerinin Ermeni mimarisinde görüldüğü ilk örneklerin tamamının Kral Abas dönemine tarihlenmiş olmasıdır.

Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise ile beraber, 936 yılına tarihlenen Gndevank Surp Stepanos Kilisesi'nde ve 940 civarına tarihlenen Sanahin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde de tromplarda İncil yazarlarının sembolleri yer alır. Bu uygulamaya Ermeni mimarisi bezemesinde, 10. yüzyılın ilk yarısından sonra 14. yüzyıla kadar hiçbir yapıda karşılaşılmaz. Ermeni mimarisinde tromplarda İncil yazarlarının sembolleri, 14. yüzyılda, Areni Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (1321) ve Amağu Noravank Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde (1339) tekrar karşımıza çıkar.

Kümbet Kilise'nin de yapı malzemesi, Surp Arak'elots Kilisesi'nde olduğu gibi düzgün kesilmiş taştır. Her iki kilise de klasik Ermeni mimarisindeki gibi sandık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kümbet Kilise'de kullanılan gri-beyaz kireç harcı, kireç, kum (dere kumu), iri çakıl taşı, küçük ve büyük volkanik tüf taş parçaları içerir. Ani'de on dokuz yapıdan alınan örnekler üzerinde yapılan analizde de harç içeriğinin benzer olduğu saptanmıştır[153].

Kümbet Kilise'nin dış kaplama taşlarında günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Yapının cephelerinde mevcut taşlar ve harç izleri değerlendirildiğinde, tıpkı Surp Arak'elots Kilisesi'nde olduğu gibi, beden duvarları örgüsündeki kesme taş blokların birbiri üzerine düzenli sıralar oluşturacak şekilde ya eş yükseklikte ya da aynı sırada eş ancak sıralar arasında farklı yükseklik ölçülerinde işlendikleri görülmektedir. Taş blokların yüksekliklerindeki özen, değişken uzunluk ölçüleri için geçerli değildir. Yine Surp Arak'elots Kilisesi'nde olduğu gibi taş boyutlarında çatıya doğru nispeten küçülme görülür.

Kümbet Kilise'nin tarihlendirilmesi konusunda araştırmacıların görüşleri ve yaptığımız incelemeler sonunda, yapının Kral Abas döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak Surp Arak'elots Kilisesi'nden önce mi sonra mı yapıldığı konusunda kesin görüş bildirilememektedir. Kümbet Kilisenin 19. yüzyıl öncesi durumu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. 1830 yılında harap haldeki kilisenin kubbesi, 19. yüzyıl ortalarında yıkılmıştır (Parsegian 1981).

[153] Ayrıntılar için bkz. B. İşler, 2007 s. 446-447.

6. SONUÇ

Dönem kaynakları ve günümüz yayınları Surp Arak'elots Kilisesi'nin Kral Abas (928-953) döneminde inşa edildiği görüşünde birleşmektedir. Araştırma sonuçlarımızdan yola çıkarak biz de aynı görüşü paylaşıyoruz. Kilisenin yapımına hangi yılda başlandığı hakkında kesin bilgi bulmak güçtür, ama açılış ve kutsama törenleri sırasında katolikosluk makamında Katolikos Anania (943-967) bulunduğuna göre kilise 943 yılından önce tamamlanmış olamaz.

Kitabesi bulunmayan, kaynaklarda da adı geçmeyen Kümbet Kilise, bazı araştırmacılar tarafından plan tipi ve süslemelerine göre Kral Abas dönemine tarihlendirilmektedir. İncelemelerimiz sırasında elde ettiğimiz mimari verilerden yararlanarak biz de bu görüşe katılıyoruz, ancak Surp Arak'elots Kilisesi'nden önce mi sonra mı inşa edildiği konusunda kesin bir yorum getiremiyoruz.

Her iki kilise de merkezdeki kare mekanın köşelerinin dıştan da algılandığı dört yapraklı yonca plan tipindedir. Merkezdeki kare bölümün dıştan algılanması, yani içteki planın aynen dışa yansıtılması Ermeni mimarisinde ender karşılaşılan bir uygulamadır.

Her iki kilisede uygulanan ve "Mastara tipi" denilen planın Ermeni mimarisinde ilk örnekleri 7. yüzyılda, hepsi de "Ararat" eyaleti sınırları içinde yer alan dört kilisede daha görülür. Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de karşımıza çıkıncaya kadar bu plan tipinin hiçbir bölgede tekrarlanmamış olması ise ilginçtir. Bu durum geleneklere bağlılık ya da yerel ustaların yakındaki bir kiliseyi ön örnek seçmesi olarak değerlendirilebilir.

Özetle, 10. yüzyılda sadece Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de uygulanan bu plan tipi çeşitlemesinin bölgesel ya da yerel bir özellik olarak algılanması gerekir. Bir ilginç gözlemimiz ise dört yapraklı yonca plan tipi kiliselere Ermeni mimarisinde tüm dönemlerde sık rastlanırken, Kars'taki iki kilisede görülen çeşitleme bir daha hiçbir bölgede tekrarlanmamıştır.

Benzer örnekleri bulunsa da Surp Arak'elots Kilisesi'nin geçiş sistemi uygulamada bire bir örneği olmadığından özel bir yere sahiptir. Kümbet Kilise'de de kubbeye geçişte konikal tromplar tıpkı Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki gibi uygulanmıştır. Her iki kilisenin bir diğer ortak özelliği olan tromplarındaki İncil yazarlarının sembolleri Ermeni mimarisindeki ender uygulamalar arasındadır.

Surp Arak'elots Kilisesi'nin kubbe kasnağında yer alan figürlerin Havariler oldukları konusu tartışılmalıdır. Ancak, figürlerin hiyerarşik konumu, duruşları, sayıları Bizans duvar resimleri ve Ermeni minyatürlerindeki Havarileri akla getirdiği için Surp Arak'elots Kilisesi kubbe kasnağındaki on iki fügürün Havariler olabileceği görüşüne katılıyoruz. Bu nedenle de, bu figürlerden yola çıkarak kiliseye verilen "Arak'elots" adını aynen benimsiyoruz.

Erken dönemlerden itibaren, doğu Hıristiyan resim sanatında oniki Havari iç mekanlarda, apsis yarım kubbeleri, kasnaklar, ender olarak da kubbe eteğinde yaygın bir biçimde tasvir edilmiştir, ama Surp Arak'elots Kilisesi'ndeki düzenleme özgündür. İncil yazarlarının sembollerinin Ermeni mimarisinde görüldüğü ilk örneklerin tamamının Kral Abas dönemine tarihlenmiş olması da ilginçtir.

Her iki kilisenin yapı malzemesi düzgün kesilmiş tüf taşıdır. Her ikisinde de klasik Ermeni mimarisindeki sandık duvar tekniği kullanılmış, kesme taşlar düzenli sıralar oluşturacak şekilde örülmüşlerdir. Ancak uygulanan duvar tekniği tarihlemeye katkıda bulunacak dönem ayırıcı nitelikler taşımamaktadır.

Ermeni mimarisinde genelde kiliselere giriş, Kümbet Kilise'de olduğu gibi, batıda bulunan tek bir kapı ile sağlanmaktadır. Surp Arak'elots Kilisesi'nde ise batı, kuzey ve güneyde üç giriş yer alır. Bu düzenlemeye Ermeni mimarisinde ender rastlanır. Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise'de görülen dar, yüksek ve içten dışa doğru daralan yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler, omega harfine benzer, bezemeli kör kemerler ise Ermeni mimarisi için tipiktir.

Sonuç olarak, Kral Abas dönemine bir bütün olarak yaklaşılmış, Surp Arak'elots Kilisesi ve Kümbet Kilise ile bu dönemin mimarisi, her iki yapının Ermeni mimarisi için özgün ve tipik özellikleri, çevre kültürlerle benzer ve farklı yönleri ortaya konularak değerlendirilmiştir.

7. KAYNAKÇA

ABÜ'L FARAC (GREGORY ABÜ'L FARAC/BAR HEBRAEUS). *Abû'l-Farac Tarihi,* cilt I-II, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ermest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Riza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, 1999.

ACARYAN, Hraçya. *այբուբենական բառարան (Etimolojik Ermeni Sözlüğü),* 4 cilt, Erivan, 1971-1979.

ADONTZ, Nicholas. *Armenia in the Period of Justinian the Political Conditions based on the Naxarar System*, (Trans. N.G. Garsoian), Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.

AGATHANGELOS. *Agathangelos History of The Armenians*, (çeviren ve yorumlayan Robert W. Thomson), Albany: State University of New York Press, 1976.

ALİŞAN, Léon. *Այրարատ* (Ayrarad)**,** Venice, 1890.

ALİŞAN, Léon. *Հրակ. Տեղագրութիւն պատկերագոյց* (Şirak, Resimli Topografya)**,** Venise, 1881.

ALPAGO-NOVELLO, Alpago-V. BERIDZE- J. LAFONTANE-DOSOGNO. *Art and Architecture in Medieval Georgia***,** Louvain, 1980.

ANDREASYAN, Hrand D. "Akdamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVI, 21, İstanbul, 1974, s. 77-82.

ANETSİ (SAMUEL ANETSİ). *Սամուէլ Քահանայ Անեցի, ասացմունք ի գրոց պատմագրաց* (Anili Peder Samuel, Tarihçilerin Yazdıklarından Toplama), (yayına hazırlayan Arşag Der Mikelyan/Arshak Ter Migelean), Vağarşabat, 1893.

ANONİM. "Likantropi", *Meydan Larousse,* c. 12 (1992), s. 357.

ANONİM. “Sarmatlar”, “Sarmatia”, *Meydan Larousse,* c. 17 (1992), s. 338.

ANONİM. *Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler ve Belediyeler (1 Haziran 1970 Durumu)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1971.

ANONİM. "*Աբաս* (Abas)", *այկական Սովետական սոգհտարա (Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi),* band 1, Yerevan, 1974, s. 15.

ANONİM. “Kars”, *Yurt Ansiklopedisi,* c. 6, İstanbul: Anadolu Yayıcılık, 1982-1983, s. 4470-4567.

ANTABLIN, Florance. “The Squinch in Armenian Architecture in the Sixth and Seventh Centuries.” *Révue des Etudes Armeniennes,* XVIII (1985), s. 503-513.

ARPEE, Leon. *A History of Armenian Christianity From The Beginning to Our Own Time*, NewYork: The Armenian Missionary Association of America, 1946.

ARUTIONIAN, B.M.-SAPHARIN, S.A. *Survey of Armenian Architecture*, Moscow (Rusça), 1951.

ARZOUMANIAN, Zaven. *History of Lewond: The Eminent Vardapet of The Armenians,* Philadelphia, PA: St. Sahag and St. Mesrob Armenian Church, 1982.

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). *Des Stephanos von Taron,* (yay. haz. H. Gelzer, -A. Burckhardt), Leipzig: B.G. Teubner Verlag, 1907.

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). Ստեփաոս Տարօնեցի, Պատմութիւն Տիեզերական (Stephanos Daronetsi, Evrensel Tarih), (yay. haz. Rahip Garabed Şahnazaryants), Paris, 1859.

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). *Etienne Asolik de Taron*, (yay. haz. F. Macler), Paris, 1917.

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). *Histoire Universelle par Etienne Açogh'ig de Daron*, (yay. haz. E. Dulaurier), Paris: Ernest Leroux (2 cilt), 1983.

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). *Step'anos Asolik Taronac'i, Histoire Universelle*, 2. vol, (yay. haz. S. Malxasian), Saint Petersburg, 1885.

ATABEKIAN, Vrej Melik. (t.y.). *The Armenian Nobility: History, Institutions and Structure.* Erişim: 24 Mayıs 2005, http: //www.nobility.artsakhworld.com/Atabekian_Arm_Nobility_History_Eng.html

ATTI Del Primo Simposio Internazionale de Arte Armena (Bergamo, 28-30 Giugno 1975) Istituto Universitario di Bergamo Facolta di Architettura del Politecnico di Milano Accademia delle Scienze dell'Armenia RSS, San Lazzaro; Venezia 1978.

AYDIN, Mehmet. *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili,* Konya, 1991.

BACHMANN, Walter. *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leiden: August Priest, 1913.

BALTRUŠAITIS, Jurgis. *Études sur l'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris: Ernest Leroux, 1929.

BALTRUŠAITIS, Jurgis. "Armenian Architecture and Gothic Art" *Georgica,* 2-3 (1936), s. 178-180.

BAYRAKTAR, Ali. (t.y.), *Tarihi Yığma Yapıların Depreme Karşı Güçlendirilmesi,* Erişim: 17 Ekim 2007, http: //deprem.fikirgonul.com/alibayraktarmakale1.html

BAYRAKTAR, Ali. "Tarihi Yapıların Depreme Karşı Güçlendirilmesi", *Yığma Yapıların Deprem Güvenliğinin Arttırılması Çalıştayı (YDGA)*, 17 Şubat 2005, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Erişim: 17 Ekim 2007. http:

//zemin.terapad.com/resources/2172/assets/makale%20ve%20belgeler/14.%20SGM%20Ali%20Bayraktar.pdf

BAYRAM, Fahriye. “Anadolu’da Tetraconchos Planlı Gürcü Kiliseleri” *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ,* I, Ankara: AKVAD (Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği), 2007, s. 61-88.

BAYRAM, Fahriye. *Artvin’deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi;* İstanbul: Ege Yayınları, 2005.

BERBERYAN, Avedis. *Պատմություն* (Ermeni Tarihi), İstanbul, 1871.

BERKIAN, Ara J. *Armenischer Wehrbau im Mittelalter*, Darmstadt, 1976.

BOCK, U. *Armenische Baukunst*, Köln, 1983.

BOCK, U. *Georgien and Armenien*, Köln, 1988.

BOURNOUTIAN, George A. *A Concise History of The Armenian People (From Ancient Times to the Present),* California: Mazda Publishers, second edition, 2003.

BOYCE, Mary. *A History of Zoroastrianism-The Early Period*, vol. I, Leiden/Köln: E. J. Brill, 1975.

BOYCE, Mary. *A History of Zoroastrianism-Under The Achaemenians*, vol. II, Leiden/Köln: E. J. Brill, 1982.

BRENTJES, B.-S. MNAZAKANJAN-N. STEPANJAN, *Kunst Des Mittelalters in Armenien,* Wien und München, 1982.

BRENTJES, Burchard. “Armenien von der Zweiten Synode von Dwin (554) bis zum Aufstieg der Bagratidenmacht in Ani (895)” *Armenien Frühzeit bis 1. Jahrtausend Sprache, Kunst und Geschichte* içinde, Linz, 1990. s.7-43.

BRENTJES, Burchard. *Drei Jahrtausende Armenien*, Wien-München: Verlag Anton Schroll&Co., 1974.

BROSSET, M. F. *Chronique Georgienne,* Paris: A l'imprimerie Royale, 1831.

BROSSET, M. F. *Additions et Eclaircissements á l'Histoire de la Géorgie depius l'Antiquite' Jusqu'en 1469 J.-C., St. Petersburg, 1851.*

BROSSET, M. F. *Rapports Sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Armenie exécute en 1847-1848,* St. Petersburg, 1851.

BROSSET, M. F. *Les Ruines d'Ani,* Petersburg: Imperimerie de l'academie Imper, 1860.

BROSSET, M.F. *Collection d'Historiens Arméniens*, 1 cilt, St. Petersburg: Imprimenie de L'académie Impériale des Sciences, 1874.

BROSSET, M.F. *Collection d'Historiens Arméniens*, 2. cilt, St. Petersburg: Imprimenie de L'académie Impériale des Sciences, 1876.

BROSSET, M.F. *Les Ruines d'Ani Capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe siècles. Histoire et description*, St. Petersburg: Samuel Schmidt, 2 cilt, 1860-1861.

BUCHWALD, Hans. "Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period Provincial Back Wash or Dynamic Center of Production", *Jahrbuch der Östereichischen Byzantinistik* 34 (1984), s. 199-234.

BUTLER, H. C. *Ancient Architecture of Syria,* London, 1931.

BUZAND (PAVSTOS BUZAND). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk'),* (çev. Nina G. Garsoian), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

CARSWELL, J. *The Armenian Churches and Other Buildings*, Oxford, 1968.

CARSWELL, John. *The Armenians and East-West Trade through Persia in the XVIIth Century*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1970.

CHAHIN, M. *The Kingdom of Armenia,* London-NewYork: Croom Helm, 1987.

CHAHIN, M. *The Kingdom of Armenia,* Richmond: Curzon, 2001.

CHARANIS, Peter. *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa: Livraria Bertrand, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation, 1963.

CHOISY, Auguste. *Histoire de l'Architecture,* 2 vol., Paris, 1943.

CONE, L. *Armenian Church Architecture,* NewYork, 1974.

COWE, S. Peter. "Relations Between the Kingdoms of Vaspurakan and Ani" *Armenian Van/Vaspurakan* içinde (Ed. Richard G. Hovannisian), California: Mazda Publishers, 2000, s. 73-85.

COWE, S.P. (Ed.). *Ani: World Architectural Heritage of a Medieval Armenian Capital***,** Leuven: Peeters, 2001.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999.

CUNEO, Paolo. "L'Eglise De Saint-Etchmiadzine Á Soradir Dans Le Vaspurakan" *Revue Des Etudes Arméniennes* V (1968), s. 91-108.

CUNEO, Paolo. *Ani*, Documanti Di Architettura Armena 12, Milan, 1984.

CUNEO, Paulo. *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo*, I-II, Rome: Deluca Editore, 1988.

CUTLER, Anthony-Jean Michel SPIESER. *Das Mittelalterliche Byzanz 725-1204,* München: Verlag C.H. Beck, 1996.

ÇORAĞAN, Nilay. "İstanbul-Heybeliada'daki Bizans Dönemine Ait Panagia Kamariotissa Kilisesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1989.

DADOYAN, Seta B. (Ed.). *The Contibution of The Armenian Church to the Christian Witness in The Middle East,* Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001.

DADOYAN, Seta B. “Medieval Armenian Art: Unity of Spirit and Vision” *The Contibution of The Armenian Church to the Christian Witness in The Middle East* içinde, Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001, s. 147-155.

DADOYAN, Seta B. “The Armenian Catholicosate From Cilicia to Antelias” *The Contibution of The Armenian Church to the Christian Witness in The Middle East* içinde, Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001, s.22-77.

DAMADYAN, Krikor. “Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri” *Uluslararası Anadolu İnançları Kongre Bildirileri (23-28 Ekim 2000-Ürgüp),* Erişim: 05 Temmuz 2007, www.Bolsohays.com/makaleyaz.asp?referans=85&kontrol=1

DAVIES, J.G. *Medieval Armenian Art and Architecture: The Church of The Holly Cross, Aght’amar,* London: Pindar Press, 1991.

DE MORGAN, Jacques. *History of Armenian People,* Boston: Trench Hairenik Pres, 1952.

DEICHMANN, F. W. “Das Oktogon von Antioheia: Heroon-Martyrion. Palastkirche oder Kathedrale?”, *Byzantine Zeitschrift* 65 (1972), s. 40-56.

DER NERSESSIAN, Sirarpie. “Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries” *Proceedings of The XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 5-10 september 1966),* London: Oxford University Press, 1967, s.427-431.

DER NERSESSIAN, Sirarpie. *Aght’amar: Church of The Holly Cross (Harvard Armenian Texts and Studies I),* Cambridge: Harvard University Pres, 1965.

DER NERSESSIAN, Sirarpie. *Armenian Art*, London: Thames and Hudson, 1978.

DER NERSESSIAN, Sirarpie. *The Armenians*, London: Thames and Hudson, 1969.

DER NERSESSIAN, Sirarpie. *The Armenians*, New York, Washington: Praeger Publisher, 1970.

DER NERSESSIAN, Sirarpie-H. VAHRAMIAN. *Aght'amar: The Vaspourakan Region and The Aght'amar Monastery*, Milano: Ares, Documents of Armenian Architecture, 1974.

DJOBADZE, Wahtang. "Varläufiger Bericht über Grabungen und Untersuchungen in der Gegend von Antiochia am Orantes" I*stanbuler Mittelungen* 15 (1965), s. 218-242.

DJOBADZE, Wahtang. *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti, and Şavşeti;* Stuttgart, 1992.

DONABEDIAN, Patrick. "Le Premier age d'or de l'Architecture Arménienne. Le VIIe siècle" *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ;* I, Ankara: AKVAD (Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği), 2007, s. 29-60

DOSTOURIAN, Ara Edmond. "The Fall of the Armenian Kingdoms of Vaspourakan and Ani: A Twelfth Century Account by Matthew of Edessa" *Journal of Armenian Studies,* vol. II, No: 1, Spring-Summer, 1985, s. 27-34.

DOSTOURIAN, Ara Edmond. *The Chronicle of Matthew of Edessa: Translated from the Original Armenian, with a Commentary and Introduction,* Ann Arbor, MI: UMI, 1984.

DULAURİER, E. *Recherches sur la Chronologie Arménienne*, *Technique et Historique,* Paris, 1859.

DVORNIK, Francis. *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a,* (Çev. Mehmet AYDIN), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

EDWARDS, Robert W. "The Fortress at Doğubeyazıt (Daroynk)" *Revue des Etudes Armeniennes* XVIII (1984), s. 435-459

ELDERKIN, G. W. *Antioch on the Orontes,* Princeton, 1934.

EPRİKYAN, Sukias. *Պատկերազարդ Աշխարհիկ Բառարա* (Resimli Coğrafi Sözlük), 2 cilt, Venice, 1903-1905.

EPRİKYAN, Sukias. *Պատկերազարդ Աշխարհիկ Բառարա* (Resimli Coğrafi Sözlük), cilt 2, Venice, 1907.

ERCAN, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1988.

ERGİN, K. A. *Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu (Milattan Sonra 11 Yılından 1964 Sonuna Kadar),* İstanbul: Maden Fakültesi Arz Fiziği Enstitüsü, 1967.

EVLİYA ÇELEBİ. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit,* 2. cilt-2. kitap, (yay. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

EYİCE, Semavi. "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire ait Eserler", *Edirne-Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 39-76.

EYİCE, Semavi. "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler" *Belleten*, XXX (131), Ankara, 1969, s. 325-358.

FİRDEVSİ. *Şehnâme,* I-IV, (çev. Necati Lugal), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1945.

FORTESCUE, E.F.K. *The Armenian Church: A Sketch of The History, Liturgy, Doctrine, and Ceremonies of This Ancient National Church*, Newyork: AMS Press, 1970.

FRANTZ, A. “The Church of the Holy Apostles at Athens”, *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri (İstanbul 15-21.IX.1955)*, İstanbul, 1957.

GANDOLFO, Francesco. *Chiese e Cappelle Armene a Navata Semplice dal IV al VIII secolo,* Roma: De Luca, 1973.

GANDOLFO, Francesco. *Le Basiliche Armene IV-VII secolo*, Roma, 1982.

GARSOIAN, N.G. *Armenia Between Byzantium and the Sasanians,* London: Variorum Reprints, 1985.

GARSOIAN, N.G.-T.F. MATHEWS-R.W. THOMSON. *East of Byzantium: Syria and Armenia in The Formative Period*, Washington: Dumbarton Oaks, 1982.

GARSOIAN, Nina G. “The Armenian Church Between Byzantium and the East”, *Treasures in Heaven: Armenian Art, Religion and Society içinde,* New York: Pierpont Morgan Library, 1998 (a), s. 3-12.

GARSOIAN, Nina G. “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire” *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* (Ed. Héléne Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou), Washington D.C., 1998 (b), s. 53-124.

GARSOIAN, Nina G. *Church and Culture in Early Medieval Armenia***,** Aldershot: Ashgate Variorum, 1999.

GOLTZ. Hermann-Klaus E. GÖLTZ. *Rescued Armenian Treasures From Cilicia, Sacred Art of the Kilikia Museum Antelias, Lebanon,* Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2000.

GOMBOS, Károly. *Die Baukunst Armeniens*, Budapest: Corvina Verlag, 1972-1973.

GRABAR, A. *Martyrium Recherches sur le Culte des Reliques et L'art Chrétien Antique*, 2 vol. and album, Paris, 1946.

GREENWOOD, T. (2002). "The Emergence of the Bagratuni Kingdoms of Ani and Kars (abstract)", *Historic Armenian Cities and Provinces Conference Series, No: 9-Kars and Ani.* Erişim: 02 Haziran 2004, http: //hyeforum.com/index.php?showtopic=1778

GROUSSET, René. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.

GROUSSET, René. *Histoire de l'Arménie des Origines á 1071,* Paris: Payot, 1947.

GURLITT, Cornelius. *Die Baukunst Konstantinopels*, I, Berlin, 1912.

Gürcistan Tarihi: Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar, (Gürcüce'den çev. Marie Félicité Brosset, Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

HAMPIKIAN, Nairy. "The Architectural Heritage of Vaspurakan and the Preservation of Memory Layers" *Armenian Van/Vaspurakan* içinde (Ed. Richard G. Hovannisian), California: Mazda Publishers, 2000, s. 87-116.

HASLUCK, F. W. *Letters on Religion and Folklore,* London, 1926.

HASOL, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,* İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları (geliştirilmiş 7. baskı), 1998.

HASRAT'YAN, Mourad. *Essai sur l'Architecture Arménienne,* Moscow, 1985.

HEWSEN, R.H. *Armenia: A Historical Atlas***,** Chicago-London: University of Chicago Press, 2001.

HILD, Friedrich-Marcell RESTLE. *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos),* Tabula Imperii Byzantini 2, Wien: Verlag des Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

HONIGMAN, Ernest. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı : Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar,* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1528, 1970.

HOVANNISIAN, Richard G. (Ed.), *Armenian Van/Vaspurakan* California: Mazda Publishers, 2000.

HOVHANNES (GATOĞİGOS V. HOVHANNES DRASKHANAKERDTSİ). *Jovhannēs Drasxanakertc'i, History of Armenia*, (yay. haz. ve yorumlayan Krikor H. Maksoudian, Atlanta: Scholars Press, 1987.

İPŞİROĞLU, Mahzar Şevket. *Ahtamar Kilisesi: Işıkla Canlanan Duvarlar,* (çev. Alev Yalınız), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İŞLER, Bülent. "Ani'de Ortaçağ Yapılarının Duvar Malzemesine Göre Değerlendirilmesi", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, (Kayseri 8-10 Nisan 2002),* Kayseri, 2002, s. 443-453.

JANİN, R. *Les Églises Orientales et Rites Orientaux*, Paris: Letouzey&Ané, 1955.

JENKINS, R.J. (Ed.), *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio: Commentary*, London: Athlone Press, 1962.

KADİROĞLU, M.-Z. KARACA-T. YAZAR- F. BAYRAM-B. İŞLER. "Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması", 20*. Araştıma Sonuçları Toplantısı*, I. cilt, Ankara, 2003, s. 29-40.

KADİROĞLU, M.-Z. KARACA-T. YAZAR- F. BAYRAM-B. İŞLER. "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2002 Yılı Yüzey Araştırması", 21*. Araştıma Sonuçları Toplantısı*, 2. cilt, Ankara, 2004, s. 1-16.

KADİROĞLU, M.-Z. KARACA-T. YAZAR. “Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1998 Yılı Yüzey Araştırması”, 17*. Araştıma Sonuçları Toplantısı*, I cilt, Ankara, 2000, s. 81-94.

KADİROĞLU, M.-Z. KARACA-T. YAZAR. “Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2000 Yılı Yüzey Araştırması”, 19*. Araştıma Sonuçları Toplantısı*, I. cilt, Ankara, 2002, s. 93-100.

KADİROĞLU, Mine. “Gürcü Mimarlığı ve Sanatı”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, s. 731-733.

KADİROĞLU, Mine. *Oltu (Tao) Bölgesinde 9.-11. Yüzyıl Kiliseleri,* (Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Biim Uzmanlığı Tezi), Ankara, 1984.

KADİROĞLU, Mine. *The Architecture of the Georgian Church at İşhan,* Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris: Verlag Peter Lang, 1991.

KADİROĞLU-LEUBE, Mine. “Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması”, *XV. Araştıma Sonuçları Toplantısı*, I cilt, Ankara, 1998, s. 97-125.

KALAYAN, H. *The Symmetry and Proportion in Armenian Architecture,* Beirut, 1975.

KALOUSTIAN, Shnork. *Saint and Sacraments of The Armenian Church,* New York, 1969.

KARACA, Yalçın. “Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası”, *Dünyada Van,* XVII, Ankara, 1999, s. 2-13.

KARACA, Yalçın. *Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), 2 cilt, Van, 2004.

KARACA, Yalçın. *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996.

KARAMAĞARALI, Beyhan. "Ani", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, s. 102-103.

KAREKIN I. (Catholicos of Armenia). *The Council of Chalcedon and The Armenian Church,* London, 1965.

KARKABI, Sami. "An Overview of Armenian Religious Architecture: Sixth to The Thirteenth Centuries" *The Contibution of The Armenian Church to the Christian Witness in The Middle East* içinde*,* Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001, s. 161-164.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği." *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum),* Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok. "Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları-Büyük Ermenistan-Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont gibi Titrler- Armeno-Grek-Bazileiler", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986-Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler,* cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 1087-1095.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok. "Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler" *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

KAZARYAN, Armen. *The Cathedral of Holy Ejmiacin and the 4 th-7th Centuries,* Moscow: Russian Academy of Architcture and Building Sciences, Federal Agency for Culture and Cinematography, (Rusça) 2007.

KAZHDAN, A. (Ed.) *Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vols., Oxford 1991.

KEHYAIAN, Antoine. *Monuments of Armenian Architecture,* Beirut: Hamazkaine, 1972.

KEROVPYAN, K[eğam]. *Mitolojik Ermeni Tarihi,* (çev. Sarkis Seropyan), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2000.

KEVORKIAN, Raymond (Ed.), *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil,* Paris: Musées, 2001.

KHATCHATRIAN, Armen. "Armenien", *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst,* I (1966), s. 306-335

KHATCHATRIAN, Armen. *L'Architecture Arménienne*, Paris: Guethner, 1948-1949.

KHERLOBIAN, Gevorg. "Medieval Armenian Literature" *The Contibution of the Armenian Church to the Christian Witness in The Middle East* içinde, Antelias, Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001, s. 156-160.

KHORENATSİ (MOVSES KHORENATSİ). *Moses Khorenats'i: History of Armenians*, (Çev. Robert W. Thomson), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

KHORENATSİ (MOVSES KHORENATSİ). *Movses Xorenaci: History of Armenia (Translation, Introduction and Critical Notes, 2nd Impression),* (yayına hazırlayan S. Malxaseanc), Cairo, 1953.

KIRZIOĞLU, Mehmet Fahrettin. "Selçuklular'dan Önce "Armenya"ya/Yukarı-Eller'e Hakim Olanlar (MÖ-IV Bin-MS. 1064", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu -Tebliğler ve panel Konuşmaları-,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, (Şafak Basım ve Yayınevi/Manisa), 1983, 129-198.

KIRZIOĞLU, Mehmet Fahrettin. *Kars Tarihi*, (1. cilt), İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.

KLEINBAUER, Eugene W. “The Origins and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotomia”, *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973), s. 91-114

KLEINBAUER, Walter Eugene. *The Aisled Tetraconch*, (A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy), Princeton,1967.

KOEPF, Hans. *Armenische Architektur*, Wien: Institute für Baukunst, 1969.

KOESTLER, Arthur. *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası),* (çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul: Say Yayınları, beşinci baskı, 1993.

KOLLWITZ, J. “Die Grabungen in Resefa” *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri (İstanbul 15-21.IX.1955)*, İstanbul, 1957, s.141-144, levha XXV.

KRAMERS, V. H. “Merzübân” *İslam Ansiklopedisi,* c. 7, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir: ETAM A. Ş. Matbaası, 2001, s. 787.

KRAUTHEIMER, Richard. *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York, 1986.

Kura (Kür) Irmağı. (t.y.). Erişim: 29 Ekim 2007, http: //www.ardahankulturturizm.gov.tr/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF4329F0A36BFEFBCDE2FFDB5BE72925EC

KÜÇÜK, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

LAHN, E. “Aras Nehri Amenajman Sahasının Jeolojik ve Sismolojik Durumu” *Türk Coğrafya Dergisi,* sayı 15-16, İstanbul 1956, s.74-84.

LANG, David M. “The Bagratids in Armenia and Georgia”, *Journal of Armenian Studies*, Vol II, no: 1, (1985), s. 35-46.

LANGLOIS, Victor. *Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Arménie (CHAMA),* 2 cilt, Paris: Firmin-Didot, 1867-1869.

LANGLOIS, Victor. *Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Arménie,* vol. II, Paris: Firmin-Didot, 1889.

Le Couvent de Horomos d'Aprés les Archives de Toros Toramanian, (haz. Ani T. Baladian-Jean Michel Thierry, katkı sağlayan Jean-Pierre Mahé), Paris: Monuments et Mémories de la Fondation Eugéne Piot, 2002.

LYNCH, Harry F. B. *Armenia: Travels and Studies I*, London (Tıpkıbasım 1965): Longmans, 1901.

LYNCH, Harry F. B. *Armenia: Travels and Studies, I-II*, London (Tıpkıbasım 1965): Longman, 1901.

MACLER, Frederic. *Arménienne. Son Passé*, Paris, 1924.

MAKSOUDIAN, Krikor H. *Armenia and The Crusades: Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, National Association for Armenian Studies, Lanham: University Pres of America, 1987 (a).

MALAN, S.C. *The Life and Times of S. Gregory the Illuminator, (The Founder and Patron Saint of the Armenian Church)*, London, 1868.

MANANDIAN, H. A. *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Lisbon: Livraria Bertrand, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundaion, 1965.

MANSEL, Arif Müfit. *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.

MANUÇARYAN, A. A. *Քաղաքաշինական IV-XI դարերի հարարակա Վկայագրերի* (Ermenistan'daki IV-XI. Yüzyıllarda İnşa Edilmiş Yapıların Araştırması), Erevan, 1977.

MARANCI, Christina. *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation,* Leuven-Paris-Sterling-Virginia: Peeters, 2001.

MARZBANIAN, Hovhannes. *Բաղդատական Վկարկ մը Կրօնական Ճարտարապետութեա վրայ եւ այ ճարտարապետութեա տեղը առո մէջ* (Dini mimari üzerine karşılaştırmalı bir bakış ve Ermeni mimarisinin onun içindeki yeri), İstanbul, 1970.

MATEVOSYAN, Rafael, *այկական Զինքեր* (Ermeni Armaları), Erivan, 1994.

MÉCÉRIAN, Jean. *Histoire et Institutions de L'Eglise Arménienne Évolution Nationale et Doctrinale Spiritualité-Monachisme,* Beyrouth: Imprimerie Catholique, 1965.

MICHEL, Thomas. *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı,* İstanbul: Ohan Basımevi, 1992.

MIKHİTARYANTS, Apel. *Պատմութիւն ժողովոց այսմտեայց եկեղեցւոյ (Ermeni Kilisesi Konsilleri Tarihi), Vağarşabad, 1874.*

MNAC'AKANYAN, S. *The Armenian Monuments During The VII.th Century*, Moscow, 1971.

MNATSAKANIAN, S.-A. ALPAGO-NOVELLO., *Hagbat: The Hagbat Monastery*, Milano: Ares, Documents of Armenian Architecture, 1974.

MORAVESIK, G. & JENKINS, R.J. (Eds.), *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Washington DC, 1967.

MOVSES (KALANKATLI MOVSES). *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş,* (Rusça ve İngilizce nüshalarını karşılaştırarak Azerbeycan Türkçesi'ne çev. Ziya Bünyadov, Türkçe'ye çev. Yusuf Gedikli), İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

MOVSES (KALANKATLI MOVSES). *Moses Kalankatuaci, The History of The Caucasian Albanians,* (çev. ve yor. C.J.F. Dowsett), London: Oxford University Press, 1961.

NERSOYAN, Tiran. *Divine Liturgy of the Armenian Apostolic Orthodox Church*, London, 1984.

NEUBAUER, Edith. *Armenische Baukunst vom vierten bis vierzehnten Jahrhundert*, Dresden: VEB, Verlag der Kunst Dresden, 1970.

ORCHANIAN, Aram. (t.y.). *Armenian Continuing History*. Erişim: 30 Mart 2004, http: //www.armenianyellowpages.com/history.html

ORMANIAN, M. (Maghak'ia Ormanyan). *L'Eglise Arménienne: son Histoire, sa Doctrine, son Régime, sa Discipline, sa Liturgie, sa Littérature, son Présent*, (Ed. T. Poladian- 2. Baskı), Antélias-Liban, 1954

ORMANIAN, Malachia. Ազգապատում (Millet Tarihi), vol.I, Constantinople, 1912.

ORMANIAN, Malachia.այո g Եկեղեցի (Ermeni Kilisesi), Buenos Aires, 1949.

ORMANIAN, Malachia. *The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition,* (Trans. French Edition G. Marcar Gregory) London: A.R.Mowbray, 1912 , (Trans. G.M. Gregory, İllinois 1955).

OSTROGORSKY, Georg. *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

OTTO-DORN, Katharina, "Akdamar Kilisesi Figür Kabartmalarında Türk Tesiri" *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (1959, 19-24 Ekim Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962, s. 322-324

OULTON, James E. L. *Eusebius of Caesarea, Eusebius: The Ecclesiastical History,* vol. 1-2, Cambridge MA: Harvard University Pres, 1932.

ÖNEY, Gönül. *Akdamar Kilisesi*, Ankara, 1989.

PARBETSİ (ĞAZAR PARBETSİ). *Ghazar P'arpets'i. The History of Lazar P'arpec'i,* (çeviren ve yayına hazırlayan Robert W. Thomson), Atlanta, GA: Scholars Pres,1991.

PARSEGIAN, V.L. (Ed.). *Introductory Guide Armenian Architecture*, Leiden: Inter Documentation Campany, 1980.

PARSEGIAN, V.L. (Ed.). *Armenian Architecture*, Book I, Leiden: Inter Documentation Campany,1980.

PARSEGIAN, V.L. (Ed.). *Armenian Architecture*, Book VI, Leiden: Inter Documentation Campany, 1981.

PARSEGIAN, V.L. (Ed.). *Armenian Architecture,* volume I-V, Leiden: Inter Documentation Campany, 1987.

PARSEGIAN, V.L. (Ed.). *Cumulative Index and Guide to The Armenian Architecture Microform Collection,* Books I-VII, Leiden: Inter Documentation Campany, 1990.

PASDERMADJIAN, H. *Histoire de L'Arménié depius les Origines jusqu'au Traité de Lausanne*, Paris : Libraire Orientale H. Samuelian, 1949.

PERTUSI, A. (Ed.), *Constantino Porfirogenito de Thematibus,* Rome: Citta' Del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.

PETROSYANC, T. *այկազունք, այ զօրավարեր ռազմական պետական գործիչեր դիւանագէտներ* (Ermeniler, Ermeni komutanlar, üst düzey askerler, devlet adamları ve diplomatlar), Yerevan, 2002.

RENZ, Alfred. *Kaukasus, Georgien, Aserbaidschan Armenien,* München: Prestel-Verlag, 1985.

RENZ, Alfred. *Land und der Ararat,* München: Prestel-Verlag, 1985.

RUNCIMAN, Steven. *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign a study of Tenth Century Byzantium,* Cambridge: University Pres, 1963.

RUSSELL, James R. (2002). "The Church of the Holy Apostles at Kars and the Relief of Judas (abstract)", *Historic Armenian Cities and Provinces Conference Series, No: 9-Kars and Ani.* Erişim: 02 Haziran 2004, http: //hyeforum.com/index.php?showtopic=1778

RUSSELL, James R. "On Mysticism and Esotericism Amongst the Zoroastrians" *Iranian Studies,* 26, 1-2 (1993), s. 73-94.

RUSSELL, James R. *Zoroastrianism in Armenia*, Cambridge: Harvard University Pres, 1987

SAHINIAN, A.-A. MANOUKIAN. *G(h)eghard: The G(h)eghard Monastery*, Milano: Ares, Documents of Armenian Architecture, 1978.

SARKISSIAN, Karekin V. "The Armenian Church in the Contemporary Times", *Religion in the Middle East Three Religions in Concard and Conflict I,* Cambridge: University Press, 1969.

SEBEOS. *The Armenian History Attributed to Sebeos 1: Translation and Notes,* (çeviren ve yayına hazırlayan Robert W. Thomson), Liverpool: Liverpool University Press, 1999.

SEBEOS. *The Armenian History Attributed to Sebeos 2: Historical Commentary,* (çeviren ve yayına hazırlayan Robert W. Thomson), Liverpool: Liverpool University Press, 1999.

SEROPYAN, Sarkis. *Can Gülüm Anahit ve Kazben Ermeni Tanrıları Konuşuyor,* İstanbul: Belge Yayınları, 2003.

SEYFELİ, Canan. "Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu'nun Geçirdiği Evreler" *Ermeni Araştırmaları, sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005.* Erişim: 05 Ağustos 2007, www.Eraren.org/index.php?Page=Print& DergilcerikNo =13&Yer=Dergilcerik

SEYFELİ, Canan. *İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı),* Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

SINCLAIR, T.A. *Eastern Turkey. an Architectural and Archaeological Survey*, London (4 cilt), 1987.

STRZYGOWSKİ, J. *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienna (2 cilt), 1918.

TCHILINGIRIAN, Hrach. *The Armenian Apostolic Orthodoks Church*, London, 1996.

TER-GHEWONDYAN, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, (Trans. Nina G.Garsoïan) Lisbon: Livraria Bertrand (Armenian Library of The Calouste Gulbenkian Foundation), 1976.

THIERRY, Jean Michel, "A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars. (III)" *Revue Des Etudes Armeniennes* XVII (1983), s. 329-394.

THIERRY, Jean Michel, *Répertoire des Monastères Armeniens*, Turnhout: Brepols, 1993

THIERRY, Jean Michel. "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (Turquie)." *Revue des Etudes Armeniennes* III (1966), s. 73-90.

THIERRY, Jean Michel. "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (Turquie)." *Revue des Etudes Armeniennes* VIII (1971), s. 189-213, pl. V-XXXVII.

THIERRY, Jean Michel. "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (IV)." *Revue des Etudes Armeniennes* XIX (1985), s. 285-323

THIERRY, Jean Michel. *La Cathedrale des Saints-Apotres de Kars, 930-943,* Louvain; Paris: Peeters, 1978

THIERRY, Jean Michel. *Le Couvent Arménien D'Horomos,* Louvain ;Paris : Peeters, 1980.

THIERRY, Jean Michel.-Patric DONABEDIAN. *Les Arts Arméniens*, Paris: Mazenod, 1987.

THIERRY, Jean Michel-Nicole. "Notes sur des Monuments Arméniens en Turquie (1964).", *Revue des Etudes Armeniennes* II (1965), s. 165-184.

THIERRY, Michel, "Die Armenische Kunst vom 8. Jahrhundert bis zum Beginn des 13. Jahrhnderts" *Das Mittelalterliche Byzanz 725-1204* içinde, München: Verlag C.H. Beck, 1996.

THIERRY, Michel-Nicole. "La Cathédrale de Mrén et sa Décoration.", *Cahiers Archeologiques* 21 (1971), s. 43-77

THOMAS, John-Angela Constantinides HERO. *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments,* Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000.

THOMSON, Robert W. *The Teaching of Saint Gregory: An Early Armenian Catechism,* Cambridge: Mass, 1970.

TOKARSKİ, N. M. *The Architecture of Armenia IVth-XIVth Centuries*, Erevan: Armgosizdat, 1961.

TORAMANIAN, Toros. Նիւթեր այկական ճարտարապետութեա պատմութեա (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları), vol. I, Erevan, 1942.

TORAMANIAN, Toros. Նիւթեր այկական ճարտ արապետութեա պատմութեա (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları), Vol. II., Erevan, 1948.

TOUMANOFF, Cyrill, *Studies in Christian Caucasian History,* Georgetown: University of Georgetown, 1963.

TOUMANOFF, Cyrill. "Armenia and Georgia" *The Cambridge Medieval History* içinde, (Ed. J.M. Hussey), vol. IV, part I, Cambridge: University Pres, 1966.

TOVMA ARDZRUNİ. *Thomas Artsruni: History of The House of the Artsrunik',* (çeviren ve yayına hazırlayan Robert W. THOMSON), Detroit: Wayne State University Press, 1985.

TSCHUBINASCHWILI, Georg. " Armenian Art" *Encyclopedia of World Art,* I, 1959, s. 716-728.

TSCHUBINASWILI (CHUBİNASWİLİ/ÇUBİNAŞVİL), G. N. Razyskaniia po Armianskoie Arkhitekture, Tiflis, 1967.

TUĞLACI, PARS. *İstanbul Ermeni Kiliseleri*; İstanbul, 1991.

TUNCEL, Metin "Aras Nehri ve Siyasi Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, ikinci baskı, 1992, s. 195-199.

URFALI MATEOS. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli,* (Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan, notlar, Edouard Dulaurier, Halil İnalcık), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı (ilk baskı 1962, ikinci baskı 1987), 2000.

UTUDJIAN, Edouard. *Armenian Architecture 4th to 17th Century,* (Trans. Geoffrey Capner), Paris: Éditions Albert Morancé, 1968

UTUDJIAN, Edouard. *Monuments Arméniens du IV au XVIIe Siècle,* Paris, 1967.

UZUNYAN, Drtad. "Biz "Gregoryan" veya "Lusavorçagan" mıyız?", *Lraper Kilise Bülteni,* 4 İstanbul: İstanbul Ermeni Patrikliği Yayını, 2001, s. 22.

VARDAN (VARDAN AREVELTSİ). աւաքում Պատմութեա Վարդայ Վարդապետի (yay. haz. L. Alişan), Venedik: St. Lazar 1862.

VARDAN (VARDAN AREVELTSİ). "Müverrih Vardan, Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)" (çeviren ve yorumlayan Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi 1/2*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1937, s. 154-244.

VARDAN (VARDAN AREVELTSİ). "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", (çeviren ve yorumlayan Robert W. Thomson), *Dumbarton Oaks Paper* 43 (1989), s. 125-226.

VASILIEV, A.A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi;* cilt I, (çev. Arif Müfit Mansel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

VASILIEV, A.A. *Byzance et les Arabes: Tome I- La Dynastie d'Amorium (820-867),* Brussels, 1935.

VASILIEV, A.A. *Byzance et les Arabes: Tome II- La Dynastie Macédonienne (867-959),* Brussels, 1968.

VASILIEV, A.A. *Byzance et les Arabes: Tome III- Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Brussels, 1935.

VASILIEV, A.A. *Histoire de l'émpire Byzantin,* Paris: Auguste Picard, 1932.

WALTER, Christopher, *Art and Ritual of the Armenian Church*, London, 1982.

WIEGAND, T.-H. SCHRADER. *Priene,* Berlin, 1904.

XAČATRYAN, Hayk. *Արքայապատում այոց 141 Թագաւորից* (Ermeni Krallar Tarihi, 141 Krallar), Yerevan, 1998.

YEĞİŞE. *Elisæus, The History of Vartan and of the Battle of Armenians: Containing an Account of the Religious Wars between the Persians and*

Armenians, (çeviren ve yorumlayan C. F. Neumann), London: Darf Publishers Limited, 1987.

YEĞİŞE. *History of Vardan and the Armenian War / E.lishē,* (çeviren ve yorumlayan Robert W. Thomson), Cambridge and London: Harvard University, 1982.

YILDIZ, Dilek. "Kayseri İli Yahyalı İlçesine Bağlı Çamlıca Köyündeki Bizans Kiliseleri" (Yayınlanmamış Bölge Araştırmaları Dersi Semineri), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1986.

YILDIZ, Hakkı Dursun. "10. y.y.'da Türk-Ermeni Münasebetleri.", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum),* Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985.

Zoroastrianizm. (t.y.). Erişim: 22 Kasım 2007, http: //www.trkaynak.com/?Zoroastrianizm/121461

EKLER

EK 1: SÖZLÜK

MİMARİ

Aparank :	Saray, köşk
Ardzanagrutyun :	Kitabe
Arkunik :	Krallık sarayı
Avag Bem :	Ana altar, ana bema
Avataron :	Manastır
Baravor :	Lento
Bem :	Bema
Berd :	Kale
Crambar :	Sarnıç
Dahlic :	Salon
Gavit :	Narteks
Hovanots :	Yazlık saray
Jam :	Kilise
Kamar :	Kemer
Kar :	Taş
Khorhrdanotz :	Diakonikon
Masants Xoran :	Röliklerin saklandığı altar
Matenadaran :	Kütüphane
Matur :	Martiryum/şapel
Mıgırdaran:	Vaftizhane
Sargavaganots :	Diakonikon
Srah :	Galeri
Tacar :	Kilise
Tapanatun :	Kripta
Tas:	Sınıf, ders, grup
Vank:	Manastır
Vormnamuyt :	Plaster

Yegeğetsi: Kilise

Zangagatun : Çan Kulesi

LİTURJİK

Arakelots/Arakyal : Gönderilen, resul, havari, elçi

Arevakal : Gün doğumu

Asdvadz : Allah, tanrı

Asdvadzadzin : Tanrı'yı doğuran, Meryem Ana

Avedaper : Müjdeci

Avedum : Müjde

Badarak : Sunu, kurban

Cırorhnek: Su kutsama töreni

Gark Khaçelutyan : İsa'nın çarmıha gerilmesinin anılması töreni

Gark Tağman: Gömü töreni

Gisasargavak/Astsargavak : Tbir ile Sargavak arasındaki ara rütbe

Hağortutyun: Komünyon; Rab'bin Sofrasından pay alma

Hampartsum : İsa'nın göğe yükselişi

Hişadag Merelots: Ölüleri Anma Günü

Hokehankisd : Ölenlerin huzuru için yapılan dua töreni

Intıryats Badarak: Son Akşam Yemeği

Medz Zadik : Paskalya

Mıgırdel: Vaftiz etmek

Mıgırdutyun: Vaftiz

Paregentan : Karnaval, mutlu yaşam, oruç öncesi yapılan şenlik

Pun Paregentan : Büyük oruç arifesi

Tıroşm: Güçlendirme, mühür, kutsal yağla meshetme töreni

Tsernatrutyun : El koyarak rütbe verme töreni

Urar:	Uraragir tbir, gisasargavak ve sargavak rütbelerini simgeleyen ve sol omuza asılan törensel atkı
Vartavar:	İsa'nın suret değiştirmesi
Verçin Odzum:	Son takdis
Zadik:	Paskalya Yortusu

İSİMLER

Apeğa:	Bekar kahana, keşiş
Başepiskopos:	Başkent episkoposu, kıdemli episkopos
Bedros:	Petrus
Boğos:	Paulus, pavlos,
Der:	Rab (tanrı), efendi (insan)
Episkopos:	Kilisedeki üçüncü ve en büyük rütbe
Episkoposapet:	Birinci başepiskopos
Gatoğigos:	Katolikos, dünyadaki tüm Ermeni episkoposlarının birincisi Episkoposapet
Guğas:	Lukas
Hagop:	Yakup
Hisus:	İsa
Hovhannes Garabed:	Vaftizci Yahya
Hovhannes:	Yuhanna
Hovnan Markare:	Yunus Peygamber
Hovsep:	Yusuf
Kahana:	Kilisedeki 2. büyük rütbe, papaz, kahin
Karapet/Garabed:	Müjdeci, haberci
Karasun Mangunk:	Kırk Şehitler
Krisdos:	Mesih
Lusavoriç:	Aydınlatıcı
Madteos:	Matta
Margos:	Markos

Markare :	Peygamber
Mıgırdiç:	Vaftizci
Movses :	Musa
Sargavak :	Ermeni Kilisesindeki 1. büyük rütbe, diyakos,
Srpazan :	Kutlu soydan gelen, azizler soyundan
Stepanos :	Stefan, Stephen
Takavor :	Kral; tekfur
Tbir :	İlahi veya dini metin okuyan
Toros :	Teodoros
Tovma :	Thomas
Uraragir :	Incil okuyan tbirlere verilen urar taşıma yetkisi
Vartabed/Vartabet :	Apeğalara verilen “Hoca” unvanı, din öğretmeni
Yeğise Markare:	Elişa Peygamber
Yeğya Markare:	İlya Peygamber
Yeorgios :	Kevork
Yeremya Markare :	Eremya Peygamber
Yesayi Markare :	İşaya Peygamber

DİĞER

Bısag:	Taç, dini nikah, evlilik
Gağant:	Yılbaşı
Gerezman :	Mezar
Gerezmenatun :	Mezarlık
Hınçak:	Çan sesi
Hoki :	Ruh
Hreştak:	Melek
Mets:	Büyük
Nor:	Yeni
Pahq :	Oruç
Pokr :	Küçük
Surp :	Kutlu, aziz, kutsal

Vişab: Su kültü anıtları

Yergodasan/Dasnıyergu: Oniki

Zıvart: Mutlu

Zıvartnots: Meleklerin bulunduğu mekan

Zıvartun: Melek

EK 2: DÖNEM KAYNAKLARININ ORİJİNAL METİNLERİ

ASOĞİK (STEPHANOS ASOĞİK DARONETSİ). Ստեփանոս Տարօնեցի, ՊատմութիւՏիեզերակա (Stephanos Daronetsi, Evrensel Tarih), (yay. haz. Rahip Garabed Şahnazaryants), Paris, 1859.

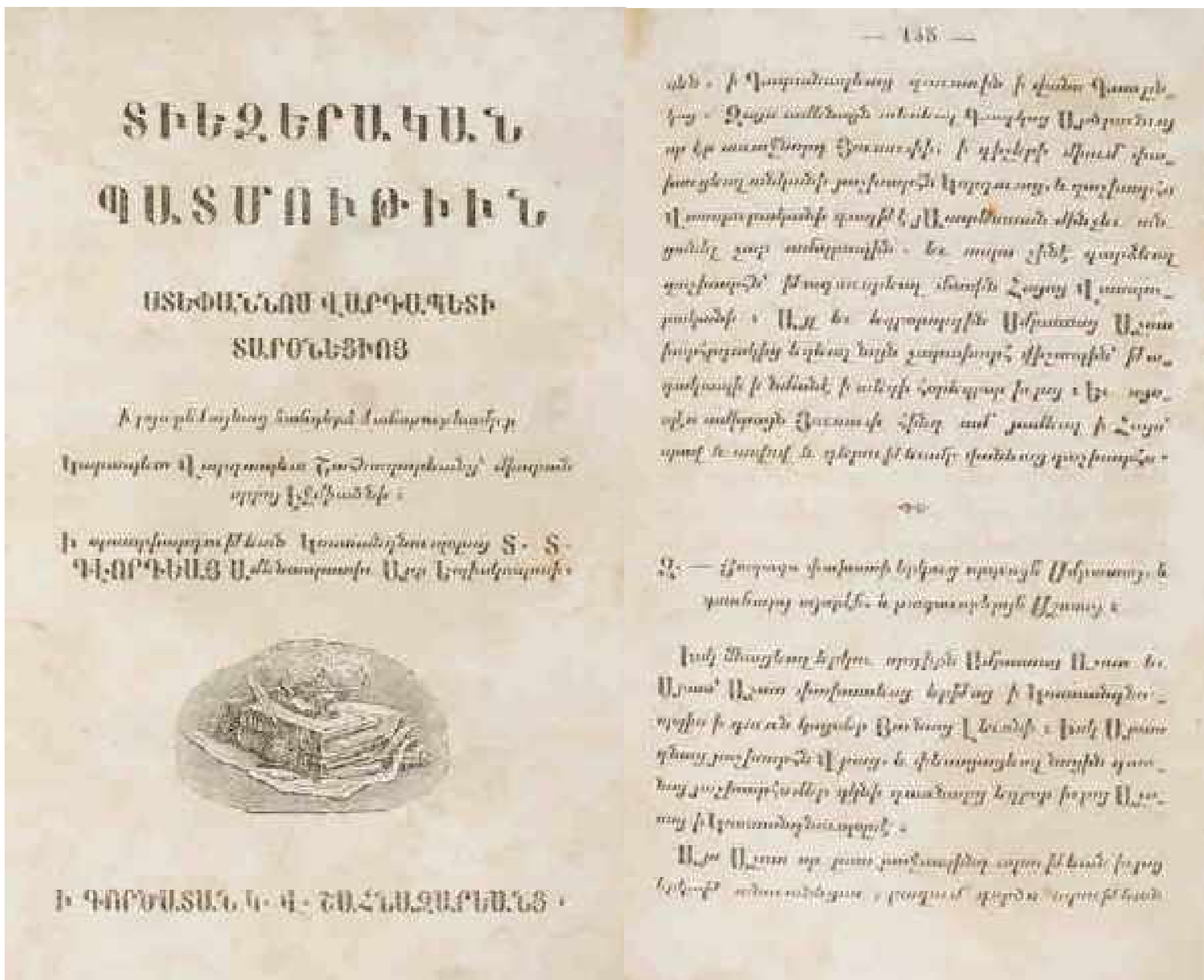

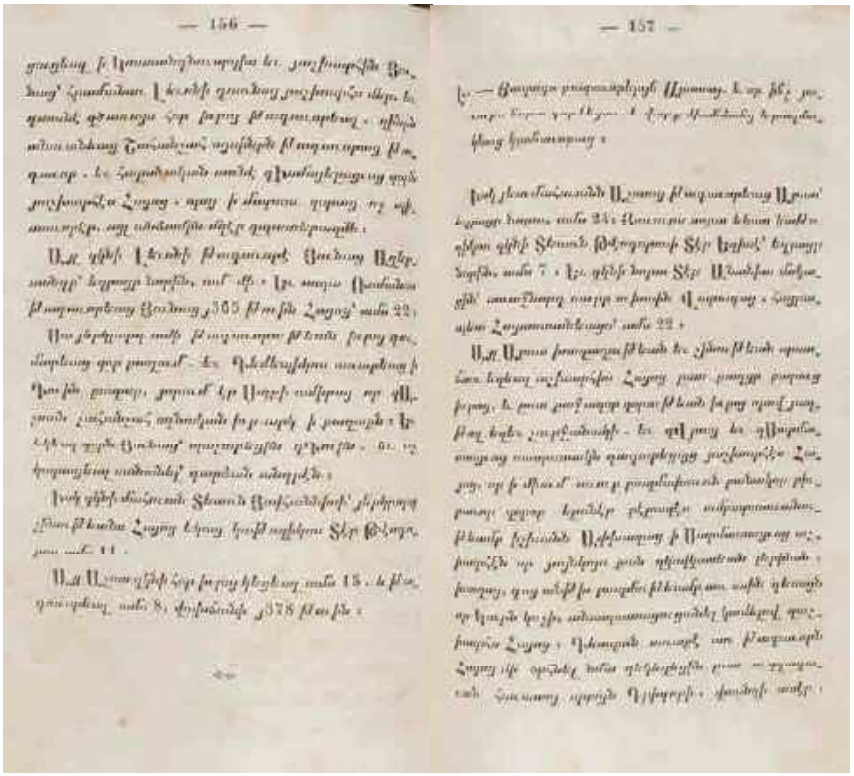

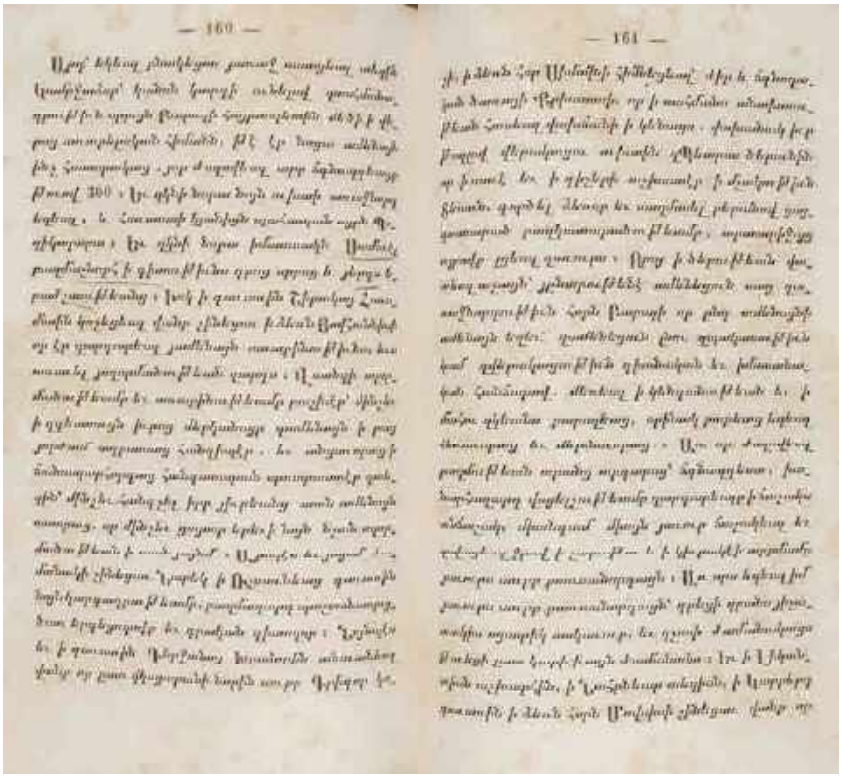

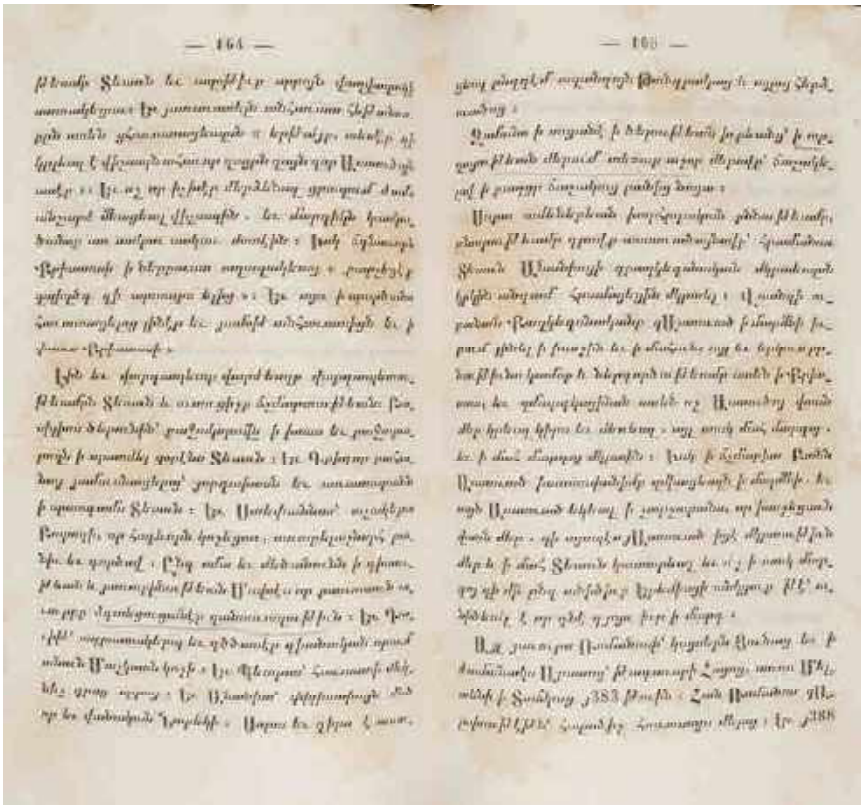

VARDAN (VARDAN AREVELTSİ). աւաքում Պատմութեա Վարդայ Վարդապետի (yay. haz. L. Alişan), Venedik: St. Lazar, 1862.

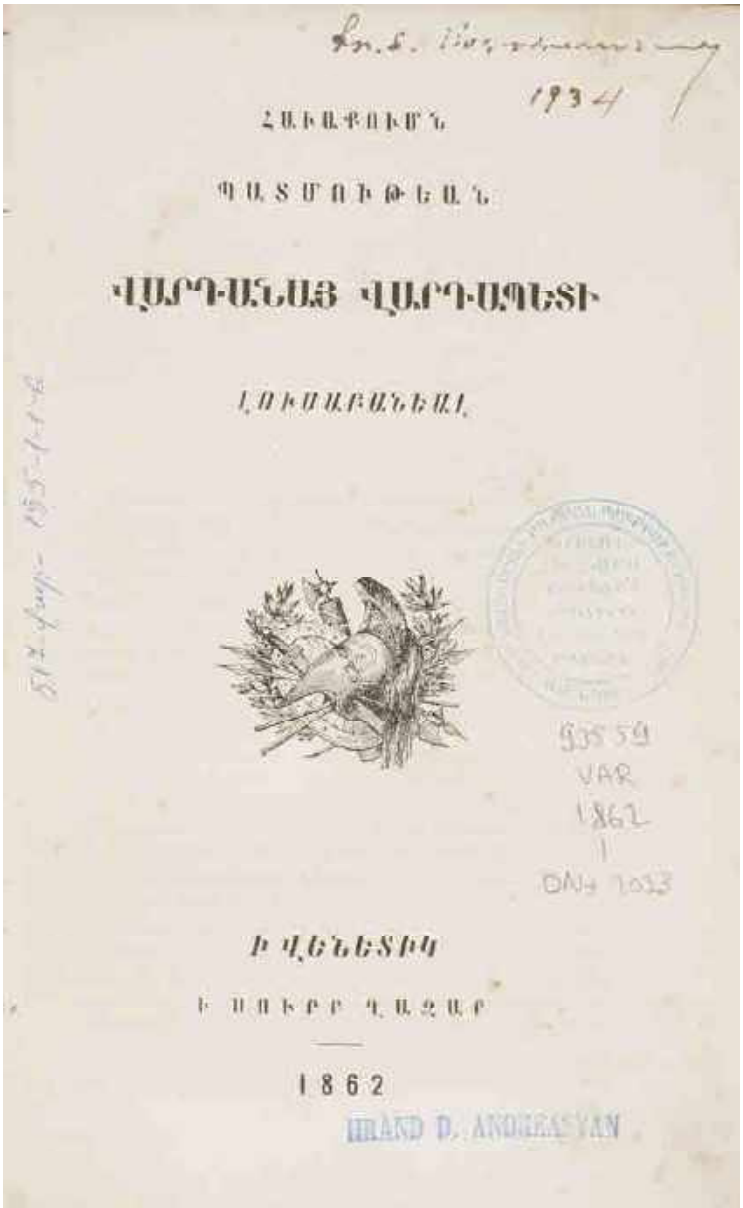

ՀԱՅԱԳՈՒՅՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԼՈՒՍԱՒՈՐԱՑԵԱԼ

§3559
VAR
1862
1
DNH 1033

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՂԱԶԱՐ

1862

HRAND D. ANDREASYAN

ANETSİ (SAMUEL ANETSİ). *Սամուէլ Քահանայ Անցի,աւաքմոք ի գրոց պատմագրաց* (Anili Peder Samuel, Tarihçilerin Yazdıklarından Toplama), (yayına hazırlayan Arşag Der Mikelyan/Arshak Ter Migelean), Vağarşabat, 1893.

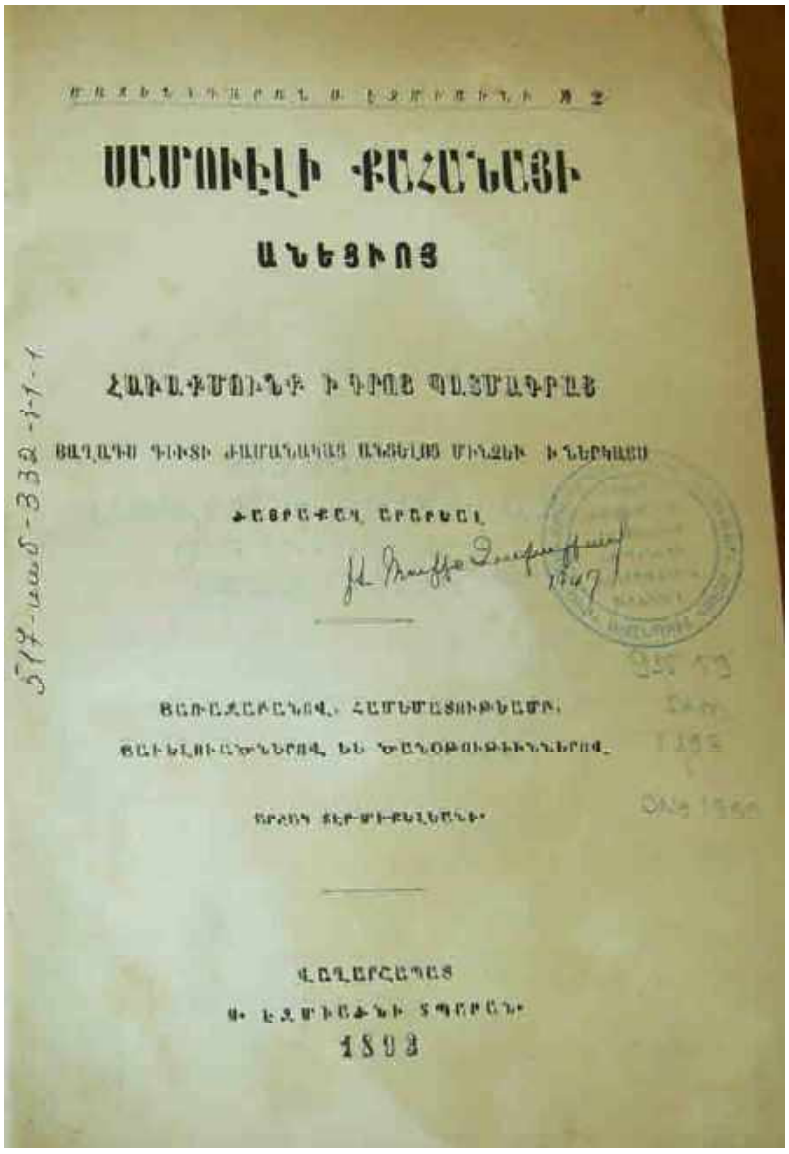

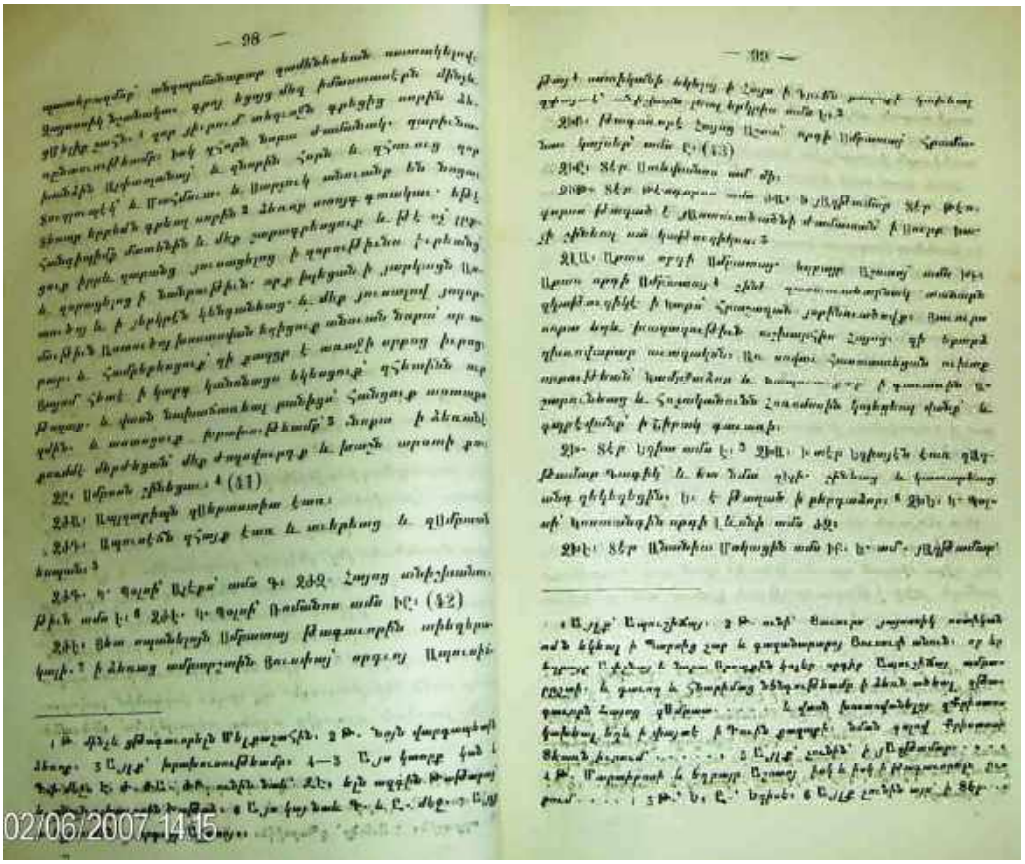

Ermenistan, M. S. 750-885 (www.armenica.org.), 2007.

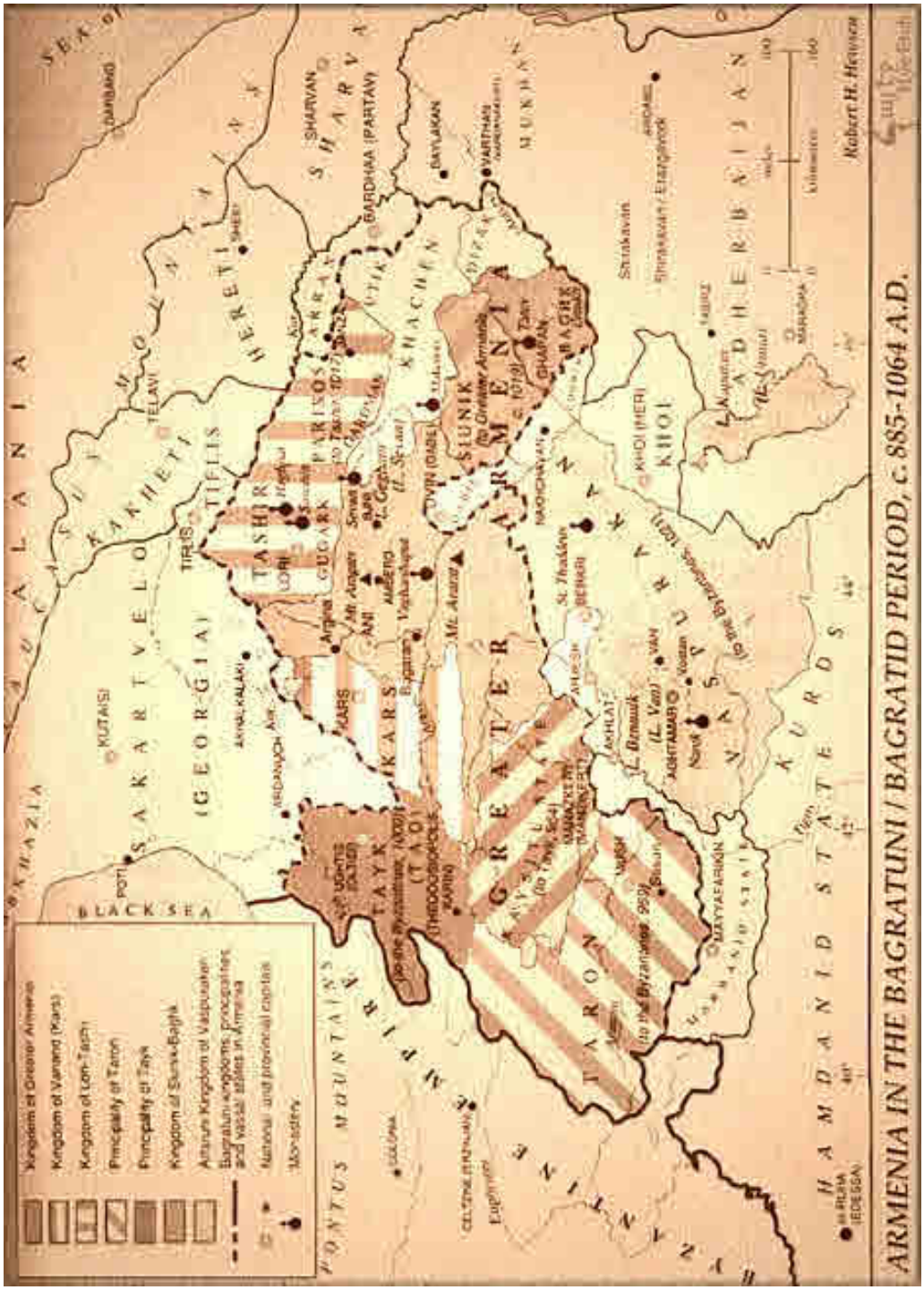

Bagratlı Dönemi, 885-1064 (Hewsen, 2001).

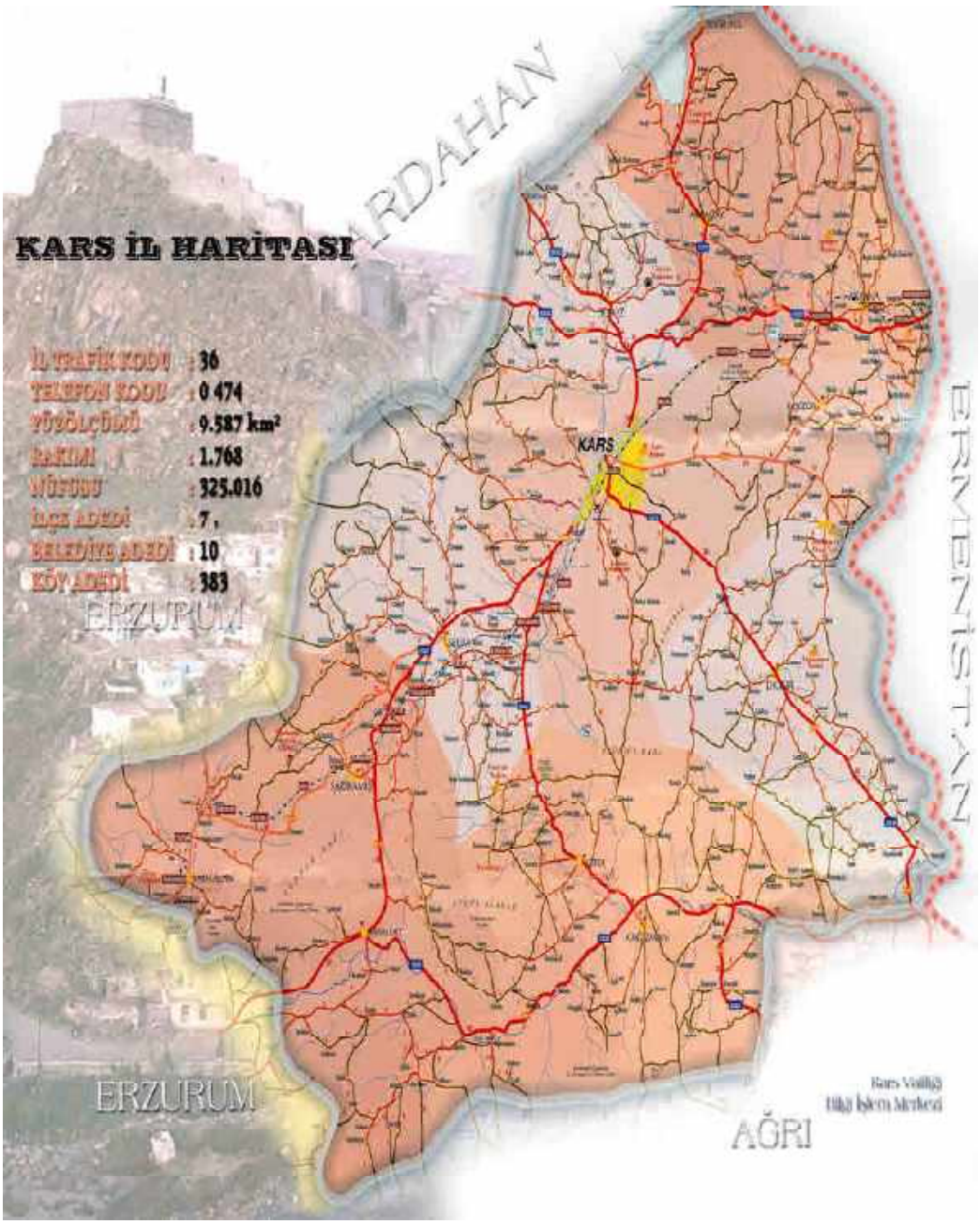

Kars İl Genel Haritası (www.kars.gov.tr/haritalar.html), 2008

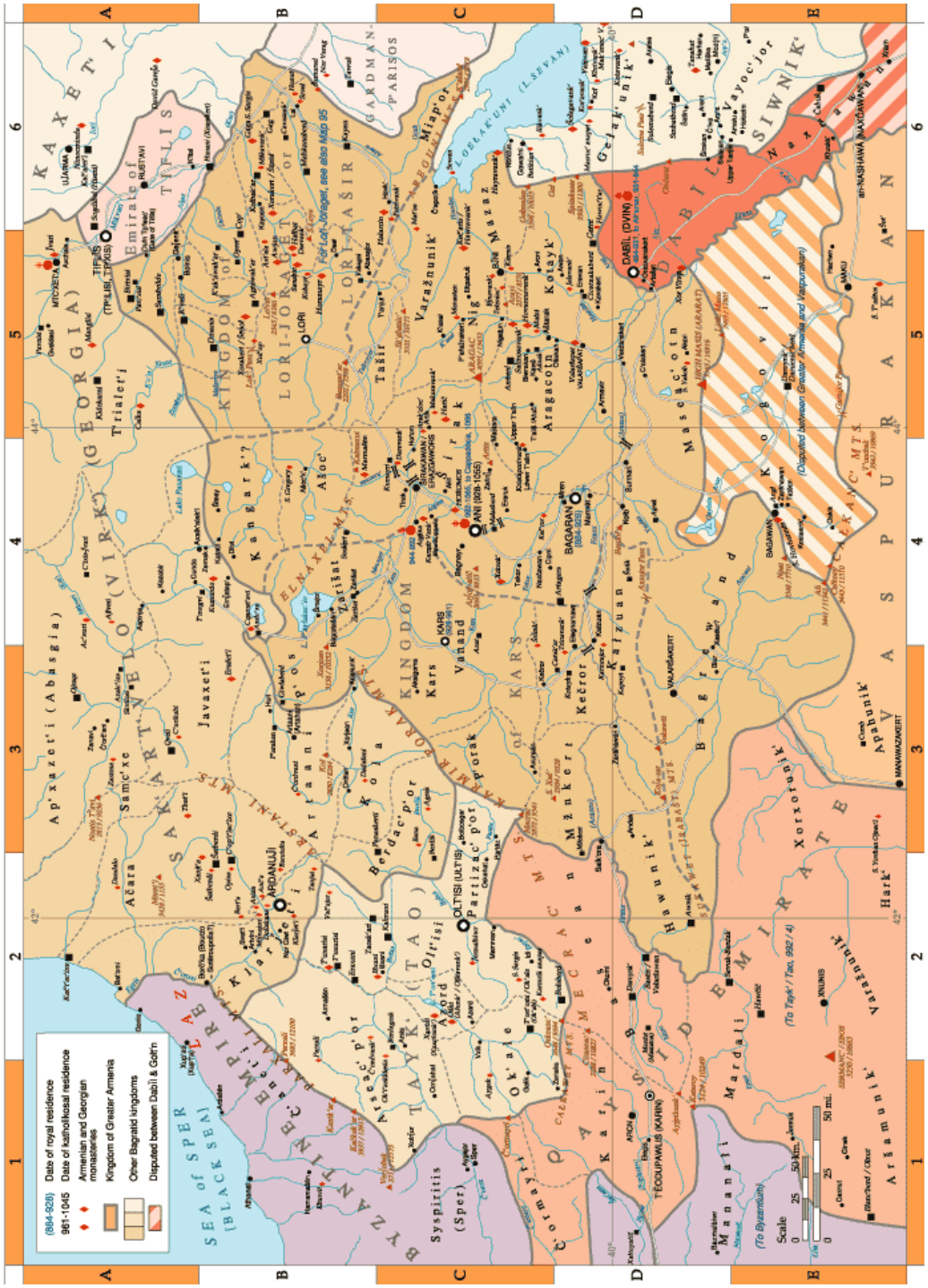

Bagratlı Dönemi, 884-928/961-1045 (Hewsen, 2001).

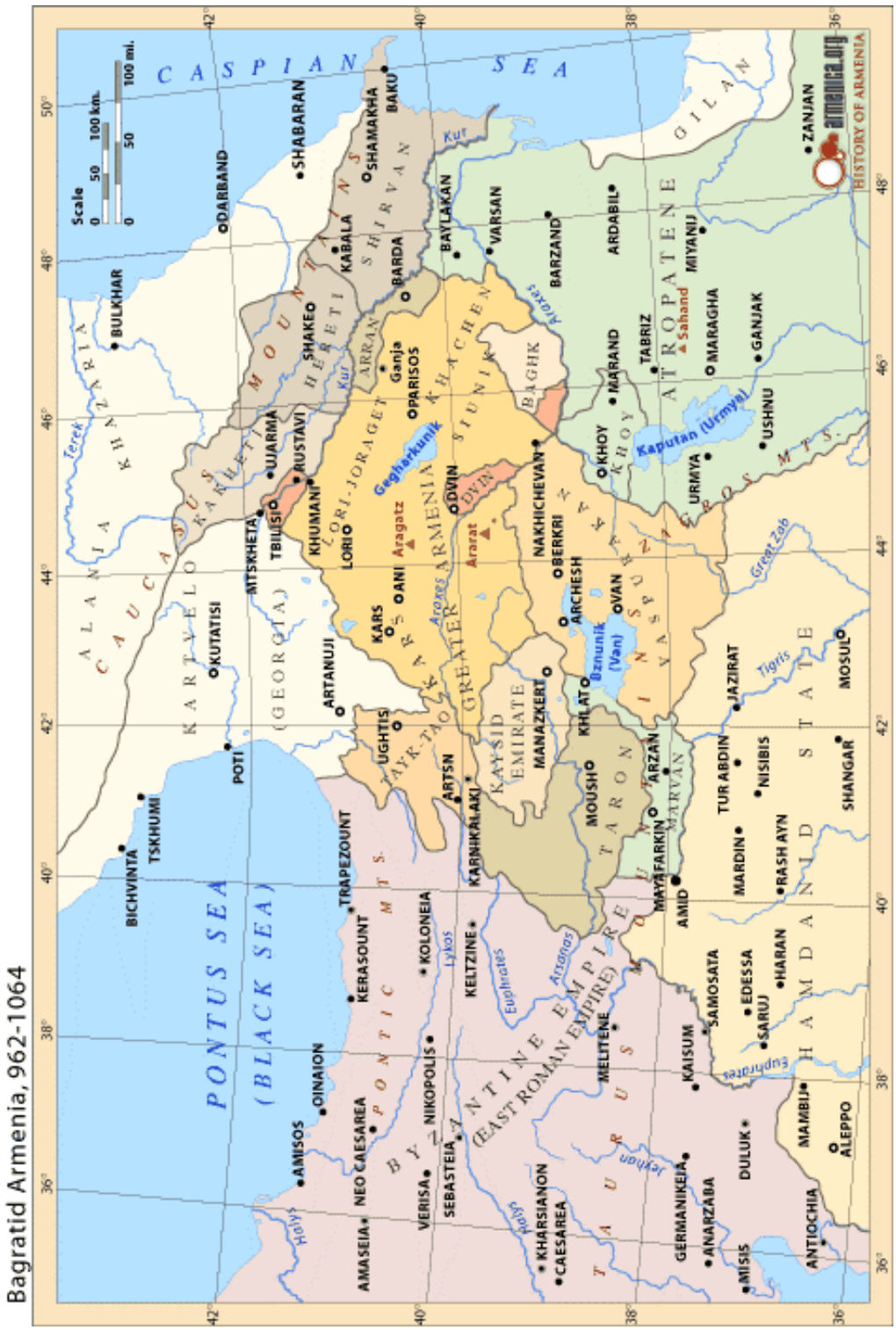

Ermenistan'da Bagratlı Dönemi, 962-1064 (www.armenica.org), 2007.

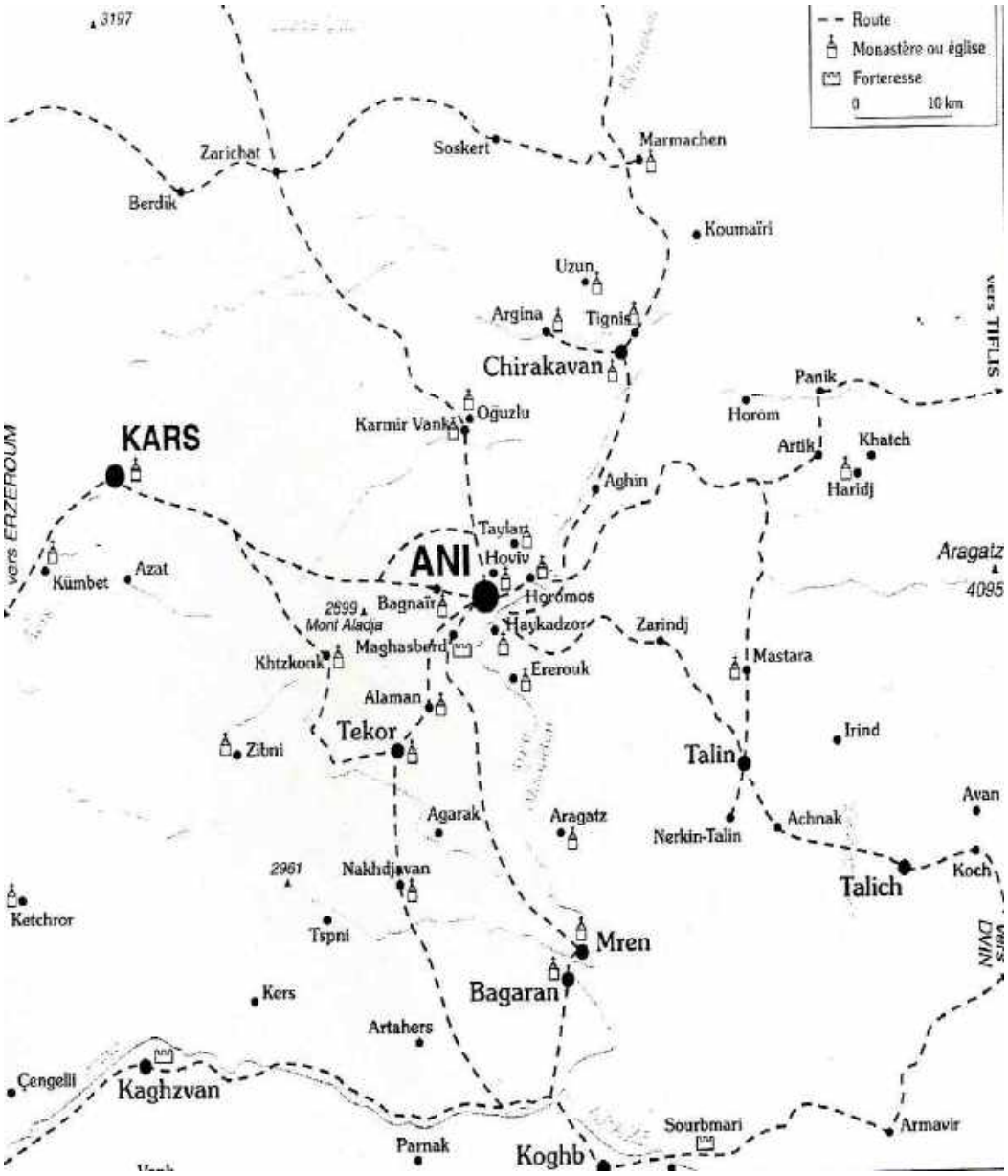

Şirak Bölgesi, Kilise ve Manastırlar. (Kevorkian 2001).

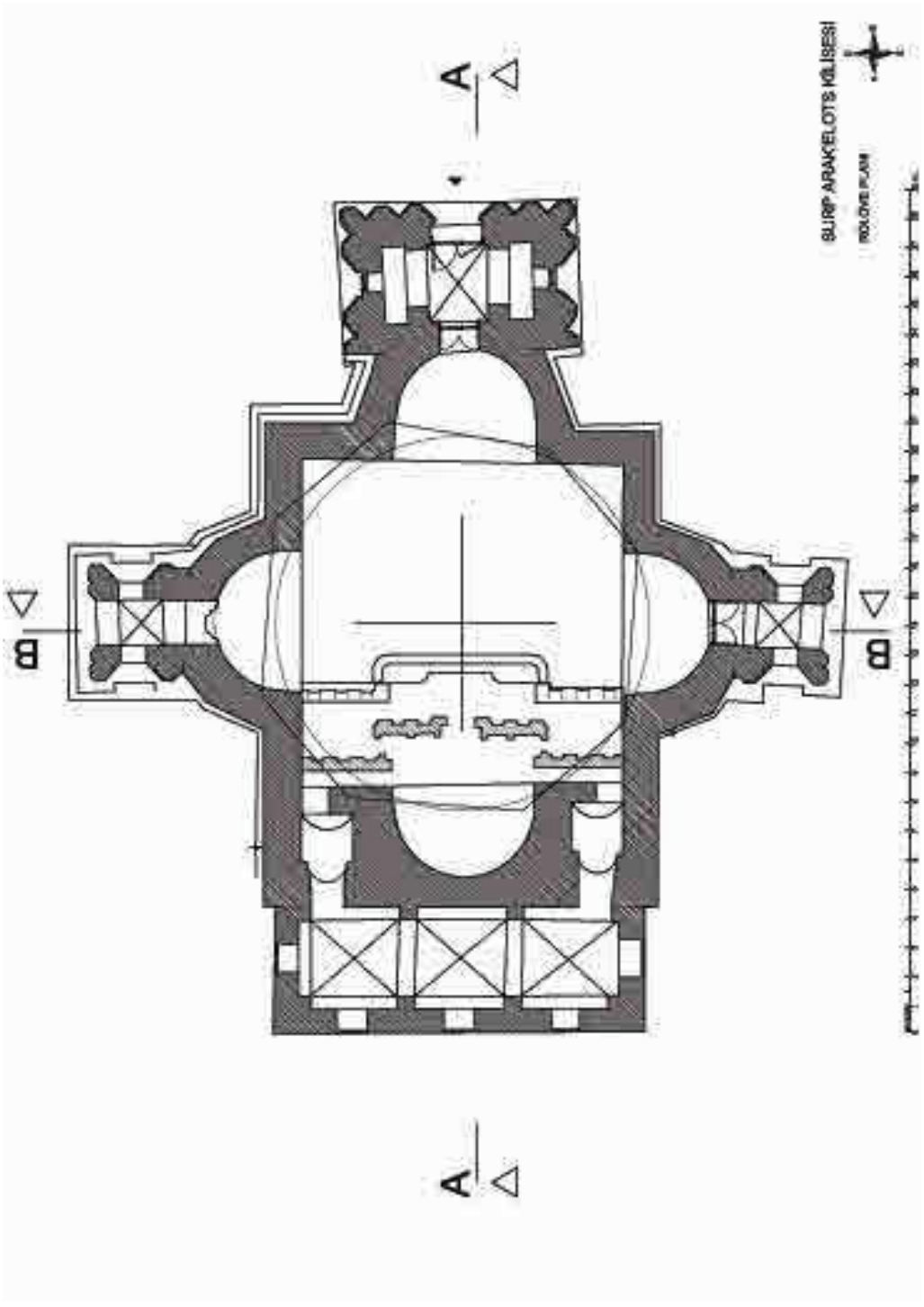
A
B
B
A
SURP ARAKELOTS KİLİSESİ
RÖLÖVE PLANI

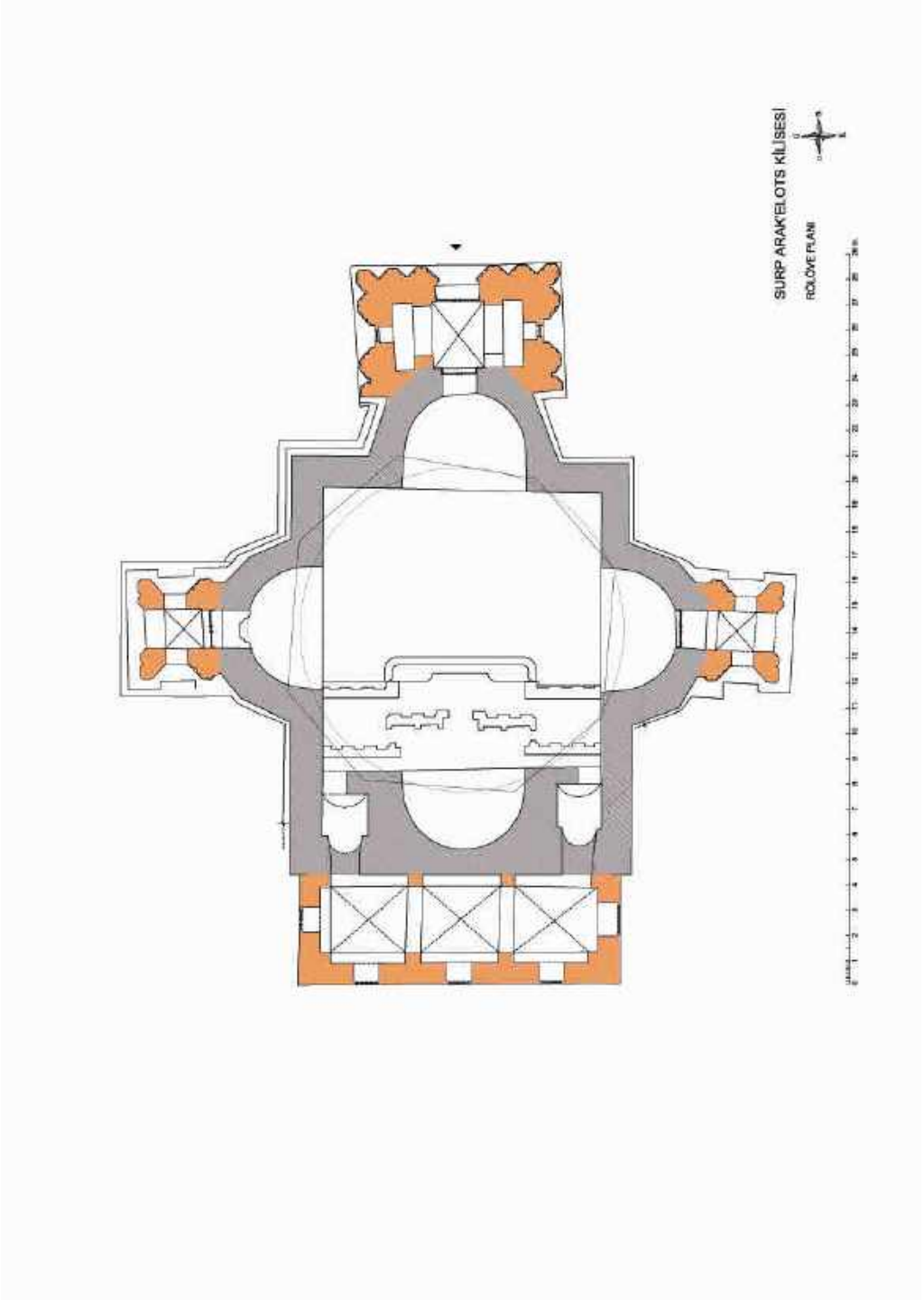
SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ
RÖLÖVE PLANI

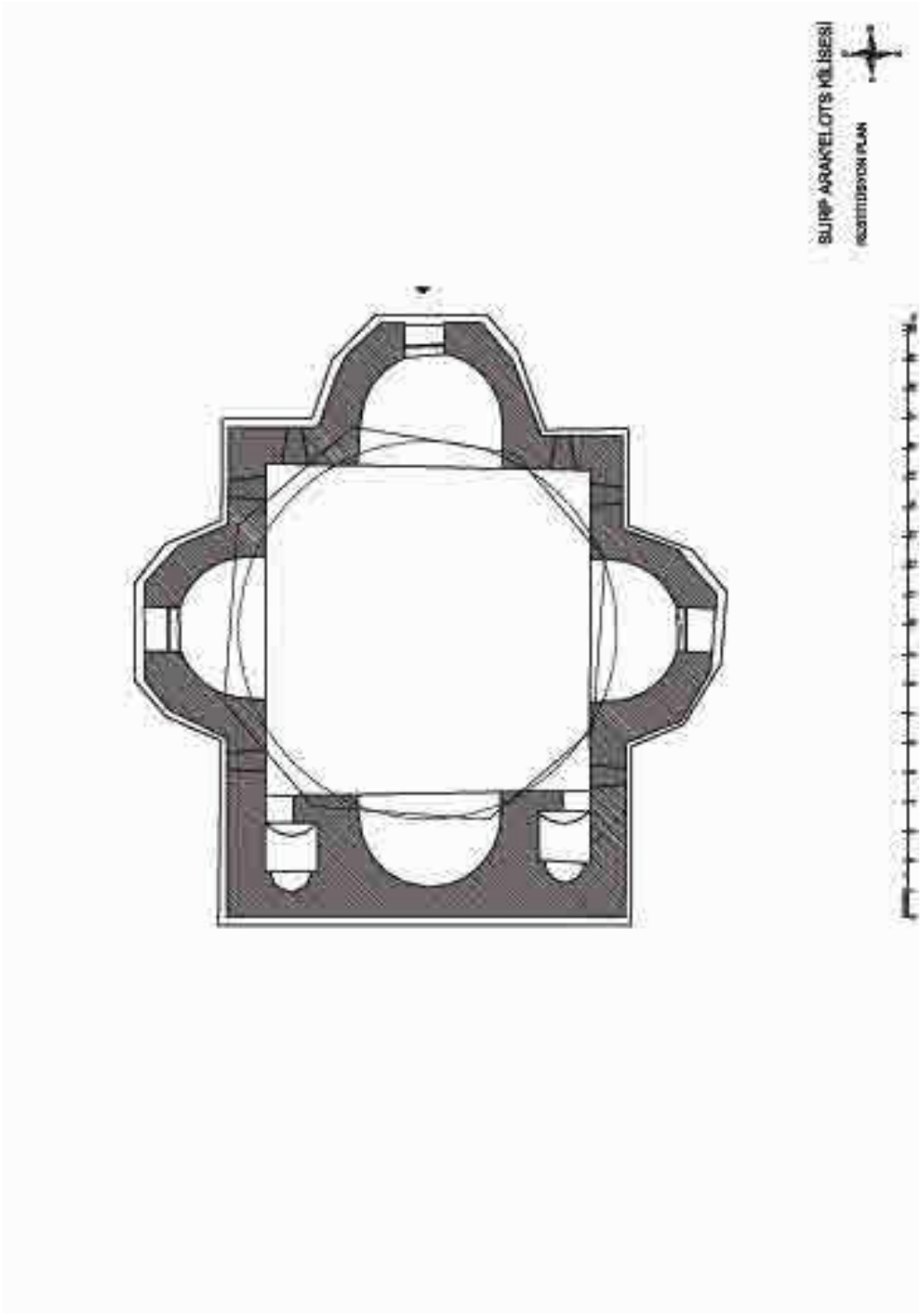
BURİP ARAKELOTS KİLİSESİ
RESTİTÜSYON PLAN

Çizim 4

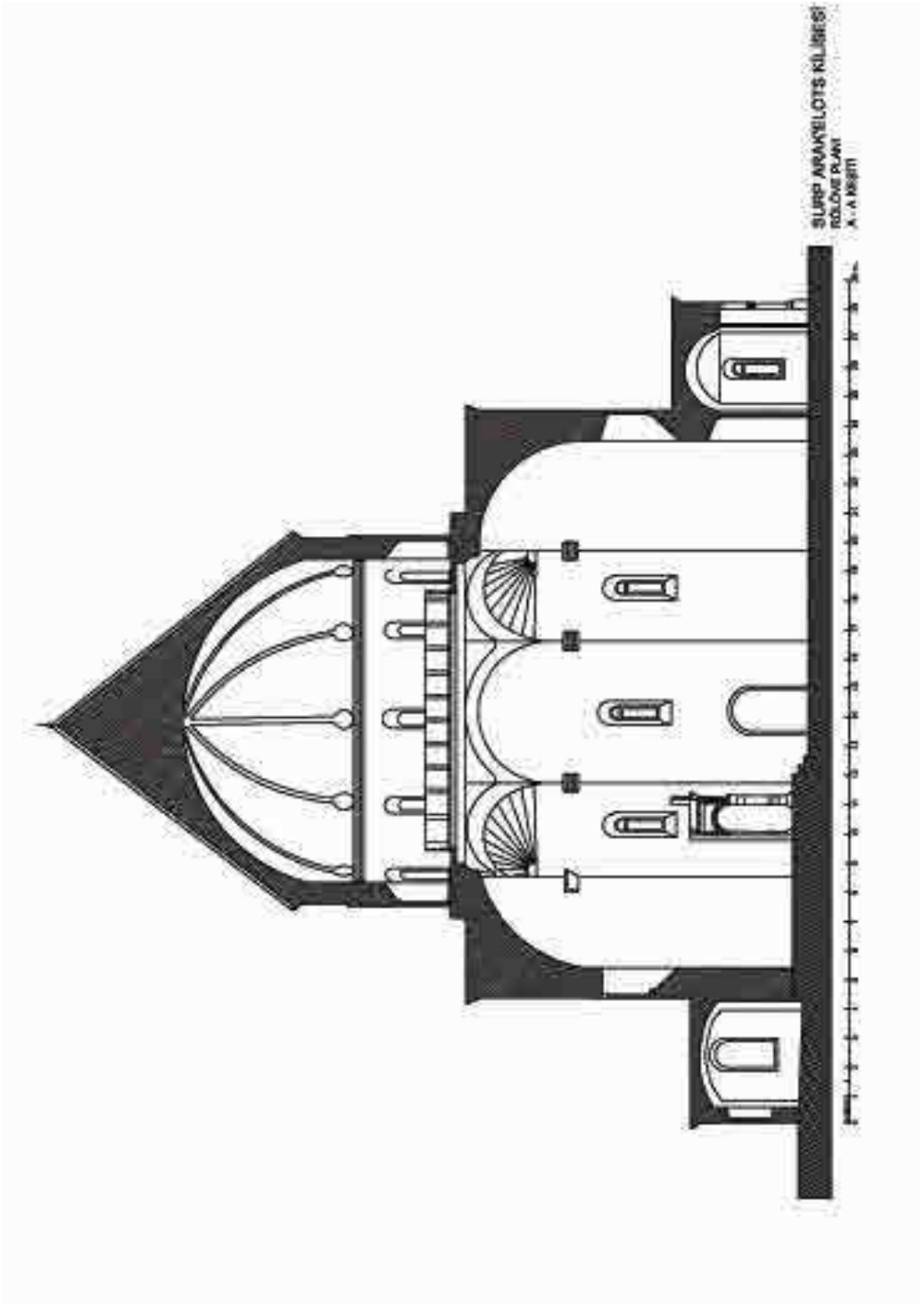

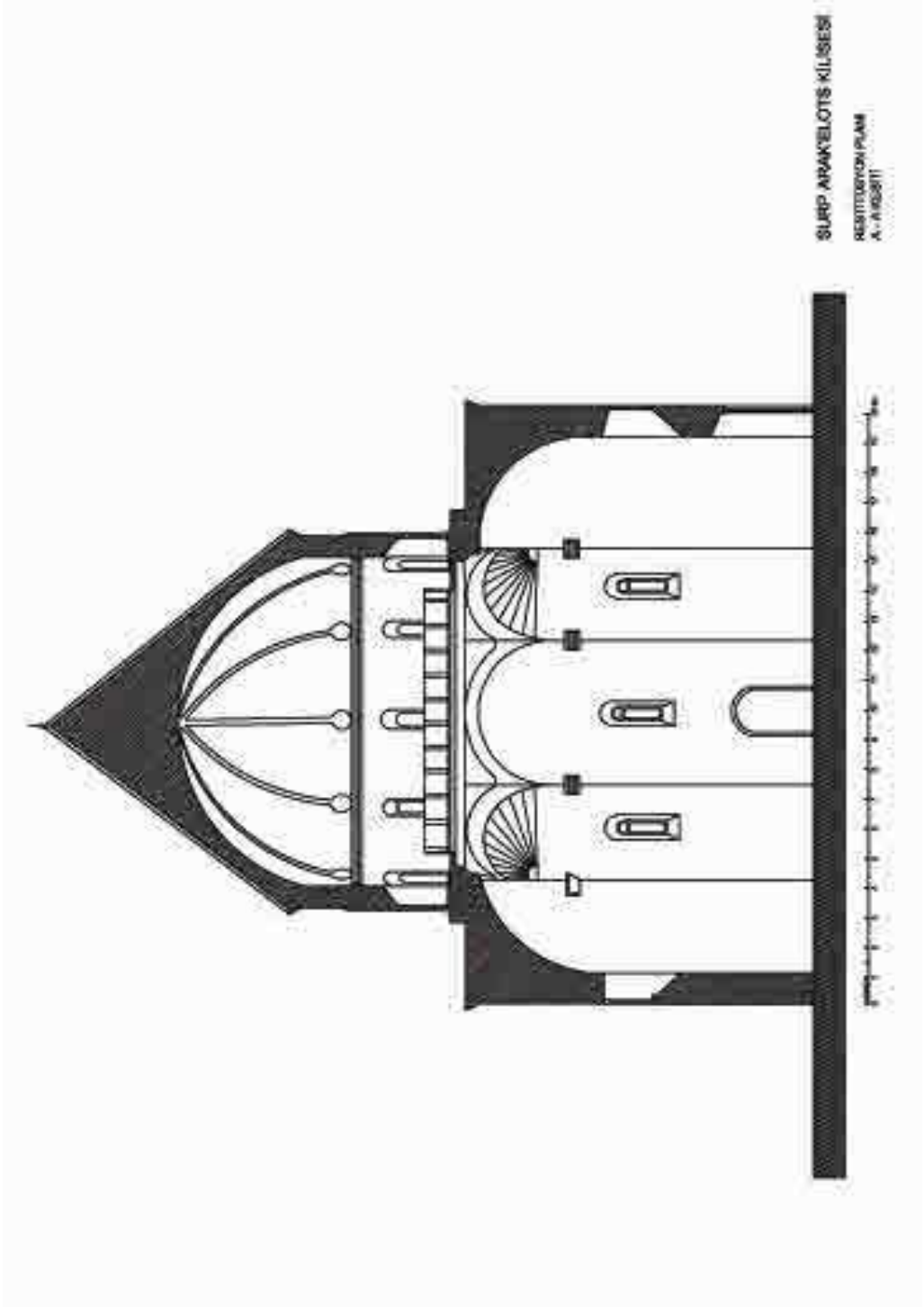
SURP ARAKELOTS KİLİSESİ

Çizim 6

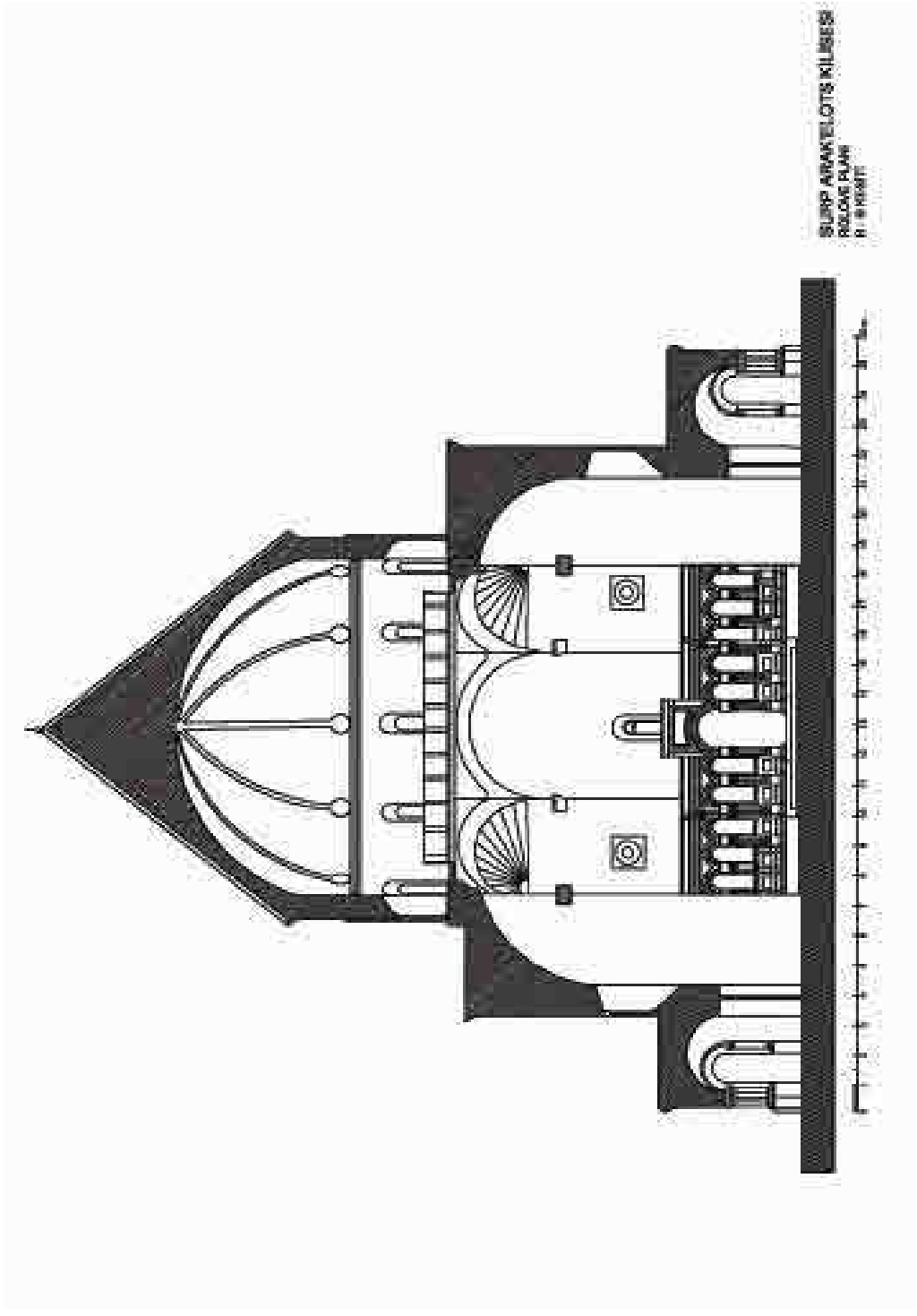

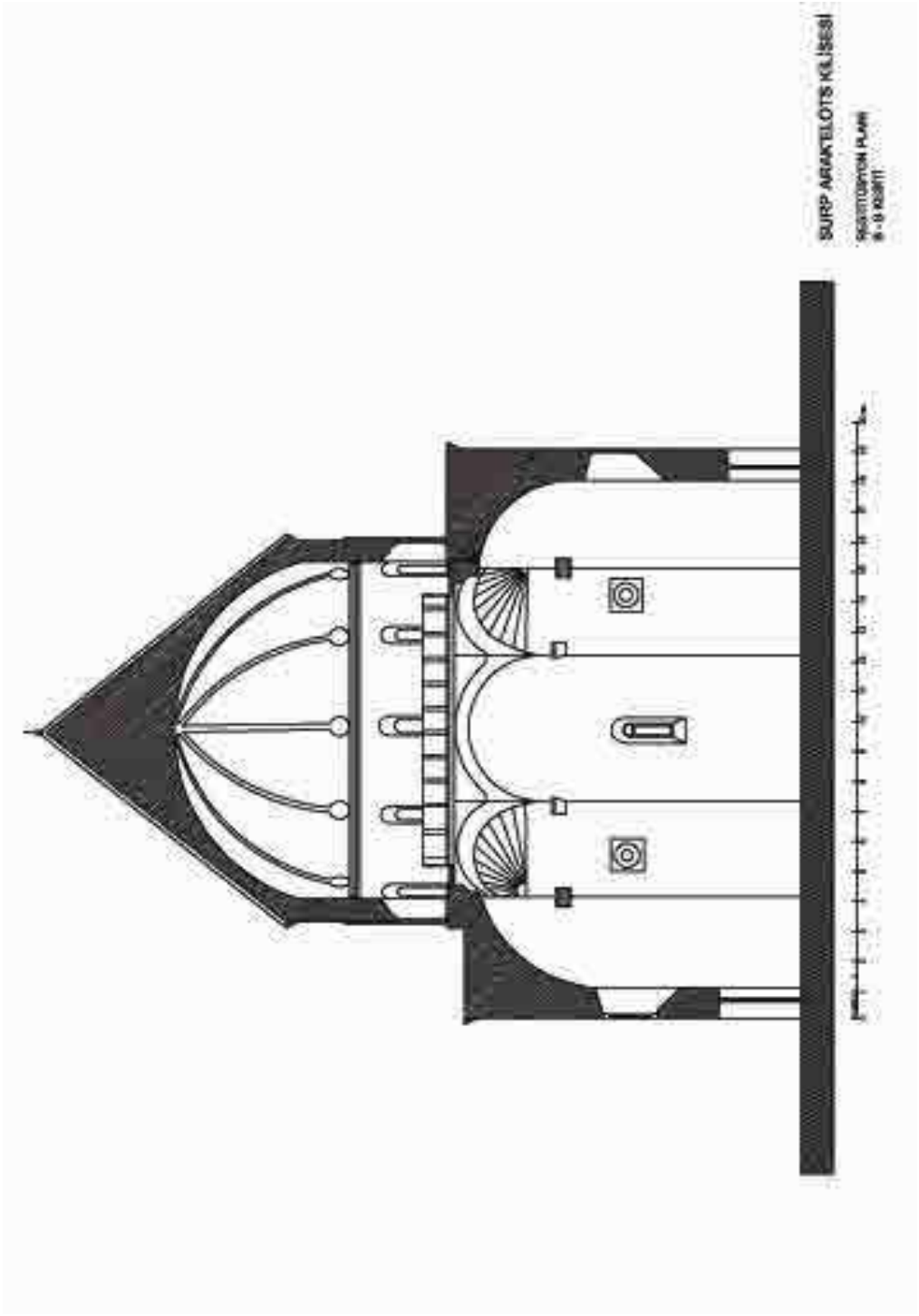
SURP ARAKELOTS KİLİSESİ

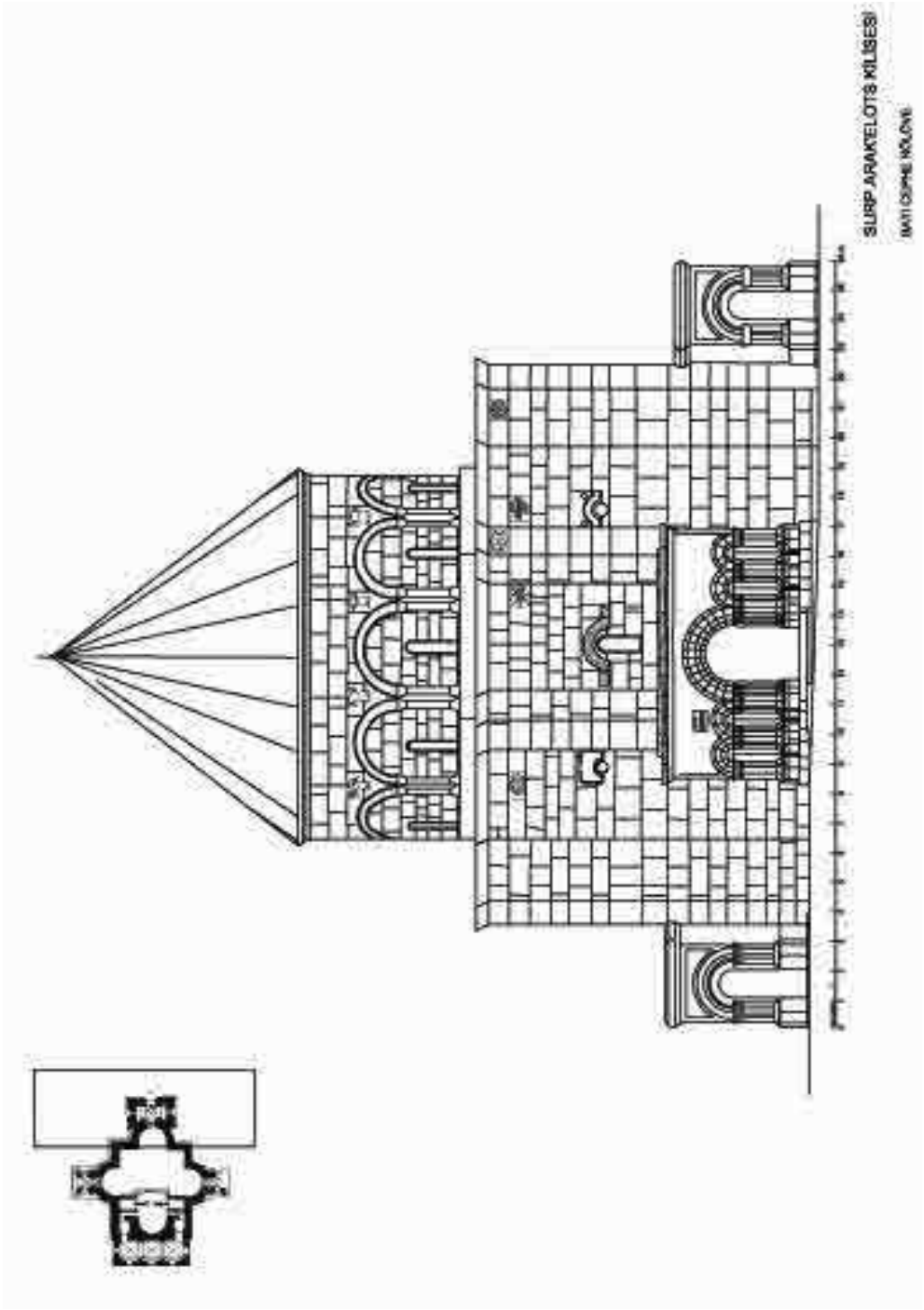
SURP ARAKELOTS KİLİSESİ

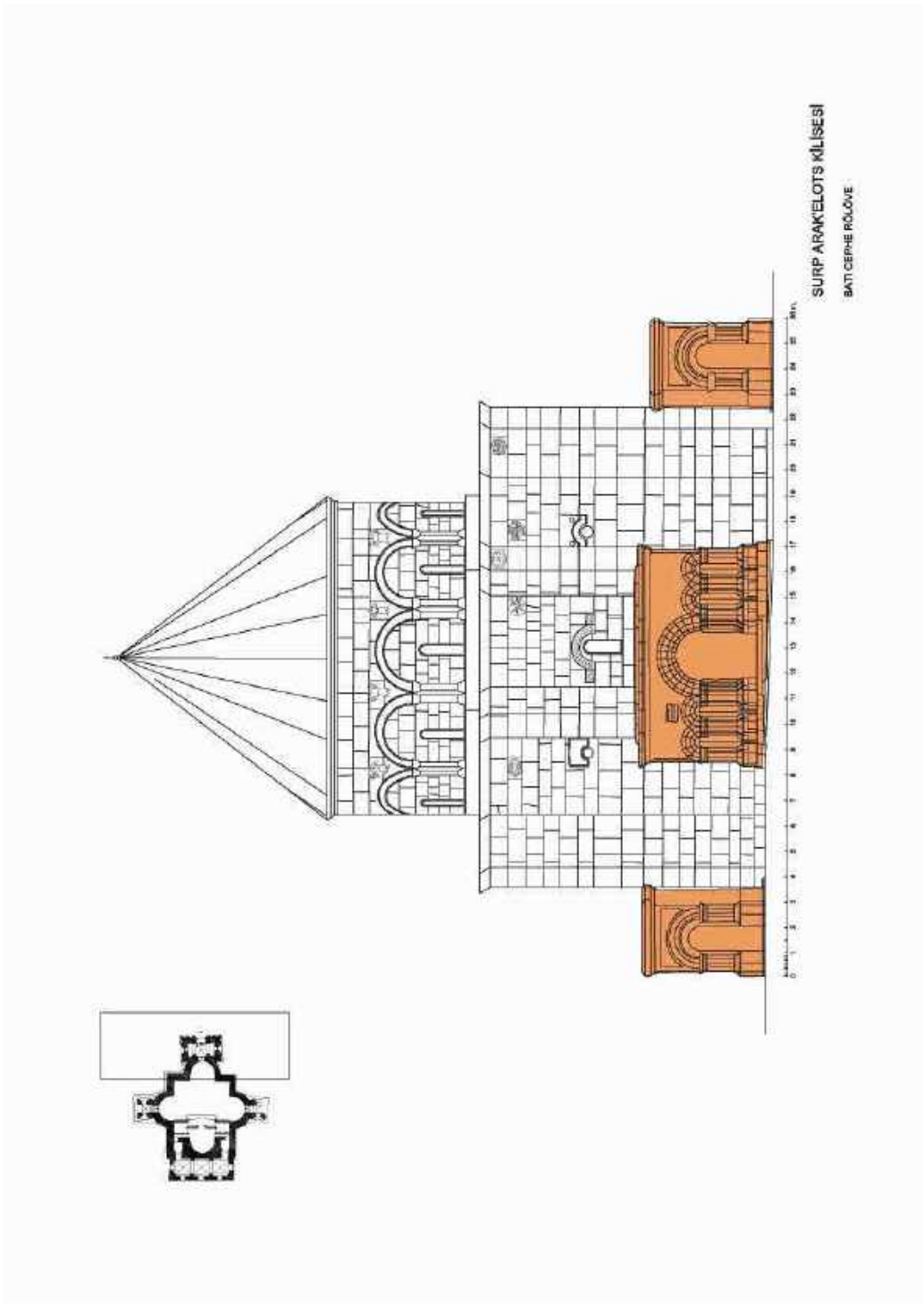
SURP ARAKʻELOTS KİLİSESİ
BATI CEPHE RÖLÖVE

Çizim 10

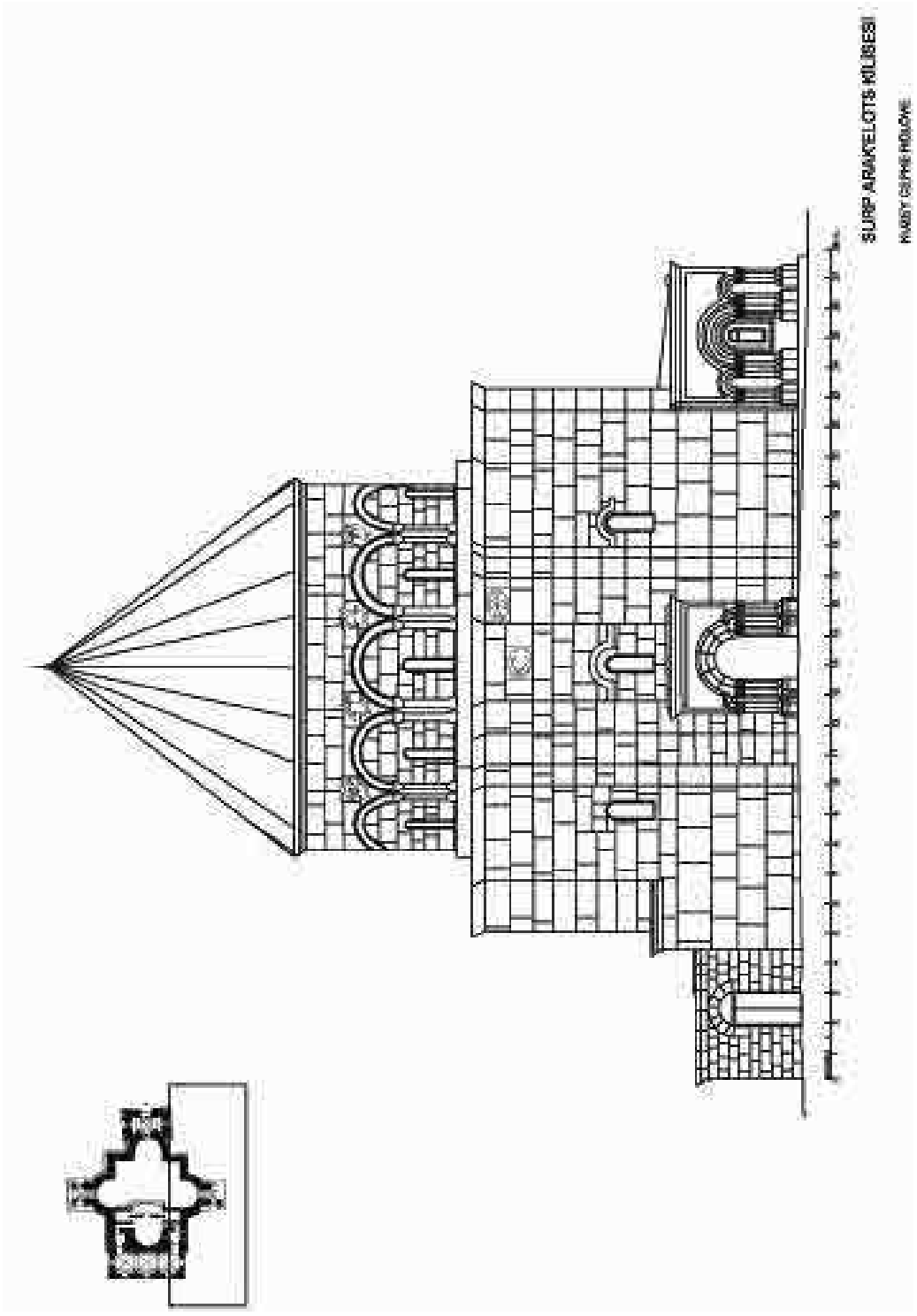

Çizim 11

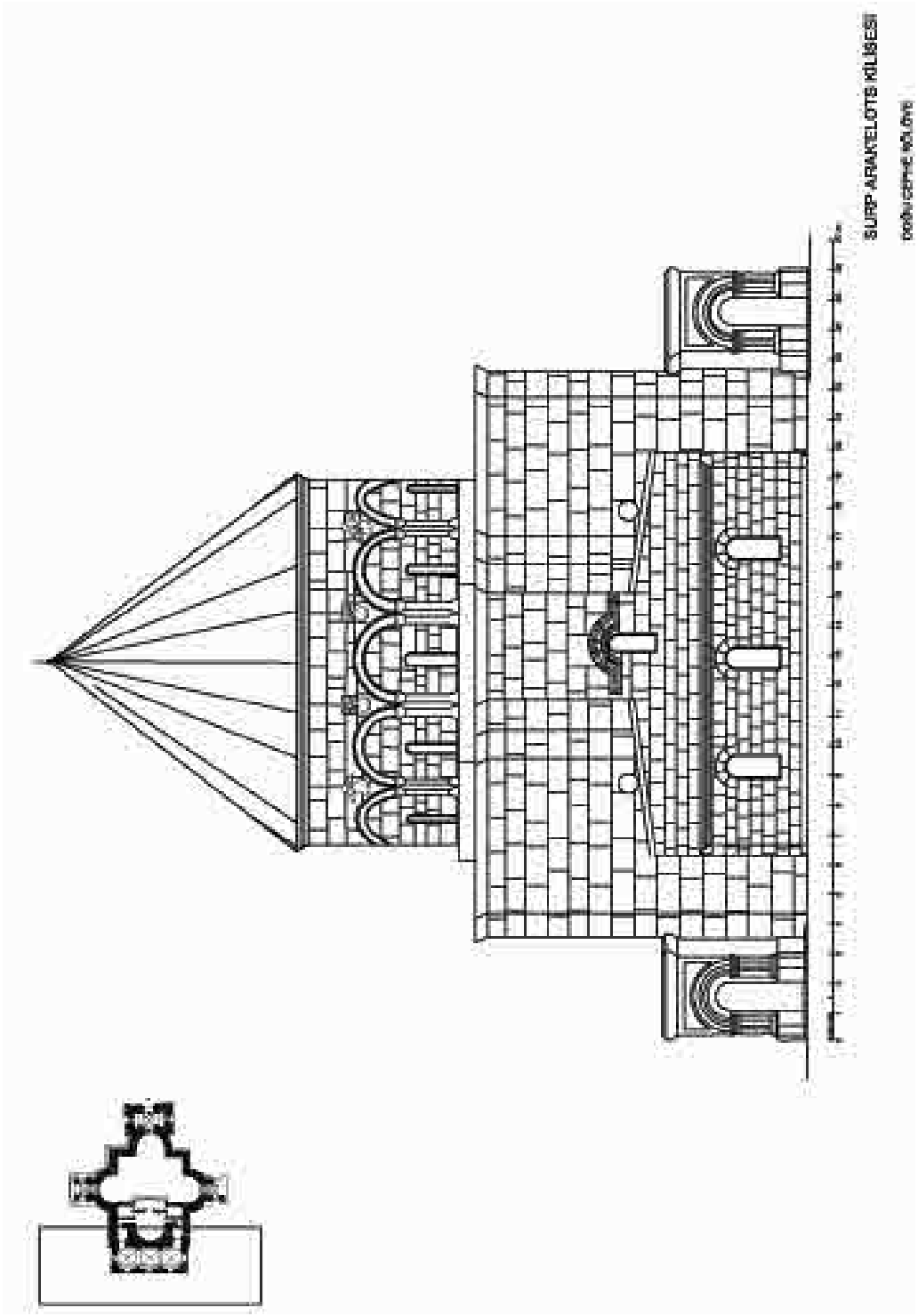

Çizim 12

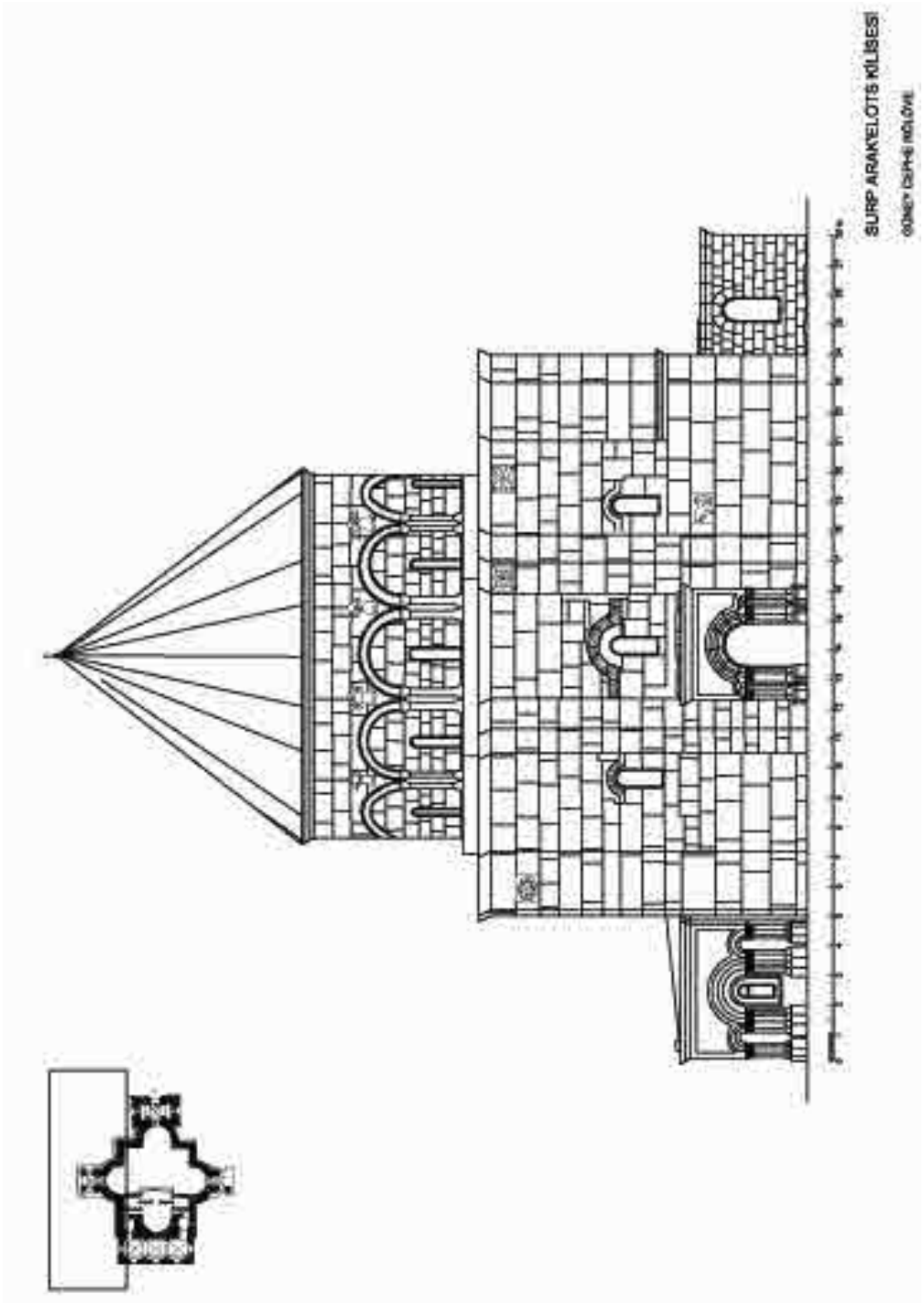

Çizim 13

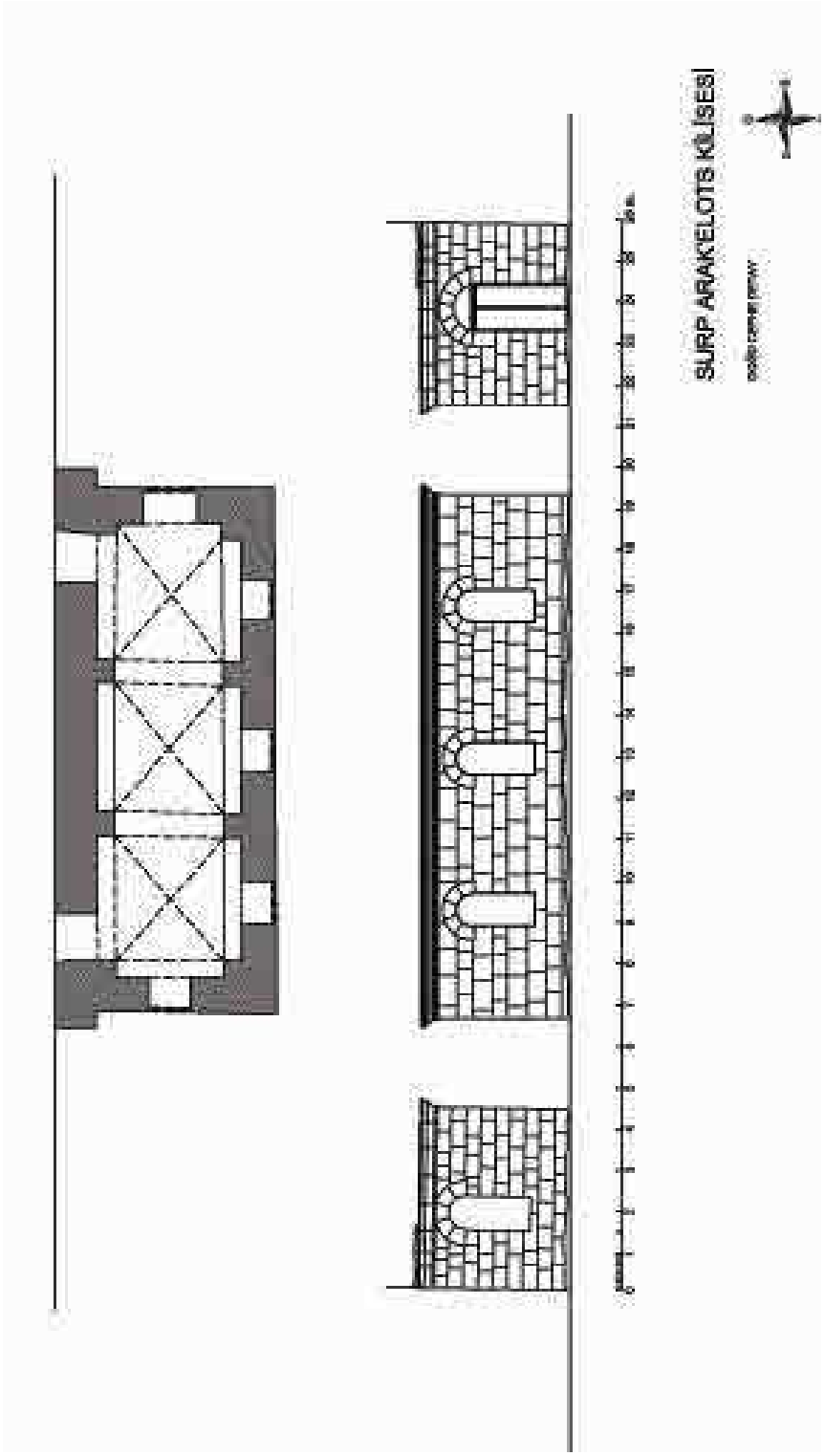

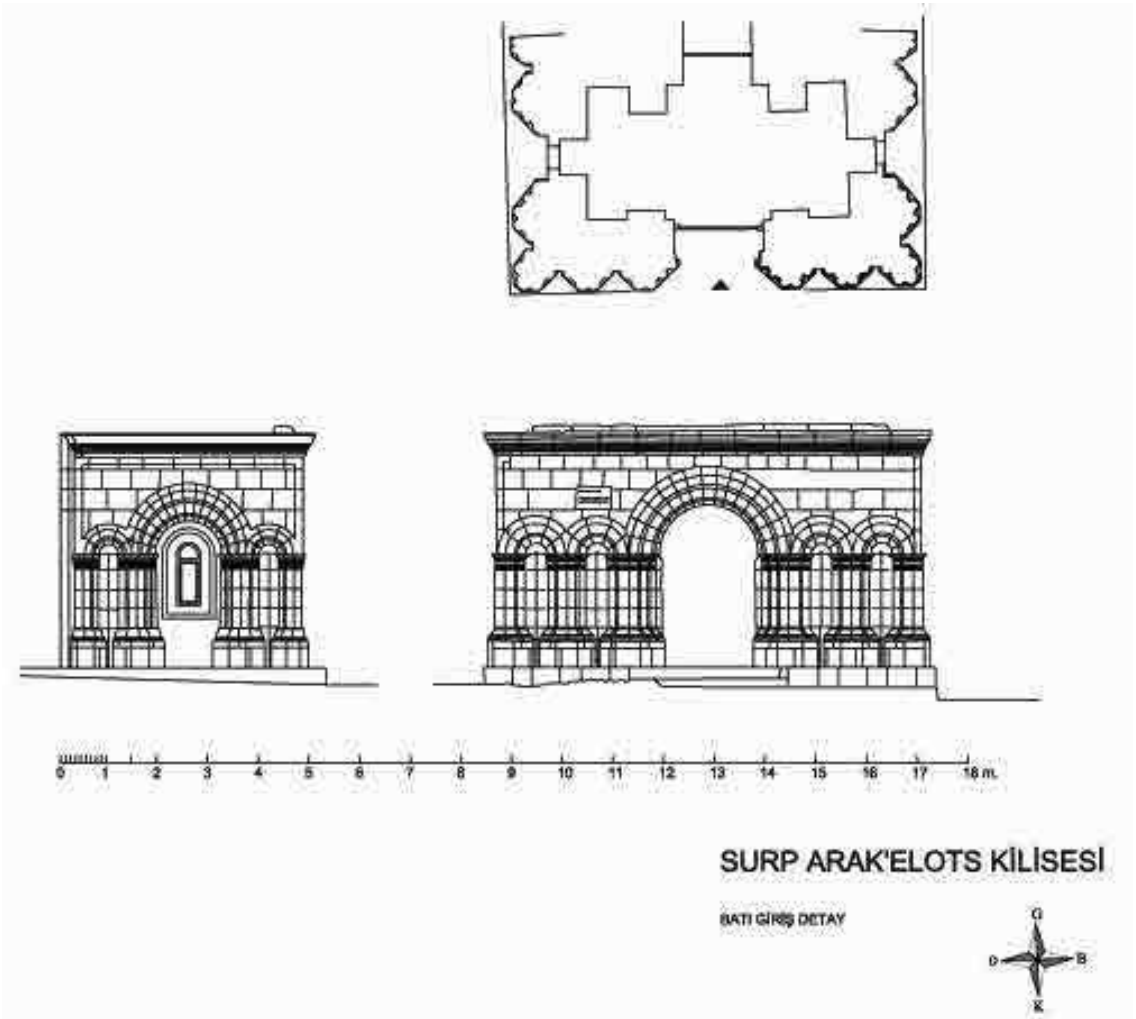
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 m.
SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ
BATI GİRİŞ DETAY
K
D
B
G

Çizim 14

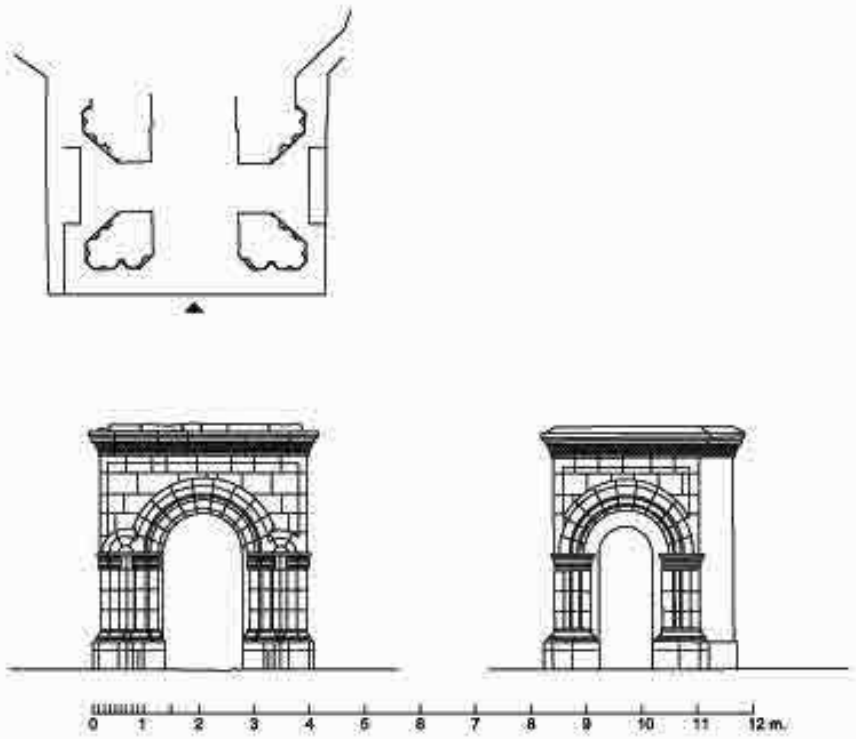

SURP ARAK'ELOTS KİLİSESİ

KUZEY GİRİŞ DETAY

Çizim 15

Çizim 16

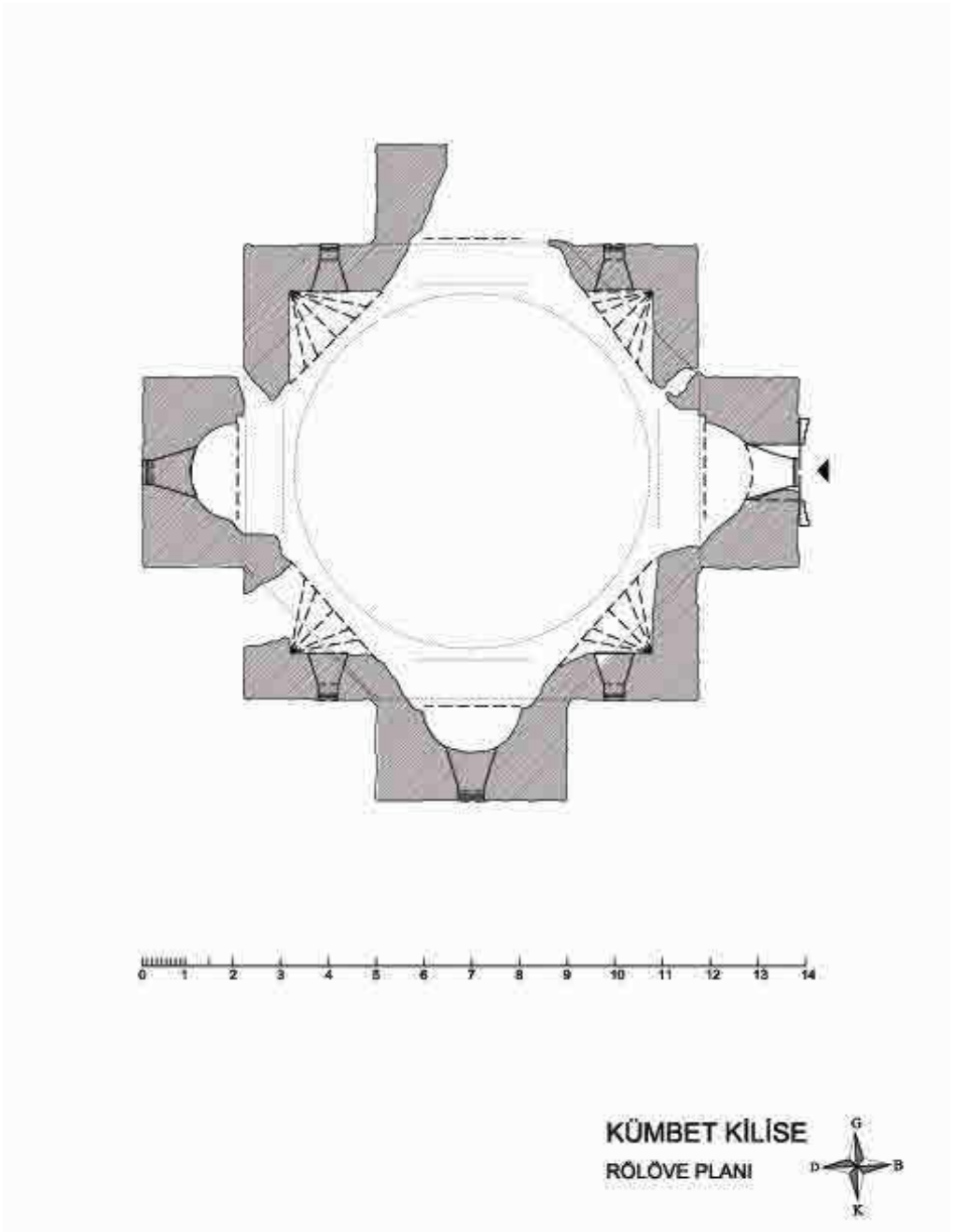

Çizim 17

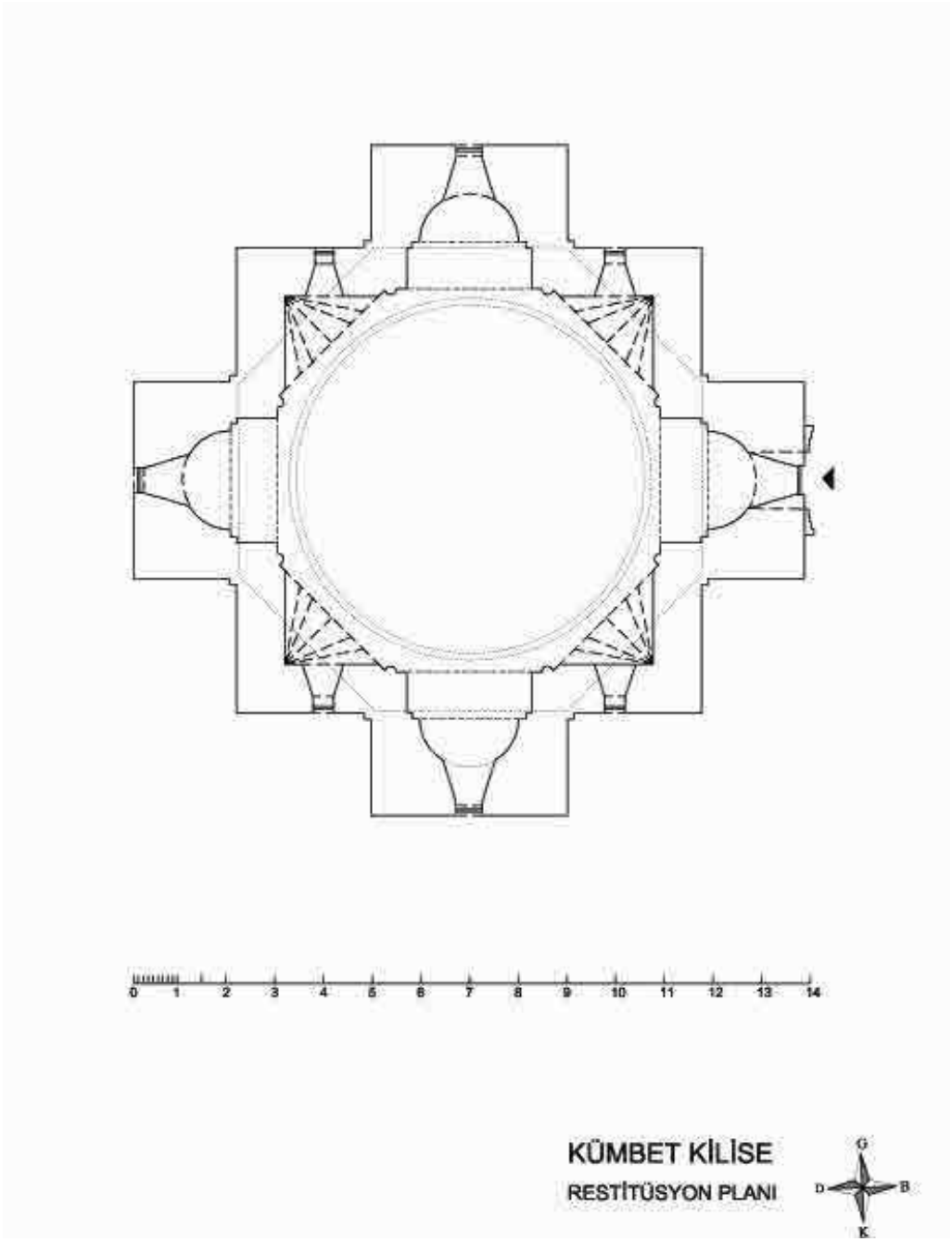
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14
KÜMBET KİLİSE
RESTİTÜSYON PLANI
G
D
B
K

a: Surp Arak'elots Kilisesi, Kars Kalesi'nden genel görünüş (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, batıdan genel görünüş (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, apsis (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra ve minber (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, tromp ve eksedra kemerleri ile kubbe (2007)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, üst seviyede kuzey eksedra ve tromplar (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, tromplar, kasnak ve kubbe (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbe (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, kapı ve pencere (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, yastık ve pencereler (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, prothesis, batıdan doğuya bakış (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, prothesis, doğudan batıya bakış (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, doğu mekan, güneyden kuzeye bakış (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, doğu mekan, kuzeyden güneye bakış (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı giriş mekanı, güneye bakış (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı giriş mekanı orta bölümün örtüsü (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, ikonastasis (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, ikonastasis (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra ve mihrap (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneybatı köşe ve minber (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe (2005)

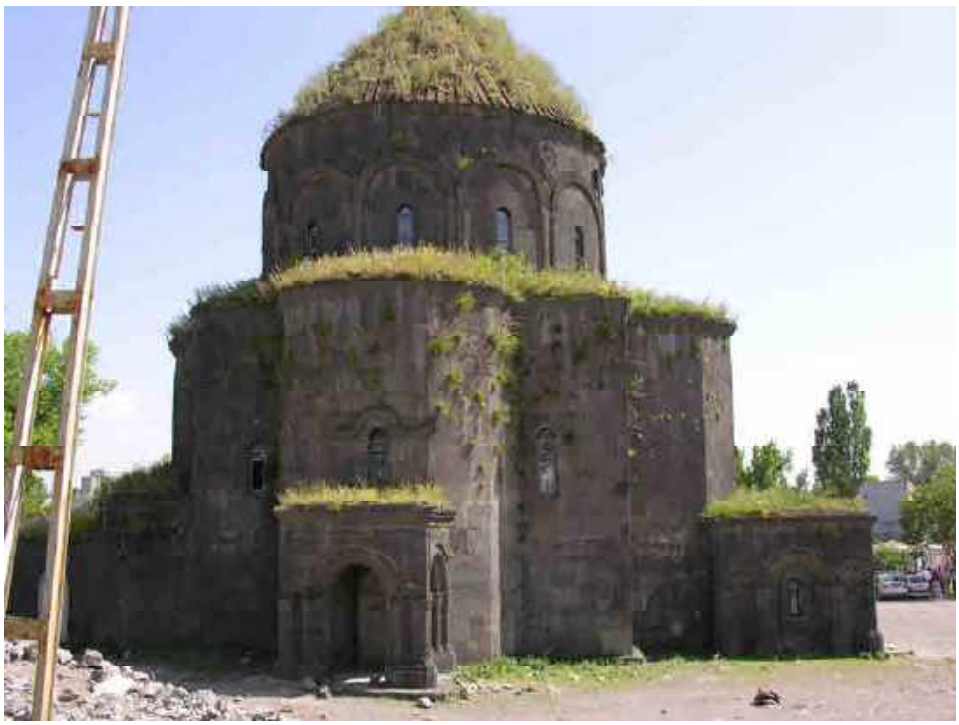

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, doğu cephe (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, doğu cephe (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe (2006)

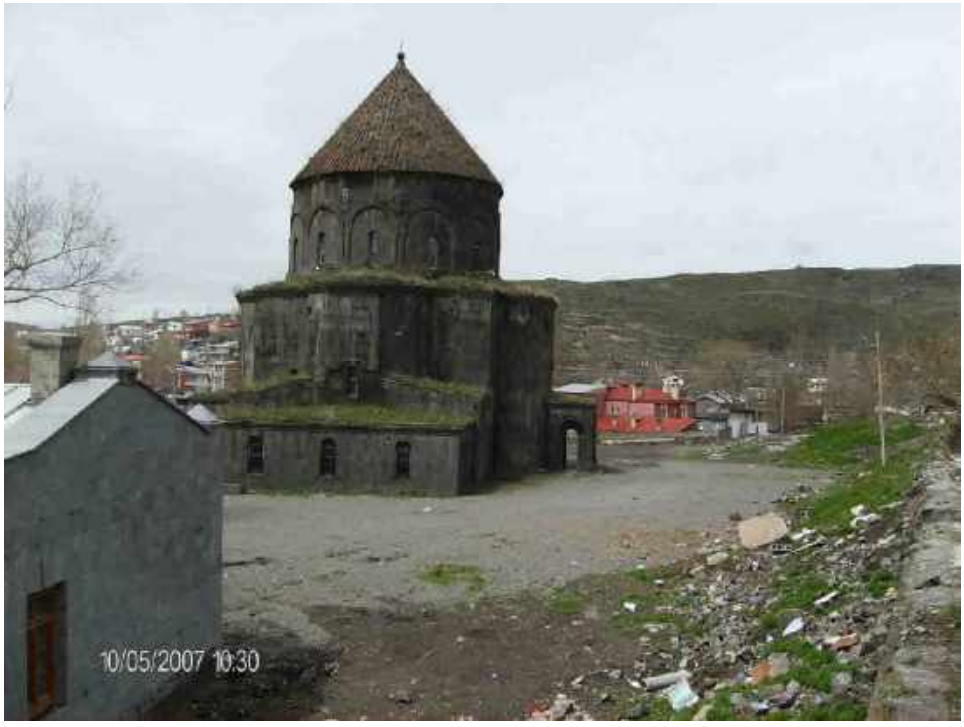

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüş (2007)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, güneybatıdan kasnak ve kubbe (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, batıdan kasnak ve kubbe (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeybatı tromp (2005)

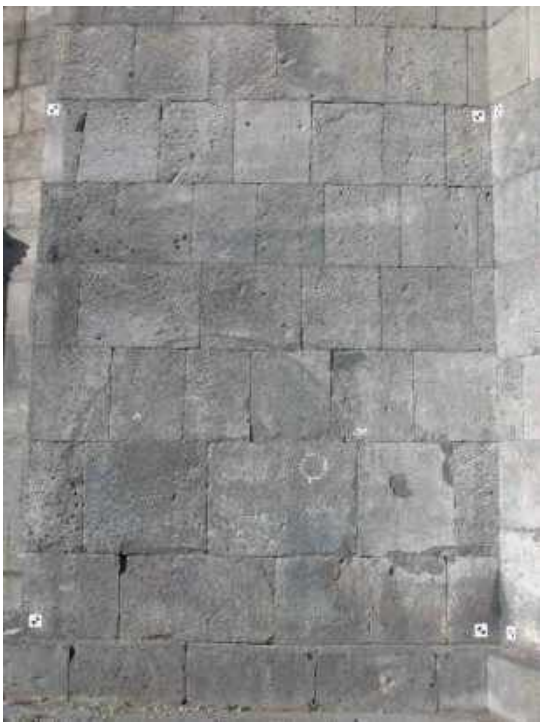

a: Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, güneybatı duvar (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, diakonikon, güney duvar (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, doğu eksedra, pencere (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, doğu mekan, güney duvar (2006)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeydoğu tromp, insan başı (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneydoğu tromp, insan başı (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güneybatı tromp, kartal (2007)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzeybatı tromp, boğa başı (2004)

a: Surp Arak’elots Kilisesi, içten, insan yüzü (2004)

b: Surp Arak’elots Kilisesi, içten, insan yüzü (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, boğa başı (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, koçbaşı (2004)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, batıdan kubbe kasnağı (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, güneydoğudan kubbe kasnağı (2005)

a: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, birinci figür (yılanlı figür)

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, birinci figür (yılanlı figür), çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, ikinci figür

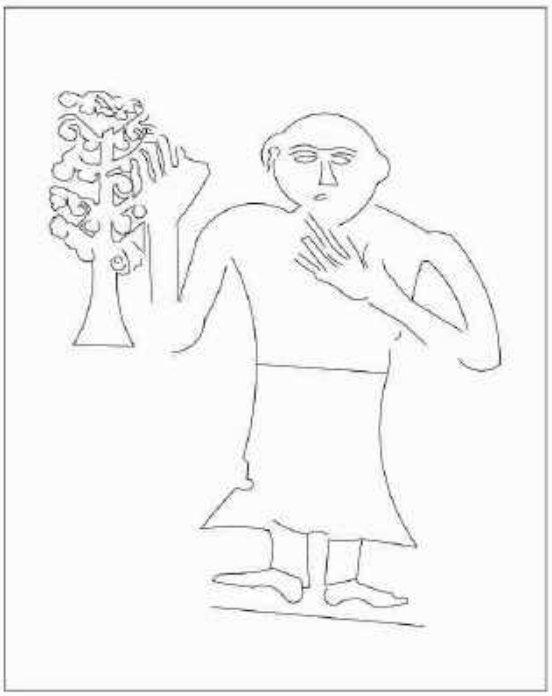

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, ikinci figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, üçüncü figür

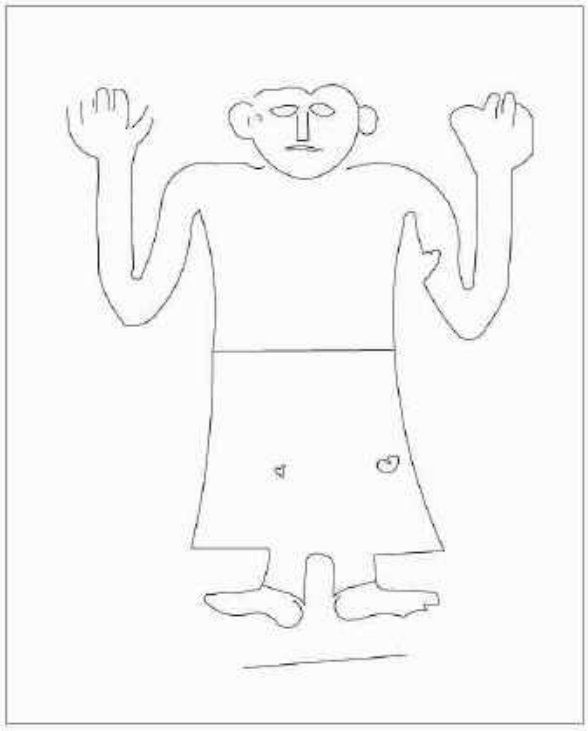

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, üçüncü figür, çizim

a Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, dördüncü figür

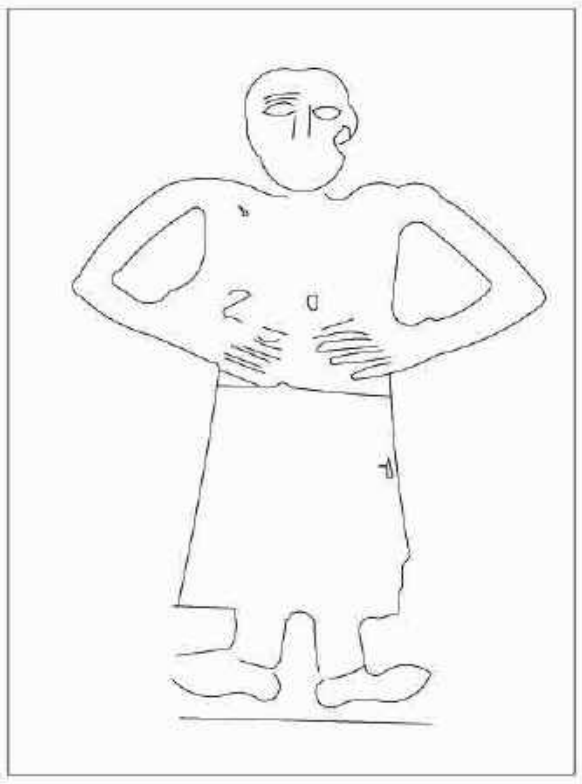

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, dördüncü figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, beşinci figür

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, beşinci figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, altıncı figür

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, altıncı figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, yedinci figür

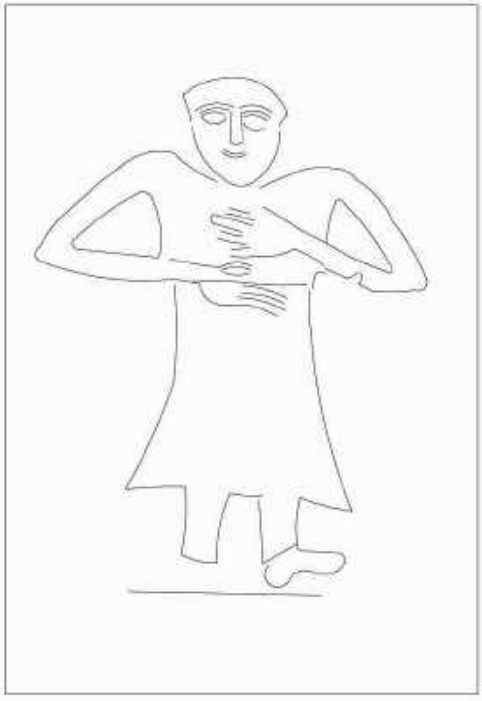

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, yedinci figür, çizim

a: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, sekizinci figür

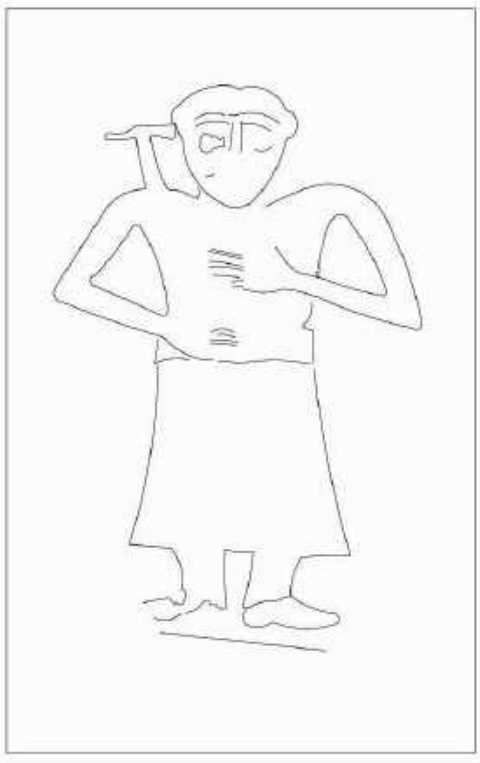

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, sekizinci figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dokuzuncu figür

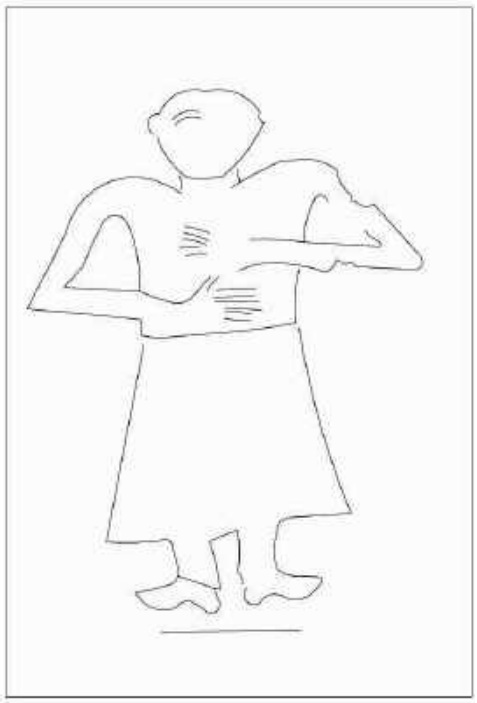

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, dokuzuncu figür, çizim

a: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, onuncu figür

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, onuncu figür, çizim

a: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, on birinci figür

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, on birinci figür, çizim

a: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, on ikinci figür

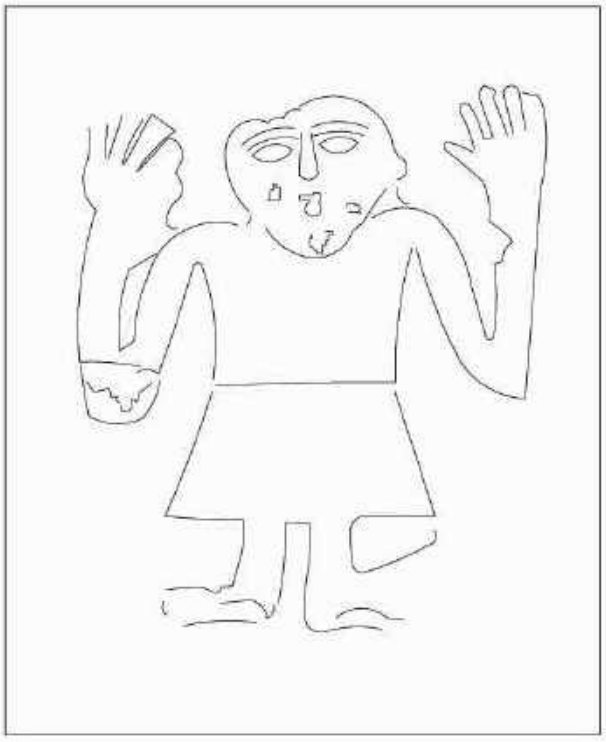

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kasnak, on ikinci figür, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere, yılanlı figür

b Surp Arak'elots Kilisesi, kuzeybatı pencere, yılanlı figür

a: Arak’elots Kilisesi, kuzeybatı pencere üstü kuş figürü

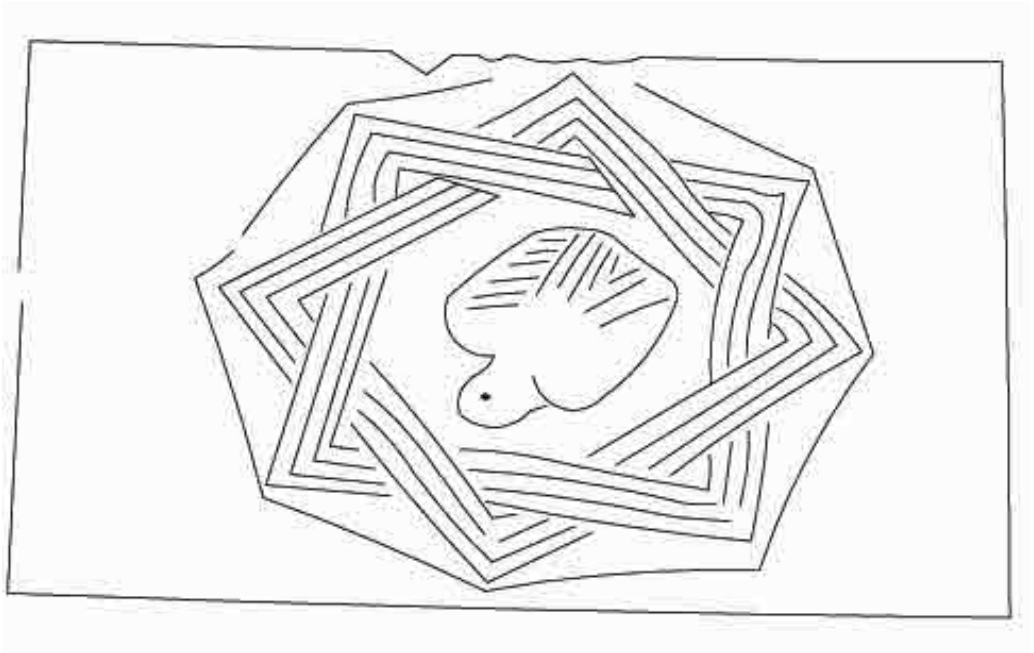

b: Surp Arak’elots Kilisesi, kuzeybatı pencere üstü kuş figürü, çizim Surp

a: Arak’elots Kilisesi, güney cephe, aslan figürü

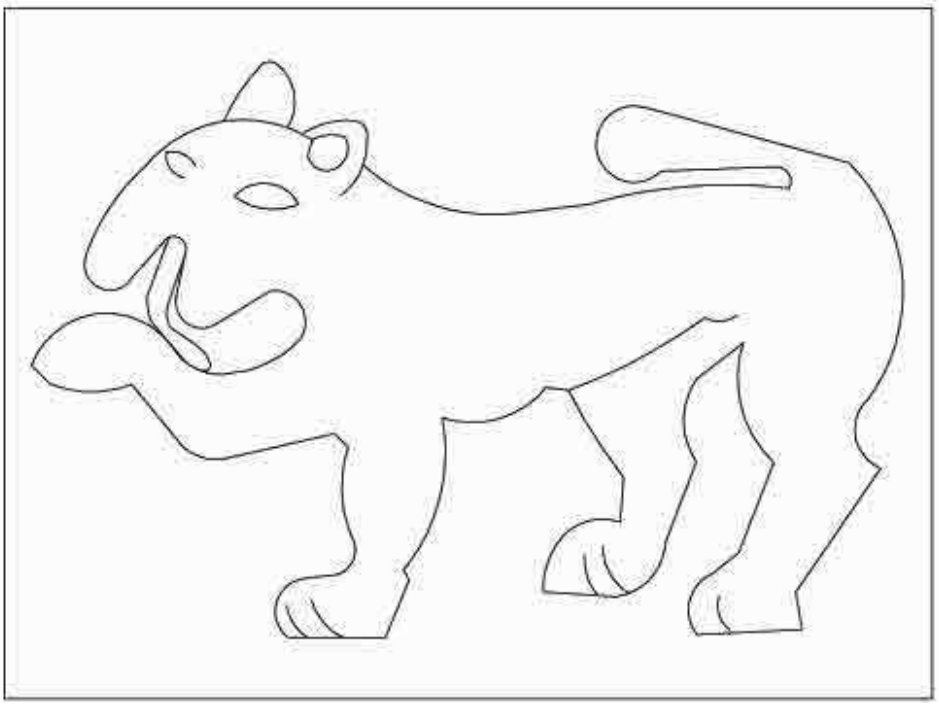

b: Surp Arak’elots Kilisesi, güney cephe, aslan figürü, çizim

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbeye geçiş, istiridye motifleri

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, doğu yastık

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kuzey eksedra, batı yastık

b: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, batı eksedra, kuzey yastık

a: Surp Arak’elots Kilisesi, içten, batı eksedra, güney yastık

b: Surp Arak’elots Kilisesi, içten, güney eksedra, batı yastık

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, güney eksedra, doğu yastık

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kubbe

a: Surp Arak'elots Kilisesi, içten, kubbe eteğindeki boyamalar

b: Surp Arak'elots Kilisesi, dıştan, batı eksedra madalyonlar ve haç

a: Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, sekiz kollu yıldız motifi

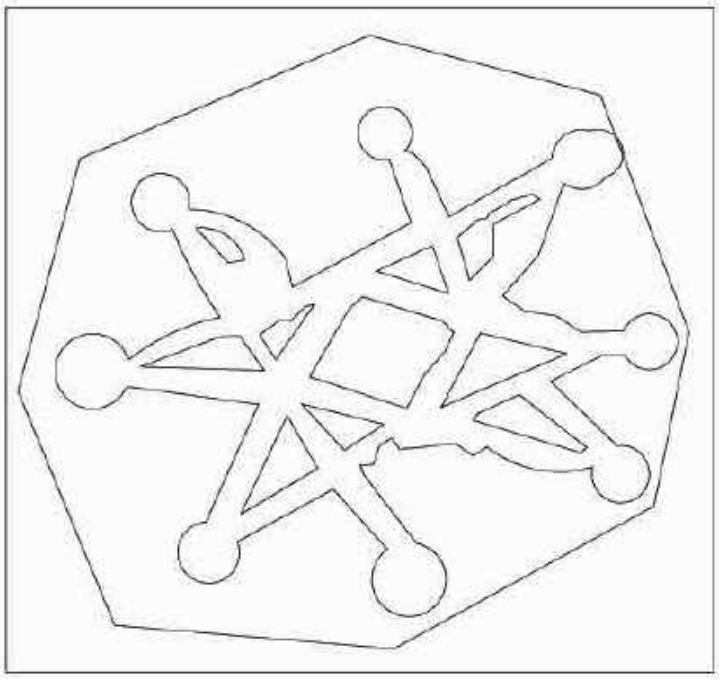

b: Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, sekiz kollu yıldız motifi, çizim

a Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, güney cephe, madalyon

b: kuzey eksedra, kuzey cephe, madalyon

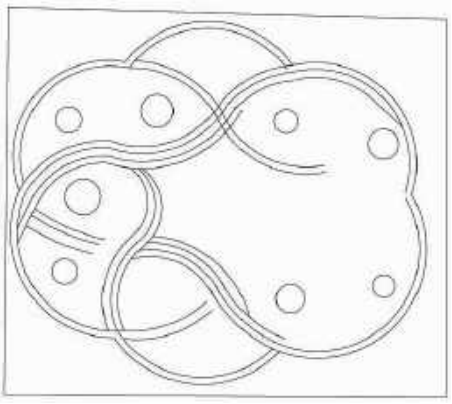

c: kuzey eksedra, kuzey cephe, madalyon, çizim

a: batı eksedra, güney cephe, haç motifi

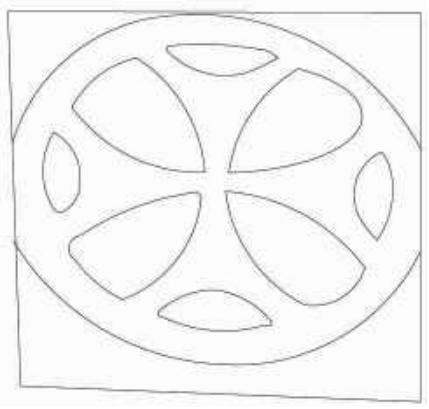

b: batı eksedra, güney cephe, haç motifi, çizim

c: merkezi kare bölüm, güneybatı cephe, haç motifi,

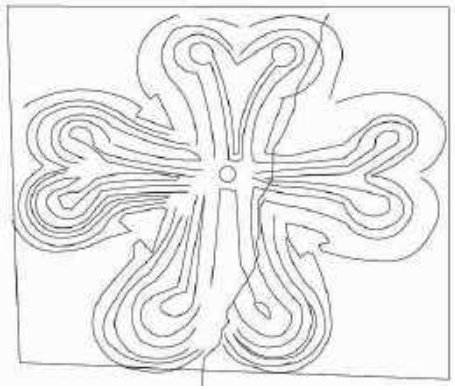

d: merkezi kare bölüm, güneybatı cephe, haç motifi, çizim

a Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, batı cephe, haç motifi

b: güney eksedra, doğu cephe, haç motifi

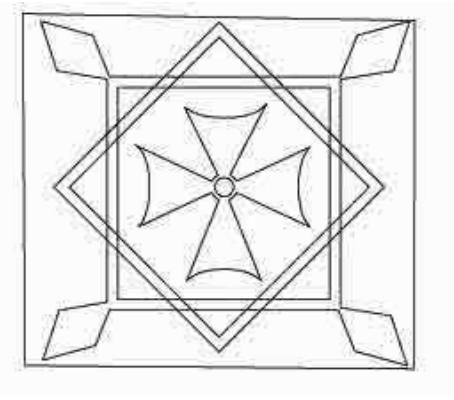

c: güney eksedra, doğu cephe, haç motifi, çizim

a: merkezi bölüm, güneydoğu cephe, haç motifi

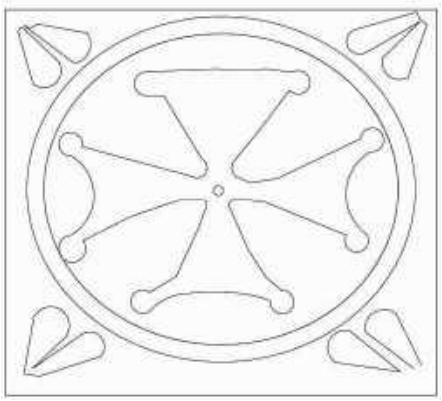

b: kuzey eksedra, batı cephe, haç motifi, çizim

c: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, batı cephe, haç motifi

a: Surp Arak'elots Kilisesi, batı eksedra, pencere (2004)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, batı cephe, güney pencere (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, güney eksedra, pencere (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe, batı pencere (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, güney cephe, doğu pencere (2005)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey eksedra, pencere (2005)

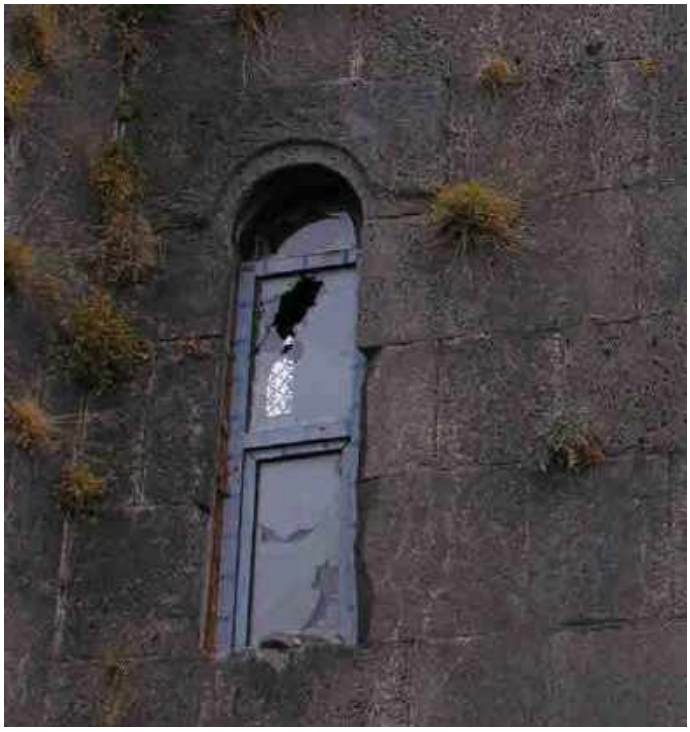

a: Surp Arak'elots Kilisesi, kuzey cephe, batı pencere (2005)

b:Kasnak, çifte sütunceler (2006)

c: Kasnak, çifte sütunceler (2006)

a: Saçak silmesi (2006)

b: Saçak silmesi (2004)

c: Saçak silmesi (2004)

d: Saçak silmesi (2004)

e: Saçak silmesi (2004)

f: Saçak silmesi (2005)

a: Surp Arak'elots Kilisesi, apsis penceresi, kör kemer (2006)

b: Surp Arak'elots Kilisesi, kasnak, kör kemerler (2004)

a: Kümbet Kilise, güneydoğudan genel görünüş (2004)

b: Kümbet Kilise, güneyden genel görünüş (2005)

a: Kümbet Kilise, kuzeybatıdan genel görünüş (2005)

b: Kümbet Kilise, güneydoğudan genel görünüş (2006)

a: Kümbet Kilise, güneyden yıkılmış bölümlere bakış (2005)

b: Kümbet Kilise, içten, batı eksedra ve tromplar (2004)

a: Kümbet Kilise, içten, kuzeybatı köşe ve kuzey eksedra (2004)

b: Kümbet Kilise, içten, geçiş sistemi (2005)

a: Kümbet Kilise, içten, kapı (2005)

b: Kümbet Kilise, batı eksedra ve pencere (2006)

a: Kümbet Kilise, içten, kuzey eksedra ve pencereler (2004)

b: Kümbet Kilise, içten, niş (2005)

a: Kümbet Kilise, batı cephe (2006)

b: Kümbet Kilise, kuzey cephe (2004)

a: Kümbet Kilise, doğu cephe (2006)

b: Kümbet Kilise, güney cephe (2006)

a: Kümbet Kilise, dıştan, kapı (2005)

b: Kümbet Kilise, dıştan, güneydoğu köşe paye ve kaplama taşları (2006)

a: Kümbet Kilise, dıştan, güney eksedra, kaplama taşları (2006)

b: Kümbet Kilise, dıştan, güneybatı, dolgu malzemesi (2006)

a: Kümbet Kilise, güneydoğu tromp, insan yüzü (2004)

b: Kümbet Kilise, güneybatı tromp, aslan başı (2004)

a: Kümbet Kilise, kuzeybatı tromp, boğa başı (2006)

b: Kümbet Kilise, kuzeydoğu tromp (2006)

a: Kümbet Kilise, güneydoğu köşe saçak silmesi (2006)

b: Kümbet Kilise, apsis cephesi üst seviyede madalyon (2006)

a: Kümbet Kilise, içten, köşe sütuncesi, yastık (2004)

b: Kümbet Kilise, içten, yastık, yaprak motifi (2004)

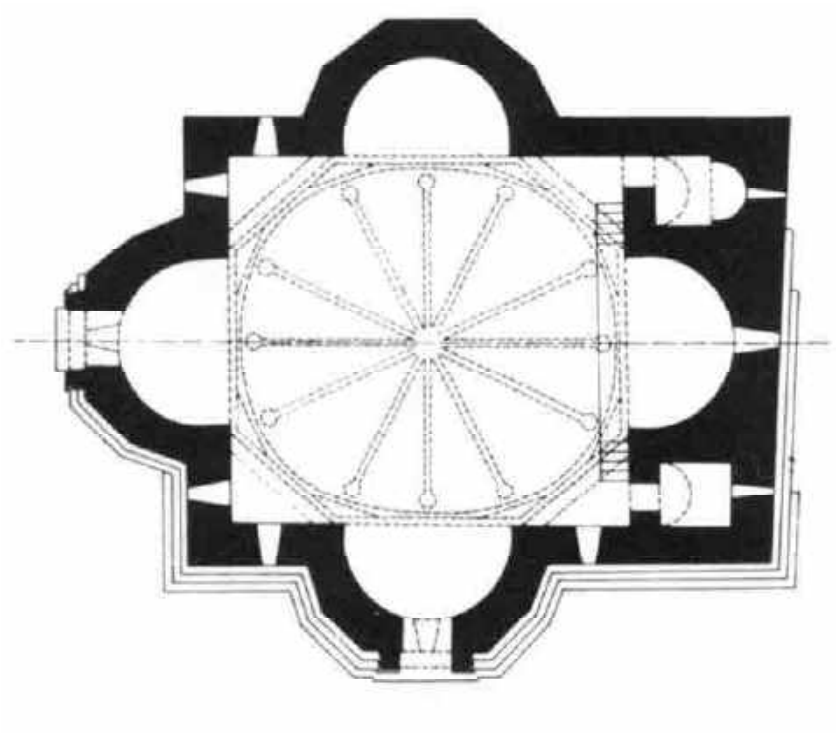

a: Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

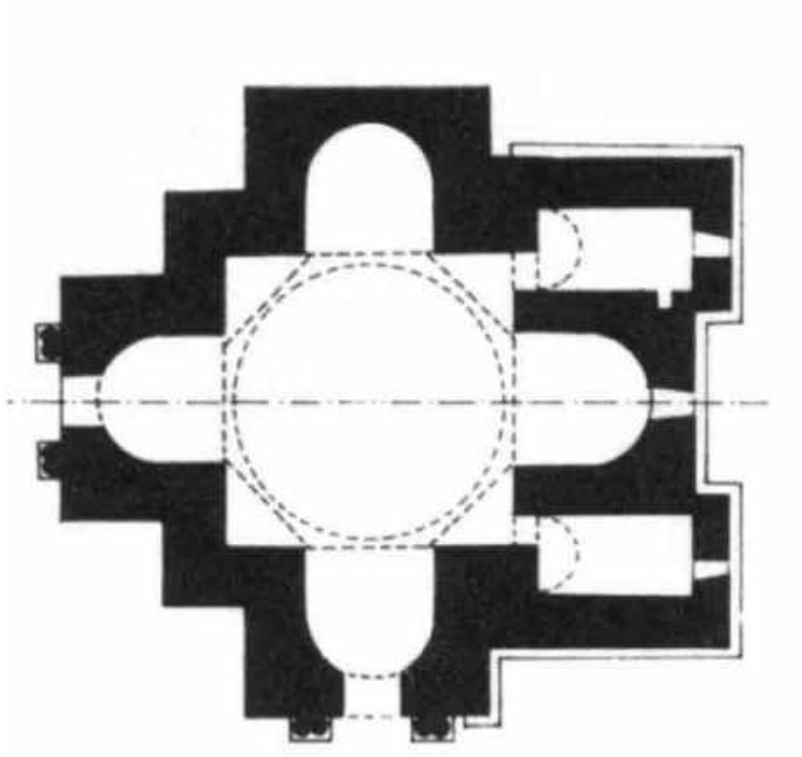

b: Voskepar Surp Asdvadzadzin Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

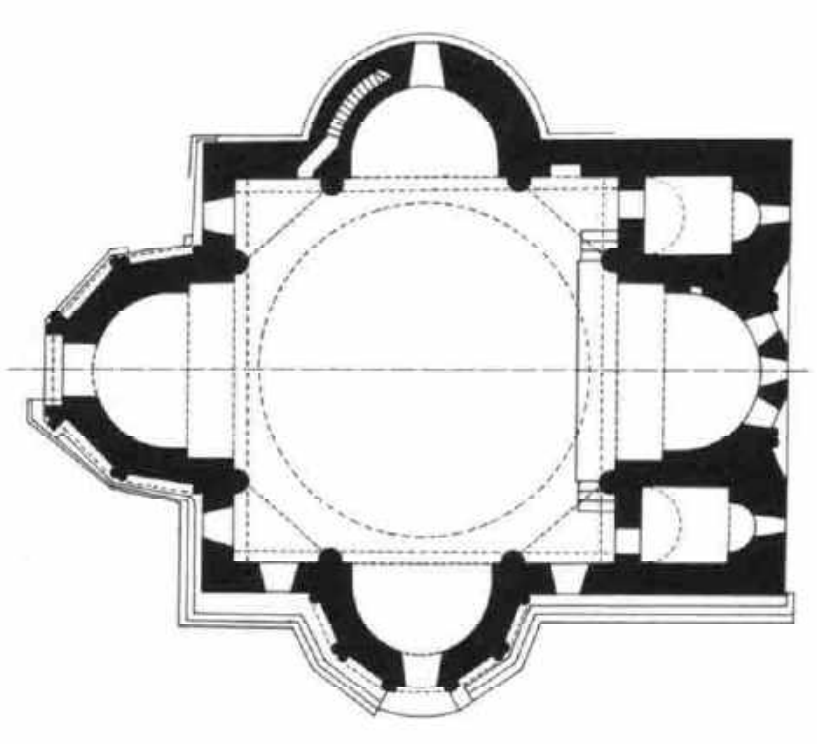

a: Artik Surp Sarkis Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

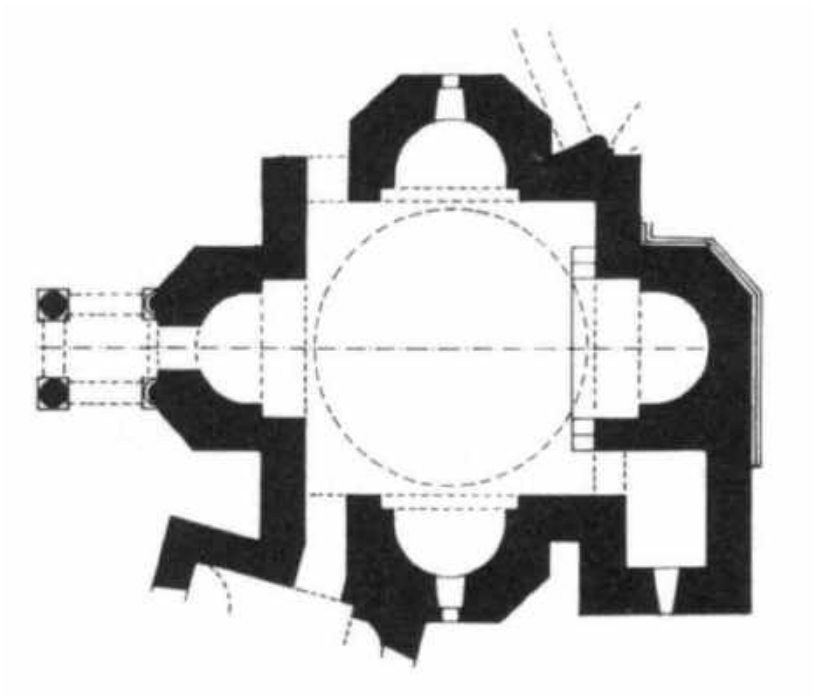

b: Haricavank Surp Grigor Kilisesi, plan (Cuneo, 1988)

a: Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, kubbe (Kazaryan, 2007)

b: Surp Hripsime Kilisesi (Kazaryan, 2007)

a: Mren Kilisesi, kubbe (2006)

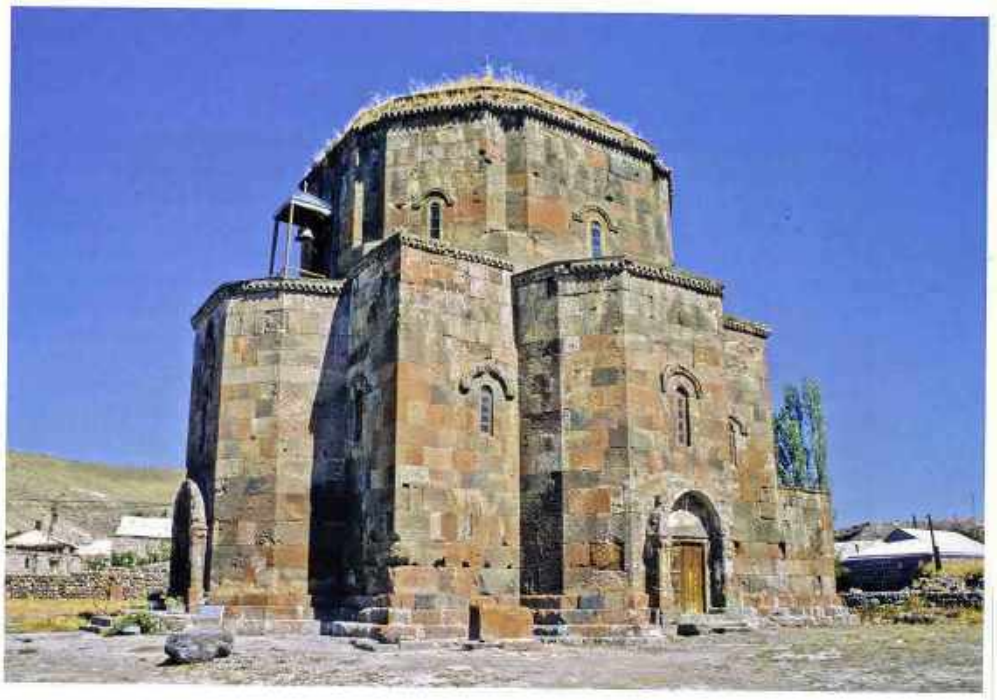

b: Mastara Surp Hovhannes Kilisesi, kuzeybatı cephe (Kazaryan, 2007)

Kars Surp Arak'elots Kilisesi, güneybatı cephe (Strzygowski, 1918)

a: Marmasen Ana Kilise, kapı (Strzygowski, 1918)

b: Ani Surp Amenaprkich Kilisesi, kapı (2007)

a: Tatev Manastırı, yılanlı figür (Thierry-Donabedian, 1987)

b: Tatev Manastırı, yılanlı figür (2006)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı	: Güner Sağır
Doğum Yeri ve Tarihi	: Trabzon-1971

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi	: H.Ü. Sanat Tarihi Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	: H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	: İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	: *"Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi II"* Türk Arkeoloji ve Etnogafya Dergisi, 5 (2005), s. 29-44. *"Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi I"* Türk Arkeoloji ve Etnogafya Dergisi, 4 (2004), s.53-66.

İş Deneyimi

Stajlar	:
Projeler	:
Çalıştığı Kurumlar	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü AB, Dış İlişkiler ve Kültürel Faaliyetler Şubesi

İletişim

E-Posta Adresi	:gunersagir@yahoo.com gunersagir@gmail.com

Tarih : 28 Ocak 2008